

การศึกษาหลักธรรมที่นำไปปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท
A STUDY OF TEACHINGS TO PRACTICE FOR RELEASING
PASSIONS (KILESA) IN THERAVADA BUDDHISM

เจ้าอธิการทองใบ อมโร

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๓

การศึกษาหลักธรรมที่นำไปปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท

เจ้าอธิการทองใบ อมโร

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๓

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A study of Teachings to Practice for Releasing
Passions (Kilesa) in Theravada Buddhism

Chaoadhikan Thongbai Amaro

A Thesis submitted in partial fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts (Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkorn Buddhist University
Bangkok, Thailand

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับ
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

.....
(พระสุธีธรรมมานูวัตร)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์.....ประธานกรรมการ

(พระมหาสุทิตย์ อากาศโร, ดร.)

.....กรรมการ

(พระครูสังฆวาภิรักษ์, ดร.)

.....กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุรพงษ์ คงสัตย์)

.....กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ธวัชชา เดชสุภา)

.....กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. เกียรติศักดิ์ นาคประสิทธิ์)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระครูสังฆวาภิรักษ์, ดร.

ประธานกรรมการ

ผศ.ดร.สุรพงษ์ คงสัตย์

กรรมการ

ผศ.ดร.ธวัชชา เดชสุภา

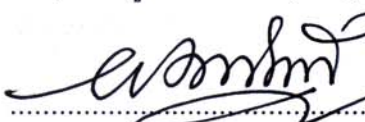
กรรมการ

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับ
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชา พระพุทธศาสนา

.....
(พระสุธีธรรมานุวัตร)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์.....ประธานกรรมการ
(พระมหาสุทิตย์ อากาศโร, ดร.)

.....กรรมการ
(พระครูสังฆวาริรักษ์, ดร.)

.....กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุรพงษ์ คงสัตย์)

.....กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. วิชา เดชสุภา)

.....กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. เกียรติศักดิ์ นาคประสิทธิ์)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระครูสังฆวาริรักษ์, ดร.

ประธานกรรมการ

ผศ.ดร. สุรพงษ์ คงสัตย์

กรรมการ

ผศ.ดร. วิชา เดชสุภา

กรรมการ

- ชื่อวิทยานิพนธ์** : การศึกษาหลักธรรมที่นำไปปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นกิเลสใน
พระพุทธานุศาสนานิเวศนา
- ผู้วิจัย** : เจ้าอธิการทองใบ อมโร
- ปริญญา** : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชา พระพุทธานุศาสนา)
- คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์**
- : พระครูสังฆวาภิรักษ์, ดร.
 - : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุรพงษ์ คงสัตย์
 - : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ธวัชชา เดชสุภา
- วันสำเร็จการศึกษา** : ๒๘/๐๓/๒๕๕๔

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีวัตถุประสงค์การศึกษา คือ (๑) ศึกษากิเลสในพระพุทธานุศาสนานิเวศนา (๒) ศึกษาหลักธรรมเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธานุศาสนานิเวศนา และ (๓) ศึกษาวิธีการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธานุศาสนานิเวศนา ผลการวิจัยพบว่า

การศึกษากิเลสในพระพุทธานุศาสนานิเวศนา พบว่า กิเลสเป็นเครื่องทำให้เกิดความเศร้าหมอง ชุมนมัว ซึ่งกิเลสมีอยู่ ๓ ประเภทใหญ่ ๆ คือ โสภะ โทสะ และโมหะ แยกออกเป็นกิเลส ๓ อย่างคือ กิเลสอย่างหยาบ กิเลสอย่างกลาง และกิเลสอย่างละเอียด กิเลสเหล่านี้ล้วนเป็นเหตุปัจจัยก่อให้เกิด ตัณหา อูบาทาน และอวิชชา ตามธรรมดาที่กิเลสนั้นมีคุณน้อย มีโทษมาก และมีความร้ายแรง มนุษย์หากไม่ประกอบด้วยสติปัญญาเป็นเครื่องกำกับก็จะไม่สามารถรู้เท่าทันกิเลสได้ และยังก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเองและผู้อื่น ไม่สามารถบรรลุมรรคผล สำหรับนักปฏิบัติธรรมจะพิจารณากิเลสเป็นตุ๊กตาสำคัญที่คอยขวางกั้นไม่ให้มนุษย์บรรลุถึงความดีหรือความจริงอันสูงสุด

หลักธรรมเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธานุศาสนานิเวศนา พบว่า ตามหลักพระพุทธานุศาสนามีหลักธรรมที่นำมาใช้ปฏิบัติอยู่อย่างมากมายหลักธรรมล้วนแต่เชื่อมโยงกันได้เป็นอย่างดีหลักธรรมที่เรียกว่า โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และ มรรคมีองค์ ๘ เป็นธรรมที่มีความสำคัญมาก เพราะเป็นเครื่องมืออันเป็นเหตุแห่งการตัดกิเลส แล้วก้าวสู่การบรรลุมรรคผลนิพพาน

ผู้ปฏิบัติจึงควรนำหลักธรรมเหล่านี้ไปใช้ในการปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจในการปฏิบัติเพื่อให้เกิดความหลุดพ้นจากความทุกข์ได้นั่นเอง

วิธีการปฏิบัติตนเพื่อนำไปสู่การหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่าควรดำรงชีวิตของตนที่ตั้งอยู่ในศีลเป็นเบื้องต้น หลักธรรมที่เกื้อหนุนให้เกิดสมาธิ คือหลักโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ โดยการปฏิบัติสมถะและวิปัสสนากรรมฐานเพื่อประหามกิเลสอย่างหยาบ กิเลสอย่างกลาง และกิเลสอย่างละเอียด ครั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิและเข้าสู่ญาณที่เรียกว่า วิปัสสนาญาณ มี ๑๖ ประการ ซึ่งสามารถทำให้กิเลสเบาบางได้มากตั้งแต่ญาณที่ ๑๑ สังขารุเปกขาญาณ เป็นต้นไป จึงสามารถกำจัดกิเลสได้ด้วยปัญญาจึงจะเกิดความรู้อย่างแท้จริง ทำให้ผู้ปฏิบัติหลุดพ้นจากกิเลส ได้บรรลุมรรคผล ตั้งแต่พระโสดาบัน สกิทาคามี อนาคามี และนิพพาน ตามลำดับ

Thesis Title : A study of Teachings to Practice for Releasing Passions (Kilesa) in Theravada Buddhism

Researcher : Chaoathikan Thongbai Amaro

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Phrachrusangvarapirak, Ph.D.

: Assist. Prof. Dr.Suraprong Kongsat

: Assist. Prof. Dr. Thawatcha Dechsupha

Date of Graduation : March 28, 2011

Abstract

This research had three purposes of studying that there are : (๑) to study passions in Theravada Buddhism (๒) to study principles for releasing the passions in Theravada Buddhism, and (๓) to study practices of releasing the passions in Theravada Buddhism that results had showed following as;

To Study passions in Theravada Buddhism found that passions cause sadness frustration with passions of the three majors as angry, loving and getting divided in to three with passion that is roughly, The central passion, and desires in detail, passions that these factors are causing lustful passions, bias and ignorance. and does not include human intelligence can not stop the passion, but evil that hardship caused to themselves and others practice and will be considered for passions are an important barrier, not wait to achieve a good man, or the highest truth.

The principles for releasing passions in Theravada Buddhism found that the Buddhist doctrine were principles that It's all linked together well, that it is called "Podhipakkhiyadhamma ๓๓๓", There are Satipatthana ๔, Sammapthana ๔, Itdhibata ๔, Ittreeya ๕, Pala ๕, Pochong ๖, and Makka ๗ that there principles is

very importance because they are machine to releasing passions then attention Nippana in Buddhism

Practicing to release passions of Theravada Buddhism found that living was the basic precepts, then use the principles support the main focus is sighted Phothipakkhiya threty-seven when the mind is meditation is removed, that Passions roughly And passion in the middle. The wisdom that will have a thorough knowledge, passions are carefully removed, Called passions Onusai entirely will provide a performance out of passions to achieve a tok from the one who is enlightened since Sodapan, Sakatacami, Anacami and Nippana.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ จัดทำขึ้นเพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา โดยผู้วิจัยได้ทำการศึกษาเรื่องหลักธรรมที่นำไปปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท และได้รับความสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี เนื่องด้วยความอนุเคราะห์จากคณาจารย์ที่ปรึกษา และผู้สนับสนุนในการศึกษาของผู้วิจัย จึงขอจารึกนามไว้ในวิทยานิพนธ์นี้

ขอขอบคุณพระครูสังฆวาภิรักษ์, ดร. ประธานกรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุรพงษ์ คงสัตย์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ธวัชชา เดชสุภา กรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

ขอบคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมบุญ ตันยะ, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. เกียรติศักดิ์ นาคประสิทธิ์ ที่ได้กรุณาเสนอแนะด้านการค้นคว้าและวิธีรวบรวมข้อมูล ถ้าไม่ได้อาจารย์ดังที่กล่าวมาแล้วนี้วิทยานิพนธ์เล่มนี้คงไม่สำเร็จลงได้อย่างแน่นอน ผู้วิจัยก็ต้องขออโนโมทนาไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

ขอขอบคุณพระนิสิตปริญญาโทรุ่นที่ ๓ ทุกรูปที่ได้ให้กำลังใจด้วยดีเสมอมา ขออุทิศส่วนบุญ ส่วนกุศลที่เกิดจากวิทยานิพนธ์เล่มนี้ เพื่อบูชาคุณบิดา มารดา ครูอาจารย์ และผู้ที่มีพระคุณทั้งหลาย จงเป็นผู้มีส่วนแห่งบุญทั่วกันทุกท่านเทอญ

เจ้าอธิการทองใบ อมโร

๒๘ มีนาคม ๒๕๕๔

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
คำอธิบายอักษรย่อและคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย	๔
๑.๕ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ วิธีการดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๑
บทที่ ๒ กิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท	
๒.๑ ความหมายของกิเลส	๑๒
๒.๒ ไภพจน์ของกิเลส	๑๘
๒.๓ อุปมาของกิเลส	๒๑
๒.๔ บ่อเกิดของกิเลส	๒๕
๒.๕ ประเภทของกิเลส	๓๖
๒.๖ ลักษณะของกิเลส	๔๓
๒.๗ คุณและโทษของกิเลส	๔๗
บทที่ ๓ หลักธรรมที่นำไปปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นในพระพุทธศาสนาเถรวาท	
๓.๑ สติปัฏฐาน ๔	๕๒
๓.๒ สัมมัปปธาน	๕๗

๓.๓ อธิธิปาท ๔	๕๙
๓.๔ อินทรีย์ ๕	๖๑
๓.๕ พลชะ ๕	๖๓
๓.๖ โพชฌงค์ ๗	๖๙
๓.๗ มรรคมีองค์ ๘	๗๓

บทที่ ๔ วิธีการปฏิบัติที่จะนำไปสู่การหลุดพ้นในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๔.๑ การปฏิบัติพระกรรมฐานเพื่อความหลุดพ้นกิเลส	๘๐
๔.๑.๑ การปฏิบัติสมถกรรมฐาน	๘๑
๔.๑.๒ การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน	๘๒
๔.๒ วิธีการนำหลักธรรมโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการไปสู่ความหลุดพ้นกิเลส	๑๐๖
๔.๒.๑ หลักปฏิบัติธรรมสติปัฏฐาน ๔	๑๐๗
๔.๒.๒ หลักปฏิบัติธรรมสัมมัปปธาน	๑๐๙
๔.๒.๓ หลักปฏิบัติธรรมอิทธิปาท ๔	๑๑๐
๔.๒.๔ หลักปฏิบัติธรรมอินทรีย์ ๕	๑๑๒
๔.๒.๕ หลักปฏิบัติธรรมพลชะ ๕	๑๑๒
๔.๒.๖ หลักปฏิบัติธรรมโพชฌงค์ ๗	๑๑๖
๔.๒.๗ หลักปฏิบัติธรรมมรรคมีองค์ ๘	๑๑๗
๔.๓ ระดับความหลุดพ้นกิเลส	๑๑๙
๔.๓.๑ พระโสดาบัน	๑๑๙
๔.๓.๒ พระสกทาคามี	๑๒๒
๔.๓.๓ พระอนาคามี	๑๒๓
๔.๓.๔ พระอรหันต์	๑๒๖
๔.๔ พระนิพพานในพระพุทธศาสนา	๑๒๘
๔.๔.๑ ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน	๑๓๐
๔.๔.๒ ภาวะทางปัญญา	๑๓๐
๔.๔.๓ ภาวะทางจิต	๑๓๒
๔.๔.๔ ภาวะทางความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต	๑๓๓

บทที่ ๕ สรุปและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๑๓๗

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๑๓๙

บรรณานุกรม

๑๔๑

ประวัติผู้วิจัย

๑๔๔

อธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

๑. การใช้อักษรย่อชื่อคัมภีร์

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๐๐ หรือที่เรียกย่อว่า “ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐” และพระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในโอกาสเฉลิมพระเกียรติพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ภาษาไทย คัมภีร์อภิธัมมัตถวินิฎฐิกา ภาษาไทย และคัมภีร์มังคลัตถปิณี ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เรียงตามลำดับคัมภีร์ ดังนี้

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	(บาลี)	=	สุตตฺตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขนฺธวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.สี.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(บาลี)	=	สุตตฺตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎิกวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ม. มุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลป้ณณาสกั	(ภาษาไทย)
ม. ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมป้ณณาสกั	(ภาษาไทย)
ม. อุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริป้ณณาสกั	(ภาษาไทย)
สั. ส.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพ่ายตนวรรค	(ภาษาไทย)
สั. นิ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
สั. ข.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขนฺธวารวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
สั. ข.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
สั. สฟ้า.	(บาลี)	=	สุตตฺตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพ่ายตนวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
สั. สฟ้า.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพ่ายตนวรรค	(ภาษาไทย)
อญ.ทก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	ทุกนินบาต	(ภาษาไทย)
อญ.ทุก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	ทุกนินบาต	(ภาษาไทย)
อญ.จตุกก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	จตุกกนินบาต	(ภาษาไทย)
อญ.ปญจก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	ป้ญจกนินบาต	(ภาษาไทย)

ขุ.ธ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ชาดก	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.อิติ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.	(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	ธมฺมสังคณีปาฬิ	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ	(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	วิภังคปาฬิ	(ภาษาบาลี)

ปกรณ์วิเสส

วิสุทฺธิ	(ไทย)	=	วิสุทฺธิมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)
----------	-------	---	-------------------	-----------

๒. การใช้หมายเลขย่อ

การอ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตามที่บัณฑิตกำหนดไว้ทุกประการ ได้แก่ ชื่อคัมภีร์ / เล่ม / ชื่อ/หน้า ตามลำดับ เช่น ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๓. หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกายปาฎิกวรรค ภาษาไทย เล่ม ๑๑ ชื่อ ๓๑๒ หน้า ๒๙๓ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙.

การใช้อักษรย่อเกี่ยวกับปกรณ์วิเสสวิสุทฺธิมรรค ใช้ระบบอ้างอิงที่ระบุ เล่ม/หน้า หลังคำย่อคัมภีร์ เช่น วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๘๘. หมายถึง คัมภีร์วิสุทฺธิมรรคปกรณ์ภาษาไทย ภาค ๓ ตอน ๑ หน้า ๘๘ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

การใช้อักษรย่อเกี่ยวกับคัมภีร์มังคลัตถทีปนี ใช้ระบบอ้างอิงที่ระบุ เล่ม/ ชื่อ/ หน้า หลังคำย่อคัมภีร์ เช่น มงฺคฺล. (ไทย) ๕/๕๘๙/๑๓๓. หมายถึง มังคลัตถทีปนี ภาษาไทย เล่ม ๕ ชื่อ ๕๘๙ หน้า ๑๓๓ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนาได้อุบัติขึ้นมาแล้วกว่า ๒๕๕๐ ปี ในดินแดนที่มีชื่อว่าชมพูทวีป หรือประเทศอินเดียในปัจจุบัน โดยมีหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาที่สืบทอดมาจนถึงทุกวันนี้ได้ เพราะศาสนาพุทธมีเอกลักษณ์เฉพาะตัวไม่เหมือนศาสนาอื่นๆ หลักธรรมคำสอนได้ถูกจารึกไว้ในคัมภีร์ที่มีชื่อว่าพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นหลักธรรมคำสอนที่ล้วนแต่เกิดขึ้นจากการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าทั้งสิ้น หลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้นั้นเป็นไปเพื่อความดับทุกข์ ความพ้นทุกข์ หรือความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลาย ได้แก่ โภคะ โทสะ และโมหะ เป็นต้น ซึ่งไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารอีกต่อไป แต่เนื่องด้วยหลักธรรมที่ทรงตรัสรู้นั้น มีอยู่มากมายเหลือคณานับประการ ผู้ศึกษาจึงได้พยายามศึกษานำหลักธรรมและวิธีปฏิบัติที่เป็นไปได้ง่ายต่อการปฏิบัติตามเพื่อการหลุดพ้นจากกิเลส

การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าเป็นประโยชน์ต่อชาวโลกอย่างยิ่ง แต่ก็ยังมีปัญหาว่าหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้นั้นมีความละเอียดมาก ยากที่จะศึกษาให้เข้าใจได้ง่ายๆ ซึ่งจำเป็นต้องเข้าใจในจิตของตนเองที่สามารถจะรู้หลักธรรมเหล่านั้นได้ หลายคนอาจจะรู้สึกกังวลใจว่าควรจะปฏิบัติตามหลักธรรมข้อใดบ้าง เพราะไม่สามารถที่จะแยกแยะอะไรได้ว่าควรจะทำอย่างไรเพื่อให้เกิดความหลุดพ้นกิเลสดังปรากฏในพุทธธรรม¹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) กล่าวไว้ว่า กิเลสเป็นตัวมูลเหตุของการกระทำกรรมต่างๆที่จะปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไป จึงถือว่ากิเลสเป็นจุดเริ่มต้นที่จำเป็นต้องเรียนรู้กิเลส รู้จักคุณและโทษของกิเลส ก่อนเป็นลำดับแรก ดังที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้ทรงบัญญัติไว้ว่า กิเลสเป็นต้นเหตุให้เกิดปัญหาเดือดร้อนวุ่นวายมากมาย พระพุทธองค์จึงได้ทรงตรัสว่า “ มา ปมาทมนุญฺญเขต มา กามรตีสนฺถวํ อปฺปมตฺโต หิ ฌายนฺนุโต ปปฺโปติ ปรมํ สุขํ” แปลว่า อย่ามัวแต่ประมาท

¹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๑), หน้า ๑๑๗.

อย่ามัวแต่สนิทชิดชอบในกามกิเลส เพราะผู้ไม่ประมาท พิจารณาอยู่ ย่อมถึงความสุขอย่าง ยิ่ง²

ปัจจุบันนี้ผู้คนมักจะหลงกระแสของโลกภายนอกที่มาจากอายตนะภายนอก และอายตนะภายในและยังไม่รู้เท่าทันโลกธรรม จึงกลายเป็นปัญหาให้สังคมวุ่นวายและห่างไกลจากการปฏิบัติธรรมได้ สำหรับผู้ปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นกิเลสเองก็ยังไม่มั่นใจว่าจะนำหลักธรรมใดบ้างมาใช้ในการปฏิบัติดี เพราะหลักพระพุทธศาสนามีหลักธรรมนำมาใช้ปฏิบัติอยู่อย่างมากมาย ซึ่งความจริงแล้วไม่ว่าหลักธรรมใด เมื่อได้ศึกษานำมาปฏิบัติแล้วย่อมมีความเชื่อมโยงกัน ต่อเนื่องกันเป็นสายตลอด ดังนั้นไม่ว่าจะนำหลักธรรมใดไปใช้ จึงไม่ใช่เรื่องใหญ่ ประการใด แต่อยู่ที่ผู้ปฏิบัติว่าขณะนั้นจิตอยู่ในสภาวะใด ผู้วิจัยจึงได้หยิบยกนำเอาหลักธรรม เพื่อความหลุดพ้นจากกิเลส ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมีองค์ ๘ ในการปฏิบัติเพื่อให้เกิดความ หลุดพ้นกิเลสในเบื้องต้นต้องตั้งอยู่กับความดีหรือการกระทำดีโดยทั่วๆ ไปเรียกว่าการทำบุญ ดังทรงมีพุทธพจน์ตรัสว่า “บุญเป็นชื่อของความสุข บุคคลผู้ทำบุญนำสุขมาให้”³ การบำเพ็ญเพียรทางจิตหรือการเจริญภาวนาเพื่อให้เกิดความสงบช่วยให้เกิดสมาธิดังมีพุทธพจน์ว่า “ผู้มีสุข จิตย่อมตั้งมั่น (เป็นสมาธิ)⁴ และเมื่อจิตเป็นสมาธิบรรลุดมแล้วความสุขก็เป็นองค์ประกอบของฌาน ดังที่เรียกว่าองค์ฌาน ต่อไปอีกจนถึงฌานที่ ๓⁵ ฌานสมาบัติที่สูงกว่านั้นขึ้นไปก็เป็นความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไปอีก เพราะจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน ถือเป็นบรมสุขสูงสุด⁶

พระพุทธเจ้าทรงตรัสเตือนผู้ปฏิบัติธรรมให้ระลึกไว้ว่าถึงหากอริยสาวกจะมองเห็นได้อย่างชัดเจนตามความเป็นจริงด้วยสัมมาปัญญาว่า กามทั้งหลายมีความหวานชื่นน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนี้มากยิ่งขึ้นนักทำให้เราพินาศได้ แต่ถ้าอริยสาวกยังไม่ประสบ ยังไม่รู้จักปิติ และความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกามกิเลสหรือความสุขที่ประณีตยิ่งไปกว่านั้น ก็ยังวางใจไม่ได้ว่าเธอจะไม่วกเวียนกลับมาหากามอีก⁷ และทรงตรัสเตือนภิกษุทั้งหลาย

² ส.ส. (ไทย) ๑๕/๙/๒๖

³ ช.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๒๐๐/๒๔๐.

⁴ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๕๕/๓๒๙.

⁵ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๓๒/๒๓๓.

⁶ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๘๗/๒๘๑.

⁷ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๑๑/๑๘๐.

ไว้ว่า ถ้าผู้บวชแล้ว ยังมีได้ประสพปีติ และความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกามหรือความสุขที่ลึกซึ้งยิ่งกว่านั้น ก็เลสทั้งหลายเช่น อภิชฌา พยาบาท ความฟุ้งซ่าน ความเกียจคร้าน เบื่อหน่าย ก็จะเข้าครอบงำจิตได้^๘ หมายความว่า ก็จะไม่ยินดีประสพดีพรหมจรรย์หรือทนประสพดีพรหมจรรย์อยู่ไม่ได้ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาหนึ่งในโลกที่แนะนำให้มนุษย์ปฏิบัติให้เกิดความหลุดพ้นจากกิเลสหรือหลุดพ้นจากสังสารวัฏได้อย่างแท้จริง ด้วยหลักธรรมที่ได้ตรัสรู้ ล้วนแต่เป็นหลักธรรมที่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งสิ้นเข้าสู่แห่งความเป็นนิพพาน ผู้ปฏิบัติธรรมจำเป็นต้องเรียนรู้ถึงหลักธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาทและวิธีการปฏิบัติโดยวิธีใดบ้างนั้น สามารถพบได้ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ การศึกษาหลักธรรมที่นำไปปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นกิเลส ในพระพุทธศาสนาเถรวาท การนำเอาหลักธรรมใดไปปฏิบัติตาม การรู้เท่าทันคุณและโทษของกิเลส วิธีปฏิบัติในลักษณะรูปแบบใดบ้าง จึงมีความจำเป็นที่ต้องศึกษาค้นคว้าให้เกิดความชัดเจนทั้งในแง่ของหลักธรรม และวิธีการปฏิบัติที่ถูกต้อง ผู้ศึกษาจึงสนใจจะนำมาศึกษาให้เห็นในหลักการและองค์ความรู้เกี่ยวกับหลักธรรมปฏิบัติเพื่อให้เกิดความหลุดพ้นกิเลสของผู้ปฏิบัติที่ถูกต้องต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ในการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษากิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาหลักธรรมเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิธีการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนา

เถรวาท

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ เพื่อศึกษากิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ เพื่อศึกษาหลักธรรมเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาทมี

อะไรบ้าง

- ๑.๓.๓ เพื่อศึกษาวิธีการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนา

เถรวาทเป็นอย่างไร

^๘ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๖/๒๐๕.

๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษากิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาทเท่านั้น หลักธรรมที่นำไปปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลส คือ หลักโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และวิธีการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลส โดยอาศัยข้อมูลจากพระไตรปิฎกภาษาบาลีและภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙ จากอรรถกถา ฎีกา ปกรณวิเสส งานวิทยานิพนธ์ และหนังสืออื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้

๑.๕ คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ได้มีศัพท์เฉพาะที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา เพื่อประโยชน์ต่อการวิจัย ผู้ศึกษาจึงได้ให้คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัยไว้ ดังนี้

กิเลส คือ สิ่งที่มีอยู่ในจิตใจที่ทำให้มนุษย์เราต้องเวียนว่ายตายเกิด ก่อให้เกิดความทุกข์เดือดร้อน ภาวะนรกวิเวก เสมือนมีหอกหรือหลาวทิ่มแทงจิตใจอยู่ตลอดเวลา ความสงบสุขที่แท้จริงมิได้ ในที่นี้กล่าวถึง กิเลส ๓ ประเภท ได้แก่ กิเลสอย่างหยาบ กิเลสอย่างกลาง และกิเลสอย่างละเอียดที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาทเท่านั้น

โทษและคุณของกิเลส ในที่นี้หมายถึง ในส่วนของโทษกิเลส คือ การทำให้ตนเองและผู้อื่นได้รับความเดือดร้อนเป็นความทุกข์ทางกายและทางด้านจิตใจ ส่วนด้านคุณของกิเลส คือ การทำให้บุคคลรู้จักแสวงหา ต่อบุญ ให้ได้มาตามความปรารถนาของตน เพื่อมาสนองความสุขทางกาย และความสุขทางด้านจิตใจ ภายใต้อิทธิพลของความไม่เบียดเบียนหรือทำให้ผู้อื่นไม่ได้รับความเดือดร้อน เป็นต้น

ความหลุดพ้น หมายถึง ความหลุดพ้นจากกองกิเลส อันได้แก่ กิเลสอย่างหยาบ กิเลสอย่างกลาง และ กิเลสอย่างละเอียด โดยใช้หลักธรรมโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการในการนำมาปฏิบัติ รวมถึงอาศัยการบำเพ็ญสมณะกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน

หลักธรรม ในที่นี้หมายถึง หลักธรรมโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ที่จะนำไปใช้สำหรับกำจัดกิเลสให้หมดสิ้นไปจากจิตใจของผู้ปฏิบัติ เพื่อไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารอีกต่อไป

พระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง วาทะหรือลัทธิของพระเถระนิกายพระพุทธศาสนาฝ่ายใต้ ซึ่งตามมติที่พระอรหันต์พุทธสาวกได้วางหลักพระธรรมวินัยไว้เป็นแบบแผน เมื่อคราวสังคายนาครั้งแรกก็ได้เข้ามาเผยแผ่ในประเทศไทย พม่า ลังกา ลาว และกัมพูชา

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเรื่อง หลักธรรมที่นำไปปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนา เถรวาท ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๑.๖.๑ สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสถมมหาเถร) ได้แปลและเรียบเรียงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ทรงได้กล่าวไว้ว่าเมื่อสามารถทำลายกิเลสต่างๆ มีความเป็นสังกายทิฐิ เป็นต้น ย่อมเป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนาฝ่ายโลกียะ การทำลายกิเลสต่างๆ โดยความเป็นสังโยชน์ เป็นต้น ในขณะที่ (บรรลู่) พระอริยมรรค ย่อมเป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนาฝ่าย โลกุตตระ⁹

๑.๖.๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือจาริกบุญ – จาริกธรรมว่าในโลกนี้ ไม่ว่าจะมองอะไรก็เป็นอนิจจังทั้งสิ้นล้วนมีแต่ความเปลี่ยนแปลงไป ซึ่งเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ อนิจจัง และอนัตตา เราต้องเร่งสร้างความดีงาม สิ่งทีประเสริฐ ให้เกิดขึ้นแก่ชีวิตด้วยการปฏิบัติธรรมเพื่อเป็นบุญกุศลที่ดีงาม และเราจะได้มีจิตใจที่ดี เบิกบาน และได้ประสบพบเจอกับความหลุดพ้นที่แท้จริง¹⁰

๑.๖.๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรม ภาค ๑ มัชฌิมนธรรมเทศนาว่า อวิชชา หรือโมหะ คือ ความไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น จึงอยากได้ออยากเห็นแก่ตัวด้วยโลภะ เมื่อขัดข้องและถูกขัดขวางและไม่มีปัญญารู้เท่าทันก็เกิดโทสะ ความขัดใจ และความคิดทำลายจากกิเลสรากเหง้า ๓ อย่างนี้ กิเลสรูปต่างๆ ก็ปรากฏขึ้นมากมาย เช่น ความตระหนี่ ความฟุ้งซ่าน ความวิตกกังวล ความห่วงแหน เป็นต้น เป็นการระดม สร้างปัจจัยแห่งความขัดแย้งให้เกิดขึ้นในตัวมากๆ ขึ้น และกิเลสอันเป็นเครื่องหมายแห่งความขัดแย้งเหล่านี้ ย่อมกลายเป็นสิ่งสำหรับกีดกันจำกัดและแยกตัวเองออกจากความประสานกลมกลืนของกระบวนการแห่งธรรมชาติ¹¹

๑.๖.๔ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรม : ฉบับขยายความ ซึ่งพอจะสรุปความสุขได้ คือ กามสุข ได้แก่ สุขอันเนื่องด้วยกามเป็นความสุขทางผัสสะที่ต้องอิงอาศัยวัตถุ เช่น ความสุขจากการกิน ดื่ม เทียว เป็นต้น ซึ่งเป็นความสุข

⁹สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสถมมหาเถร), แปลและเรียบเรียงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๔๓.

¹⁰พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), จาริกบุญ-จาริกธรรม, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สวดย, ๒๕๕๑), หน้า ๗๘.

¹¹พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับเดิม), พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๑), หน้า ๗๔.

ของปุถุชนทั่วไปจัดเป็นความสุขชั่วคราว¹² ส่วนความสุข ได้แก่ ความสุขเนื่องด้วยฉาน หรือสมาธิเป็นความสุขด้านจิตใจที่ไม่อิงอาศัยวัตถุความสุข ระดับฉานนี้เป็นความสุขที่สามารถทำให้เกิดทำให้มีได้โดยการบำเพ็ญเพียรทางจิต ฉานนี้จัดอยู่ในความสุขระดับสมาธิ และนิพพานสุข ได้แก่ ความสุขเนื่องด้วยนิพพาน อันหมายถึง การดับตัณหา ดับทุกข์ได้ เป็นสุขที่อยู่ ณ ชั้นที่จิตมีอิสรภาพหรือขั้นวิมุตติ ซึ่งมีปัญญาเห็นแจ้งจริงในสิ่งทั้งหลาย โดยไม่เข้าไปยึดติดหรือถูกครอบงำด้วยความแปรปรวนของโลกและชีวิต ความสุขขั้นนิพพานสุขนี้ จัดอยู่ในความสุข ระดับปัญญา¹³

๑.๖.๕ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส ภิกขุ) ได้เขียนไว้ในหนังสือเรื่องตามรอยพระอรหันต์ว่า มนุษย์จะต้องไม่เหน็ดเหนื่อยมากและบอบช้ำด้วยการหมุนติดตามโลกซึ่งหมุนไปด้วยอำนาจแห่งความอยากสิ่งทั้งหลายจักเยือกเย็นแต่มนุษย์ผู้ไม่เป็นไทแก้ตัว เพราะตกอยู่ใต้อำนาจความยั่วยวนของโลก มนุษย์ผู้อยากได้แล่นตามจนกว่าจะมีพระอรหันต์มาเรียกให้เขาหยุดฟังคำชี้แจงจะทราบถึงเหตุผลของการที่ไม่ควรวิ่งเขาจึงจะไม่ออกวิ่งต่อไป พระอรหันต์จึงเป็นบุคคลเดียวเท่านั้นที่โลกต้องการและหลุดพ้นจากวัฏสังสารได้¹⁴

๑.๖.๖ พระราชวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือการบริหารจิต เกี่ยวกับนิวรรณ์ ที่เป็นเครื่องขัดขวางไม่ให้เราประสบความเจริญ ไม่ให้เราทำสมาธิได้ผล ไม่ให้เราได้รับความสุข กล่าวอีกนัยหนึ่ง นิวรรณ์ คือ กิเลสที่ทำให้จิตมัวหมองและกั้นจิตมิให้บรรลุความดีนั่นเอง ซึ่งนิวรรณ์มี ๕ อย่างประกอบด้วย (๑) กามฉันท์ ความรักใคร่ในกาม (๒) พยาบาท ความปองร้าย ความอาฆาต เปรียบเสมือนไฟที่เผาผลาญจิตใจของเรามีให้สุขสงบ (๓) ถีนมิทธะ ความท้อแท้และความเกียจคร้าน กิเลส ๒ ชนิดนี้เปรียบเสมือนเชื้อราที่จับต้นไม้หรือพืชผักให้เหี่ยวเฉาตาย เพราะเมื่อกิเลส ๒ ชนิดนี้จับจิตใจของเราก็ทำให้เราท้อแท้ หมดกำลังใจที่จะทำความดี (๔) อุทธัจจกุกกุกจะ ความฟุ้งซ่านและความรำคาญ กิเลส ๒ ประการนี้ ทำให้จิตใจหม่นหมอง ฟุ้งซ่าน หาความสุขใจมิได้ บางคนถึงกับเป็นโรคประสาทไปก็มี (๕) วิจิกิจฉา ความสงสัยลังเลใจ ไม่อาจตัดสินใจได้ในแนวปฏิบัติ ผู้ที่มีความลังเลสงสัย ไม่อาจตัดสินใจทำอะไรได้ก็เลยไม่สามารถก้าวไปข้างหน้าได้ ไม่ว่าในด้านกร

¹²พระเทพเวที (ป.อ.ปยุตฺโต), **ยังก้าวถึงสุขยิ่งใกล้ถึงธรรม**, (กรุงเทพฯ ฯ : ธรรมสภา, ๒๕๓๖), หน้า ๓๙.

¹³พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม : ฉบับขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพฯ ฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๕๖.

¹⁴พุทธทาส ภิกขุ, **ตามรอยพระอรหันต์**, (คำปรารภ : ฉบับพิมพ์ ๒๕๒๙), หน้า ๕.

ดำรงชีวิต และในด้านการปฏิบัติกรรมฐาน สมควรกำจัดนิวรณ์ข้อนี้เสียจึงจะสามารถพัฒนาจิตให้สูงขึ้นได้¹⁵

๑.๖.๗ จํานง อติวัฒนสิทธิ์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือศาสนา ชีวิต และสังคม กล่าวไว้ว่า ความสะอาดแห่งจิต คือ จิตใจที่บริสุทธิ์ปราศจากสิ่งที่มาปรุงแต่งให้เกิดความเศร้าหมอง ซึ่งก็หมายถึงปราศจากความโกรธ อาฆาต พยาบาท อิจฉาริษยา ความละโมภ และ ความเห็นแก่ตัว ความที่มีใจที่สะอาดบริสุทธิ์เป็นพื้นฐานสำคัญของการมองโลกในแง่ดี ส่งผลให้เกิดความรัก ความสามัคคี และความเห็นอกเห็นใจซึ่งกันและกันและกันพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่ความสงบสุขแห่งจิตใจและเข้าสู่นิพพาน¹⁶

๑.๖.๘ บุญมี แทนแก้ว ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธปรัชญาเถรวาทว่า ความสุขโดยอาศัยปัญญา เป็นสิ่งที่ต้องพยายามหาความรู้ให้ลึกซึ้ง รอบคอบโดยใช้จิตวิเคราะห์พิจารณา อย่าใช้ปัญญาเพียงผิวเผินหรือใช้ปัญญาระดับปริตตารัมมณปัญญา เพราะยังยึดมั่นอยู่ในความรัก ความพอใจในอารมณ์อยู่นั้นหรือควรใช้ปัญญาระดับมหัคคตารัมมณปัญญา เพราะยังยึดมั่นอยู่ในรูปเป็นอารมณ์อยู่แต่ควรจะใช้ปัญญาระดับอัปปมาณารัมมณปัญญา เพราะเป็นมรรคปัญญา สามารถรู้แจ้งเห็นจริงซึ่งเป็นลักษณะที่แท้จริงแห่งพระนิพพาน¹⁷

๑.๖.๙ วศิณ อินทสระ ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธจริยศาสตร์ว่า วิธีการละความชั่วหรืออกุศล ซึ่งมีมูลมาจาก ๓ อย่าง คือ ความโลภ ความโกรธ ความหลง ซึ่งวิธีการละความโลภนั้นมี สาม ขั้น คือ หนึ่งความโลภอย่างหยาบ เช่น โลภอยากได้ของผู้อื่นโดยไม่ชอบธรรม ต้องโกงหรือแย่งชิงเขา เป็นต้น สอง ความโลภอย่างกลาง เช่น ความไม่รู้จักพอ ความไม่รู้จักประมาณในการแสวงหา เป็นต้น สาม ความโลภอย่างละเอียด เช่น ความติดใจหมกมุ่นพัวพันในทรัพย์สินของตน หวงแหน ฝ้าพิทักษ์รักษาเอาใจจดจ่อจนไม่เป็นอันหลับอันนอนหรือไปไหนไม่ได้ ความตระหนี่เหนียวแน่น เป็นต้น ส่วนความโกรธ วิธีการละความโกรธที่เกิดขึ้นแล้ว คือ ให้พิจารณาถึงโทษของความโกรธ เช่น ความโกรธทำให้ร่างกายผิดปกติ ทำให้ไม่หิวอาหาร เป็นต้น และเห็นอกเห็นใจและให้อภัย มีความเมตตา นึกถึงความสัมพันธ์ที่มีต่อกันที่ยาวนาน เป็นต้น ส่วนความหลง คือ ความไม่รู้จริง ความเขลา ความมืดของดวงจิต ทำให้เห็นถูกเป็นผิดไปจากความเป็นจริง เป็นต้น ข้อนี้ฉันใดในชีวิตคนก็เหมือนกัน เพราะใจ

¹⁵ พระราชวิสุทธิกวี (พิจิตร สิวตวณฺโณ), *การบริหารจิต*, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๑๒๘-๑๓๖.

¹⁶ จํานง อติวัฒนสิทธิ์, *ศาสนา ชีวิต และสังคม*, (กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, ๒๕๔๗), หน้า ๑๒๘.

¹⁷ บุญมี แทนแก้ว, *พุทธปรัชญาเถรวาท*, (กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๕), หน้า ๕๕.

มีดด้วยกิเลสต่างๆ จึงทำให้เห็นผิดเข้าใจผิดไป พอแสงสว่าง คือ ปัญญาเกิดขึ้นทำลายโมหะ
ได้¹⁸

๑.๖.๑๐ ขวัญดี นรดี ได้กล่าวเป็นบทความเกี่ยวกับกิเลสว่า พระพุทธองค์ได้
นั่งนึกถึงอุปมา 3 อย่าง คือ อุปมาเห็นไม้สดอยู่ในน้ำ ไม้สดอยู่บนที่แห้ง และไม้แห้งอยู่บนที่แห้ง
ถ้าต้องการจะสีให้เกิดไฟลุก มันจะต้องเป็นไม้แห้งที่อยู่บนที่แห้ง ไม่ใช่ไม้สดที่อยู่ในน้ำ
เราอยากจะได้ไฟ เอาจานสีเท่าไรก็คงไม่เกิดไฟ ซึ่งอุปมาได้ว่า คนที่ออกประพฤติธรรมยังมีจิตใจ
ชุ่มฉ่ำอยู่กับกาม เช่น ออกบวชแล้วยังชอบยังยินดีในรูปสวยๆ เสียงเพราะๆ กลิ่นหอมๆ ในภุมิ
หรือในวัด มีสิ่งประเล้าประโลมมากเกินไป มันก็เหมือนกับเอาไม้สดมาสี มันไม่มีทางเกิดไฟ
หากนักบวชคนใดมีจิตที่ชุ่มไปด้วยราคะ ด้วยความใคร่ในรูปสวยๆ เสียงเพราะๆ กลิ่นหอมๆ
รสอร่อยๆ สัมผัสนุ่มนวลแล้ว ยากที่จะได้ไฟมาเผากิเลส ฉันทก็ฉันทนั้น พระองค์ได้เกิดอุปมานี้
ขึ้นในหัวใจ¹⁹

๑.๖.๑๑ จิมจุ่ม ได้กล่าวว่า กิเลส คือ ความเศร้าหมองทางจิต (ที่มีผลถึงทาง
กายด้วย) เป็นกงล้อของวัฏฏะ เกิดมาจากความเห็นแก่ตัว ตามใจตัว ก่อให้เกิดการปรุงแต่ง
อารมณ์ต่างๆ ขึ้นมา รบกวนความปกติ,ความแจ่มใสของจิต ตามความเข้าใจของคนทั่วไปนั้น
รู้สึกว่าการกิเลสมีหลายร้อยหลายพันชนิด...แต่เพื่อความเข้าใจกิเลสตามความหมายในที่นี้..จะขอ
แบ่งเป็น ๓ ชนิด ตามมูลเหตุที่เกิดอาการ ซึ่งการแบ่งที่กล่าวนี้ แบ่งเพื่อการเข้าใจอาการ
และกิเลสที่เกิดขึ้น เพื่อการทำจิตให้ปลอดโปร่ง และเพื่อระงับกิเลสตามขั้นตอน หรือกำจัดอย่าง
สิ้นเชิง และสำหรับผู้เริ่มปฏิบัติสมาธิภาวนา หรือแม้แต่การว่างเพื่อใช้ปัญญาทำการงานใดๆ
ในทางโลก ก็หวังความสำเร็จได้ก่อนลงมือทำ คนทั่วไปรู้จักกิเลสว่ามาจากอารมณ์ แต่แยกไม่
ถูก และไม่รู้จักชนิดของอารมณ์ ไม่เข้าใจชัดเจนว่ากิเลสแตกต่างกันและต่อเนื่องกันอย่างไร?
และไม่รู้ว่า เหตุใดจิตจึงเพาะเชื้อกิเลสไปตามลำดับ จนปรากฏผลให้เห็นเป็น "อาการ" เช่น
คนบางคนมีอารมณ์ร้าย-ดีทุกชนิดได้เร็วมาก เกิดอารมณ์ง่ายทุกวินาที ไม่ว่าเหตุกระทบนั้นจะ
หนักหรือเบา ก็รุนแรง รักมากโกรธมากกับผู้อื่นได้หรือในทางตรงกันข้าม เกิดอารมณ์หดหู่ ท้อแท้
มีอาการซึมเศร้าฉับพลัน จนถึงฆ่าตัวเองได้ ฉะนั้นเราควรรู้จักกิเลสเสียให้เพียงพอที่จะสามารถ
แยกอารมณ์และผลของมัน เพื่อวิรอนกิเลสลงตามลำดับ หรือกำจัดมันเสียโดยสิ้นเชิง สำหรับ

¹⁸ วคิน อินทสระ, **พุทธจริยศาสตร์**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๙), หน้า ๑๐๖ - ๑๑๗.

¹⁹ ขวัญดี นรดี, อ้างในเว็บ <http://atcloud.com/stories/87358>, วันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๕๓.

การกำจัดกิเลสทำได้โดย มีสติ มีศีล มีปัญญาหรือมีสัมมาวิหาร (อยู่โดยชอบด้วยการเจริญ อริยมรรค)²⁰

๑.๖.๑๒ นัตติมา ชุตตวงแก้ว ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่องการศึกษาเปรียบเทียบ เจตสิกธรรมปิฎกกับพระสุตตันตปิฎก ทำให้ทราบถึงประโยชน์ที่ได้จากการศึกษาเจตสิก ในพระอภิธรรม คือ ทำให้มีความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับจิตและเจตสิกทั้งหมดอย่างเป็น ระบบ มีการจำแนก เป็นประเภทใหญ่และแยกย่อยให้เห็นลักษณะของจิต และเจตสิกที่ ประกอบอย่างชัดเจน เป็นความรู้ในเชิงทฤษฎีมากกว่าที่จะนำมาปฏิบัติ ส่วนการศึกษา เจตสิกธรรมในพระสูตรทำให้มีความรู้เกี่ยวกับเจตสิกที่กว้างขวางยิ่งขึ้น เพราะทรงแสดงถึง สภาวะธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น สาเหตุการเกิดของเจตสิก การนำเจตสิกแต่ละดวงมาจำแนก เป็นประเภทต่างๆ การปฏิบัติเพื่อละอกุศลเจตสิกและการปฏิบัติเพื่อให้อกุศลเจตสิกเกิดขึ้น เป็นต้น การแสดงในพระสูตร ทรงมุ่งเน้นการนำความรู้ไปปฏิบัติมากกว่าการแสดงทฤษฎี อย่างไรก็ตาม การแสดงเจตสิกในพระอภิธรรมและในพระสูตรมีเนื้อหาที่คล้ายคลึงกันไม่ขัดแย้งกัน เจตสิกมีอิทธิพลต่อสุขภาพกายและสุขภาพจิตของบุคคล ดังจะเห็นได้ว่าความสุขและ ความทุกข์ของคนเรานั้นล้วนเกี่ยวข้องกับเจตสิกทั้งสิ้น เจตสิกที่มีอิทธิพลทำให้สุขภาพจิตไม่ดี เป็นจิตที่ เศร้าหมองคือ อกุศลเจตสิก ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ ที่ตรัสว่าเป็นรากเหง้าของ อกุศลและจิตที่มีสุขภาพดี คือ จิตที่ประกอบด้วยอกุศลเจตสิก ได้แก่ ปัญญา สติ ศรัทธา เมตตา กรุณา เป็นต้น เป็นจิตที่ผ่องแผ้วเหมาะแก่การทำงานทั้งทางโลกและการปฏิบัติเพื่อบรรลु เป้าหมายในพระพุทธศาสนา การปฏิบัติเพื่อการพัฒนาจิตให้มีสุขภาพดีจึงหมายถึงการปฏิบัติ เพื่อให้อกุศลเจตสิกเกิดขึ้น การปฏิบัตินี้ ทรงแสดงไว้เป็นจำนวนมากเมื่อกล่าวโดยรวมแล้วได้แก่ การปฏิบัติตามหลัก ศีล สมาธิ ปัญญา²¹

๑.๖.๑๓ พระมหาสยาม ราชวัตร ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่องการศึกษาเปรียบเทียบ คำสอนเรื่องไตรสิกขาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติมรรค ซึ่งผลการวิจัยพบว่า หลักไตรสิกขาเป็นหลักธรรมด้านการปฏิบัติในพระพุทธศาสนาเป็นกระบวนการศึกษาและ กระบวนการปฏิบัติที่ใช้ในการฝึกฝนพัฒนาตนเองให้มีชีวิตที่ดั่งงาม โดยคัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายเนื้อความที่อ้างอิงข้อมูลต่างๆมาก มีการอธิบายตามแนววิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖

²⁰ จิมจุม, อ้างใน <http://variety.teenee.com/saladharm/27041.html>, วันอังคาร ที่ ๘ มิถุนายน ๒๕๕๓.

²¹ นัตติมา ชุตตวงแก้ว, วิทยานิพนธ์เรื่องการศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกธรรมปิฎกกับพระสุตตันตปิฎก วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

ในขณะที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายไตรสิกขาแบบกระชับสั้น ไม่อ้างอิงข้อมูลมากนัก ไม่มีการวินิจฉัยเนื้อความ แต่คัมภีร์ทั้งสองได้ให้คุณค่าทางการศึกษาพระพุทธศาสนาและเป็นต้นแบบการปฏิบัติกรรมฐานที่ดียิ่ง²²

๑.๖.๑๔ พระมหานियม สีลสัวโร (เสนารินทร์) ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่องการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอนัตตาในพุทธปรัชญาเถรวาทพบว่า พุทธปรัชญาแสดงหลักอนัตตาโดยสอดคล้องกับความจริงที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบหลังจากที่ทรงได้ตรัสรู้แล้ว คือหลักปฏิจจสมุปบาท อนัตตาจึงเป็นหลักความจริงในกฎธรรมชาติที่ สะท้อนให้เห็นถึงทรรศนะทางอภิปรัชญาของพระพุทธศาสนาที่แตกต่างไปจากคำสอนของลัทธิศาสนาและปรัชญาอื่นๆ ในอินเดียอย่างเด่นชัดพุทธปรัชญาแสดงหลักอนัตตาโดยสัมพันธ์กับการศึกษา และปฏิบัติธรรม เพื่อมุ่งถ่ายถอนความยึดมั่นถือมั่นในความเป็นตัวตน คือ ความยึดถือว่าเป็นตัวเรา ของเรา (อหังการ มมัง-การ) เป็นต้น ซึ่งจะเป็แนวทางของการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา คือ ความว่างจากตัวตน (อตตสญญตา) ความหลุดพ้นจากทุกข์ (วิมุตติ) หรือ ความดับเย็นเป็นสุข (นิพพาน) ในที่สุด²³

จากการทบทวนเอกสารที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย ยังไม่พบว่าท่านใดได้ทำวิจัยเรื่องการศึกษาหลักธรรมที่นำไปปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท ฉะนั้นผู้ศึกษาจึงสนใจที่ทำการวิจัยเรื่องนี้

๑.๗ วิธีการดำเนินการวิจัย

การดำเนินการวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาค้นคว้าจากเอกสารต่างๆ ดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

๑.๗.๒ ศึกษาเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ อรรถกถา วิทยานิพนธ์ ตำรา บทความทางวิชาการ รวมถึงเว็บไซต์ต่างๆ ในอินเทอร์เน็ต และเอกสารที่เกี่ยวข้องงานวิจัยนี้

²²พระมหาสยาม ราชวัตร, การศึกษาเปรียบเทียบคำสอนเรื่องไตรสิกขาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติมรรค วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

²³พระมหานियม สีลสัวโร (เสนารินทร์), การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอนัตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

๑.๗.๓ วิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิและชั้นทุติยภูมิ

๑.๗.๔ เสนอผลการวิจัยโดยวิธีพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

๑.๘ ประโยชน์ที่จะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบกิเลสในพระพุทธานุศาสนานุกรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบหลักธรรมที่สามารถนำไปปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธานุศาสนานุกรวาท

๑.๘.๓ ทำให้ทราบวิธีการปฏิบัติที่สามารถนำไปสู่การหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธานุศาสนานุกรวาท

บทที่ ๒

กิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้ผู้วิจัยได้ศึกษากิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยแบ่งประเด็นการศึกษา ออกเป็น ๗ ประเด็น ได้แก่ (๑) ความหมายของกิเลส (๒) ไวพจน์ของกิเลส (๓) อุปมาของกิเลส (๔) บ่อเกิดของกิเลส (๕) ประเภทของกิเลส (๖) ลักษณะของกิเลส และ (๗) คุณและโทษของกิเลส รายละเอียด ดังต่อไปนี้

๒.๑ ความหมายของกิเลส

การศึกษาเรื่องกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น มีผู้กล่าวความหมายของคำว่ากิเลสเอาไว้อย่างมากมาโดยเฉพาะในพระไตรปิฎก และนักวิชาการศาสนา ดังต่อไปนี้

พระไตรปิฎก ได้กล่าวถึงกิเลสที่ปรากฏในอนันตคุณสูตรว่าด้วยผู้ไม่มีกิเลสว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวันอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตพระนครสาวัตถี ณ ที่นั้นแล ท่านพระสารีบุตรเรียกภิกษุทั้งหลายว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ มีปรากฏอยู่ในโลก ๔ พวกนั้นเป็นไฉน? ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ มีกิเลส แต่ไม่รู้ตามเป็นจริงว่าเรามีกิเลสในภายใน อนึ่ง บุคคลบางคนในโลกนี้ มีกิเลส รู้ตามเป็นจริงว่า เรามีกิเลสในภายใน บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่มีกิเลส แต่ไม่รู้ตามเป็นจริงว่า เราไม่มีกิเลสในภายใน อนึ่ง บุคคลในโลกนี้ ไม่มีกิเลส รู้ตามเป็นจริงว่า เราไม่มีกิเลสในภายในบุคคล ๔ พวกนั้น บุคคลใดมีกิเลส แต่ไม่รู้ตามเป็นจริงว่า เรามีกิเลสในภายใน บุคคลสองพวกที่มีกิเลสเหมือนกันนี้ บุคคลนี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษเลวทราม ในบุคคล ๔ พวกนั้น บุคคลใดมีกิเลสรู้ตามเป็นจริงว่า เรามีกิเลสในภายใน บุคคลสองพวกที่มีกิเลสเหมือนกันนี้ บุคคลนี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษประเสริฐ ในบุคคล ๔ พวกนั้น บุคคลไม่มีกิเลส แต่ไม่รู้ตามเป็นจริงว่าเราไม่มีกิเลสในภายในบุคคลสองพวกที่ไม่มีกิเลสเหมือนกันนี้ บุคคลนี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษเลวทราม ในบุคคล ๔ พวกนั้น บุคคลใดไม่มีกิเลสรู้ตามเป็นจริงว่า เราไม่มีกิเลสในภายใน บุคคลสองพวกที่ไม่มีกิเลสเหมือนกันนี้ บุคคลนี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษประเสริฐ¹

¹ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๒-๔๒/๗๕๒.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้ความหมายของกิเลสว่า "เครื่องทำให้ใจเศร้าหมอง ได้แก่ โลก โภภะ หลง เช่น ยังตัดกิเลสไม่ได้, กิเลสหนา, กิรยามารยาท ในคำว่า กิเลสหยาบ"²

พจนานุกรม ไทย-ไทย อ.เปลื้อง ณ นคร³ ได้ให้ความหมายของคำว่า กิเลส อาน ว่า (กิ-เหฺลด, -เหฺลดสะ-) น. หมายถึง เครื่องทำจิตใจให้เศร้าหมอง ได้แก่ โลก โภภะ หลง เช่น ยังตัดกิเลสไม่ได้ เป็นกิเลสหนาก็ยังไม่หลุดพ้นจากทุกข์ เป็นต้น นอกจากนี้ยังกล่าวถึงความหมายคำว่ากิเลสอีกหลายคำ ได้แก่ กิเลสमार, กิเลสวิฏ, อุปกิเลส, กิเลสสาธุสย, อุปกิเลส ซึ่งกิเลสทุกตัวนั้นย่อมทำให้ใจเศร้าหมองและเกิดความอยากอยู่ในใจทั้งสิ้น

ท่านพุทธทาสภิกขุ⁴ ให้ความหมายว่า "ความยึดมั่นถือมั่นเป็นตัวกูก็ตามเป็นของกูก็ตาม นี่แหละคือแม่บทของกิเลสทั้งปวง"

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต)⁵ ให้ความหมายว่า "สิ่งที่ทำให้ใจให้เศร้าหมอง, ความชั่วที่แฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิด ทำให้จิตใจขุ่นมัวไม่บริสุทธิ์"

พระมหาปราโมทย์ ปโมทิตโต ได้ให้ความหมายของ คำว่า "กิเลส" เป็นภาษาบาลี สำเร็จรูปมาจาก กิลิส ธาตุ (ในความเว้าร้อน, เปียดเปียน) ทิปัจจย มีรูปวิเคราะห์ว่า "กิลิสติ, กิลิสฺสตีติ กิเลโส" หมายถึง ธรรมชาติที่ทำให้จิตใจเว้าร้อนหรือเปียดเปียนจิตใจให้เศร้าหมอง⁶

ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร) ได้ให้ความหมายของกิเลส คำว่า กิเลส แปลว่า สิ่งที่ทำให้ใจเกิดความเศร้าหมอง จิตใจมีความกระวนกระวายไม่มีความสงบ อีกอย่างหนึ่งเพื่อให้เข้าใจง่ายได้แบ่งชั้นกิเลสเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นละเอียดหรือชั้นใน อย่างหนึ่ง, ชั้นกลาง อย่างหนึ่ง, ชั้นหยาบหรือชั้นนอก ส่วนที่เป็นชั้นใน คือ ชั้นที่นอนนิ่งอยู่ในสันดานอย่างเงียบๆ

² ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, (กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐๐.

³ <<http://guru.sanook.com/search/>> กิเลส, อ้างในพจนานุกรม ไทย-ไทย อ.เปลื้อง ณ นคร, ๐๕/๐๗/๒๕๕๓.

⁴ พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสตร์, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๑๘.

⁵ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๑๘.

⁶ พระมหาปราโมทย์ ปโมทิตโต, เรียบเรียง พจนานุกรมธาตุภาษาบาลี, (กรุงเทพฯ: เอกพิมพ์ไทจำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๙๒-๙๓.

จนกว่าจะมีอารมณ์มากระทบ จึงจะปรุ่งขึ้นเป็นกิเลสชั้นกลาง ที่เกิดขึ้นกลุ่มมัจฉิต หรือ เป็นกิเลสชั้นหยาบที่ทะลุออกมาปรากฏเป็นกิริยาต่างๆ ที่ชั่วร้ายภายนอก กิเลสชั้นละเอียดที่ปรากฏอยู่ภายใน มีชื่อเรียกว่า อกุศลมูล มี ๓ อย่าง คือ โภคะ โทสะ โมหะ หรือที่มีชื่อเป็นอย่างอื่นอีกมากแต่โดยใจความแล้ว ได้แก่ กิเลสที่ยังสงบอยู่ภายในจนกว่าจะได้อารมณ์เข้ามาเกี่ยวข้อง จนเกิดความรู้สึกอยากได้รุนแรงรบกวนอยู่ในใจ พลุ่พล่านอยู่ด้วยความอยาก หรือ พลุ่พล่านอยู่ด้วยความโกรธแค้น เกลียดชัง หรือ พลุ่พล่านอยู่ด้วยความโง่สงสัย กระวนกระวายใจ กิเลสชั้นกลาง เรียกชื่อว่า นีวรณ มี ๕ อย่าง คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิตตะ อุทธัจจกุกกัจจะ วิจิกิจฉา ถ้าความปรุ่งแต่งไม่หยุดอยู่แต่เพียงเท่านั้น ก็จะทะลุออกมาทางกาย ทางวาจา การกระทำด้วยเจตนา เช่น การลวงละเมิดในทางกาม การฆ่าผู้อื่น เบียดเบียนเขา การพูดเท็จ ตลอดจนการดื่มน้ำเมา เป็นต้น กิเลสชั้นหยาบ ถ้าพิจารณากันอีกทางหนึ่ง จะเห็นได้ว่าตัวกิเลสที่แท้นั้น คือ กิเลสชั้นใน หรือ ชั้นละเอียด ส่วนอีก ๒ ชั้นที่เหลือ เป็นเพียงกิริยาอาการของกิเลสชั้นในที่แสดงออกมามากกว่าที่จะเป็นตัวกิเลสเองว่าเป็นตัวกิเลสโดยตรง เช่น กิริยาอาการที่เรียกว่า กามฉันทะ หรือ พยาบาท ทำให้มโนทวาร หรือ ใจเศร้าหมอง และกิเลสในการลวงละเมิดในกาม และการพูดเท็จ เป็นต้น ทำให้การแสดงออกทางกาย และวาจาเกิดความเศร้าหมอง ในทำนองเดียวกันกิเลสชั้นละเอียดได้ทำให้สันดานพื้นฐานส่วนลึกของใจเศร้าหมอง ชุ่มมัว ดังมีพระบาลีที่ว่า

“กิเลสเหตุ อุปตาปนุสติ กิเลสชา ธรรมชาติโดย้อมทำให้เราร้อน ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า กิเลส กิลิสฺสตี เอเตหิติ กิเลสชา สัมปยุตตธรรม (คือ จิตและเจตสิก) ย่อมเศร้าหมองด้วยธรรมชาติใด ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการเศร้าหมองของสัมปยุตตธรรมนั้น ชื่อว่า กิเลส สงฺกิลเสตีติ สงฺกิลโส วิพาตติ อุปปาเปติ จาติ อตุโถฯ”

ธรรมเหล่าใดย้อมเศร้าหมอง ธรรมเหล่านั้นชื่อว่าสังกิเลสเพราะอรรกว่ายังสัตว์ให้เราร้อน” กิเลสธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำให้ใจหมองเศร้า จิต เจตสิก รูป ที่เกิดพร้อมกับกิเลส จึงมีความเศร้าหมองเราร้อนไปด้วยเพราะตามธรรมดาจิตใจและกิริยาอาการของบุคคลทั้งหลาย ถ้าไม่ได้เกิดเกี่ยวข้องกับ โภคะ โทสะ เป็นต้น บุคคลผู้นั้นจะรู้สึกว่าจิตใจสบาย รูปร่างหน้าตาผ่องใสไม่มีความเดือดร้อนแต่ประการใด เป็นที่สบายตา สบายใจแก่ผู้ที่ได้พบเห็น แต่ถ้าจิตใจของผู้ใดเกิดขึ้นโดยมี โภคะ โทสะ โมหะ เข้าเกี่ยวข้องผูกพันด้วยแล้วจิตใจของผู้นั้นก็มีความเศร้าหมองเดือดร้อน รูปร่างหน้าตา ไม่ผ่องใสปรากฏขึ้นแล้วแต่กำลังของกิเลส นั้นๆ ย่อมเป็นที่ไม่สบายตาสบายใจแก่ผู้ที่ได้พบเห็น ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงทรงตรัสว่า

โลภะ โทสะ โมหะ คือ กิเลส ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “ กิเลสเหตุ อุปตาเปนุตีติ = กิเลสา (วา) กิลิสฺสูติ เอเตหีติ = กิเลสา” ธรรมชาติใด ย่อมทำให้เราร้อน ฉะนั้นธรรมชาตินั้น ชื่อว่า กิเลส หรือ สัมปยุตตธรรม คือ จิต เจตสิก ย่อมเศร้าหมองด้วยธรรมชาติใด ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่ง การเศร้าหมอง ของสัมปยุตตธรรมนั้น จึงชื่อว่า กิเลส⁷ รวบรวมความว่า กิเลสเป็นสภาพ ธรรม คือ สภาพตามธรรมชาติ ก็คือเป็นธรรมชาตินั่นเอง ที่เศร้าหมอง และเราร้อน ซึ่งยังให้สัตว์ ทั้งหลายเศร้าหมองและเราร้อน

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวว่า กิเลส คือ สิ่งที่ทำให้ใจให้เศร้าหมอง ความชั่วที่แฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิด ทำให้จิตใจขุ่นมัว ไม่บริสุทธิ์ กิเลสมีหลายชนิด เช่น กิเลสกาม คือ กิเลสเป็นเหตุใคร่ กิเลสที่ทำให้อยาก เจตสิกอันเศร้าหมอง ชักให้ใคร่ ให้รัก ให้อยากได้ ได้แก่ราคะ โลภะ อิจฉา (อยากได้) เป็นต้น กิเลสมาร คือ โดยอาการที่เข้าครอบงำ จิตใจขัดขวางไม่ให้ทำความดี ชักพาให้ทำความชั่ว ล้างผลบุญคุณความดี กิเลสวิภูฏี คือ กิเลส วงจรส่วนกิเลส หนึ่งในวิภูฏะ ๓ แห่งปฏิจจสมุปบาท ประกอบด้วยขอวิชชา ตัณหา และ อุปาทาน และกิเลสานุสัย คือ กิเลสจำพวกอนุสัย กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน จะปรากฏ เมื่อมีอารมณ์มายั่วยุ เหมือนตะกอนน้ำที่อยู่ก้นโอ่ง ถ้าไม่มี คนกวตตะกอนก้นอนเฉยอยู่ ถ้ากวต น้ำเข้าตะกอนก็ลอยขึ้นมา⁸

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต ได้ให้ความหมายของคำ ว่า กิเลส แปลว่า สิ่งเกาะติด สิ่งเปราะเปื้อน สิ่งสกปรก คือ สิ่งที่แฝงติดอยู่ในใจแล้วทำให้ใจ เศร้าหมองขุ่นมัวมีอุปมาเหมือนสีที่ไหลลงไปในน้ำทำให้น้ำมีสีเหมือนสีที่ไหลลงไปในใจก็เช่นกัน ปกติ กิเลสสะอาด แต่กลายเป็นใจดำ ใจง่าย ใจร้าย ก็เพราะมีกิเลสเข้าไปอิงอาศัยผสมปนเปกันอยู่ กิเลสที่ชอบซุกหมักหมมอยู่ในใจคนมากที่สุด คือ ราคะ โลภะ โทสะ โมหะ เพราะกิเลสชอบซุก หมักดองอยู่ในใจของคน จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กิเลสอาสวะ หรือ อาสวกิเลส แปลว่า กิเลสที่ หมักดองอยู่ในจิต⁹ และกล่าวถึงกิเลสโดยพิสดาร ๑๕๐๐ อารมณ์ที่เป็นเหตุให้กิเลส ๑๐ เกิดขึ้น ได้ นั้น มี ๑๕๐ คือ นามเตปัญญาสะ คือ นามธรรม ๕๓ (จิต ๑ และ เจตสิก ๕๒) นิปผันนรูป

⁷ ขุนสรพพิทโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **คู่มือการศึกษา สมุจยสังคหวิภาค พระอภิธรรมมัตถ** **สังคหะ ปริจเจทที ๗**, (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๗๘.

⁸ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๗๗.

⁹ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต, **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุด คำวัด**, วัดราชโอรสาราม (กรุงเทพฯ : ๒๕๔๘), หน้า ๖๐.

๑๘ ลักษณะรูป ๔ รวมเป็น ๗๕ ในอัมมัตตสันดาน คือ ภายในตัวเรา มี ๗๕ ใน พหิทถสันดาน คือ สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตที่อยู่ภายนอกตัวเรา มี ๗๕ รวมเป็น ๑๕๐ อารมณ ๑๕๐ กิเลส ๑๐ คงเป็นกิเลส ๑,๕๐๐¹⁰ กิเลสแม้จะมีมาก แต่ก็มีต้นเค้ามาจากกิเลส ๓ สายเท่านั้น คือ สาย โลกะ สายโทสะ และสายโมหะ¹¹ อันเป็นตัวอกุศลมูลต้นเค้าหรือรากเหง้าของการทำชั่วต่างๆ โดยมีการก่อตัวขึ้นมาตามลำดับ เริ่มต้นตั้งแต่อนุสัยกิเลสแล้วกลายเป็นปริญญฐานกิเลส (กิเลสอย่างกลาง) แล้วบางครั้งก็พุ่งเป็นวิติกมกกิเลส (กิเลสอย่างละเอียด) ในที่สุดโดยมีการก่อตัวตามลำดับ

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรวิสี)¹² ได้ให้ความหมายของคำว่ากิเลสหมายถึง เครื่องเศร้าหมอง ธรรมชาติที่เป็นเครื่องเศร้าหมอง คือ ถ้าบุคคลใดมีกิเลสก็ทำให้ จิตเจตสิกนี้ เศร้าหมองรวมทั้งรูปด้วย เช่น รูปกาย ใบหน้าหน้าตาก็เศร้าหมองไปด้วย อย่างคนที่เกิดโทมัส เกิดโทสะ หน้าตาก็ซึ่งเครียด ไม่เป็นที่น่ายินดี ใครเห็นก็ไม่อยากเข้าใกล้ด้วย เวลาคนที่มีกิเลสมี โทสะ จิตใจเร่าร้อน จิตใจเศร้าหมอง กิเลสเหล่านั้นแสดงไว้ ๑๐ ประการด้วยกัน คือ โลกะ ความโลภ ความต้องการติดใจในอารมณ์ แม้แต่ได้ยินเสียงไพเราะเกิดความยินดีพอใจ โลกะก็ เกิดขึ้นแล้ว ๒) โทสะ คือ ความโกรธ เพียงแต่จิตไม่แช่มชื่นก็เป็นโทสะแล้ว ถ้าไม่สังเกตไม่รู้ หรืออก จิตมันขุ่นมัว นั่งปฏิบัติอยู่จิตมันขุ่นมัว สังเกตดูมีแล้วโทสะ ๓) โมหะ คือ ความหลง ความโง่ หรือว่าไม่รู้ คือไม่รู้ตามความเป็นจริง รู้ในสิ่งที่ไม่ควรรู้ สิ่งไม่ควรรู้ไม่รู้ นี่คือโมหะ มัน ไม่ใช่ว่า ไม่รู้อะไรนะ โมหะนี้มันรู้เหมือนกันแต่ไปรู้ในสิ่งที่ไม่ควรรู้ แต่สิ่งที่ควรรู้ไม่รู้ สิ่งที่ไม่ควรรู้ เช่น สมมุติบัญญัติ สามารถจะสร้างระเบิดยุทธโธปกรณ์ที่จะกดปุ่มชนิดเดียวฆ่าคน เป็นแสนได้ อย่างนั้นท่านก็ยกว่าเป็นโมหะ มันรู้ รู้ที่จะฆ่าคน รู้ที่จะทำลายคน ไม่ใช่รู้ในการที่จะดับทุกข์ได้ ๔) มานะ ความเยอหยิ่งถือตัว อันนี้ก็สำคัญถือตัวเอง ใครจะมาแตะต้องใครจะมาพูดจាក้าวร้าวอะไรนิดอะไรหน่อยไม่ได้ มันมีความถือตัว ก็ต้องรู้เท่าทัน ๕) มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด มีความเห็นผิดไปว่า บุญไม่มี บาปไม่มี ผลบุญผลบาปไม่มี ทำดีไม่ได้ดีทำชั่วไม่ได้ชั่ว อันนี้เป็น ความเห็นผิดที่มีโทษ อย่างคนที่เกิดความเห็นผิดร้ายแรง ที่เรียกว่า นยตมิจฉาทิฏฐินี้เป็น อันตรายมาก ถ้าตายจากปัจจุบันนี้ก็ต้องลงนรกแน่นอนอนเป็นความเห็นผิดที่ดิ่งลงไป ตลอดชีวิต

¹⁰ พระสังฆมณฑลชวตตีกะ ธรรมมาจริยะปรมัตตชวตตีกะ, **ปริจเจพที ๗**, หลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๗๓.

¹¹ พระธรรมวิสุทธิกวี, **หลักไตรสิกขา**, (กรุงเทพมหานคร : ๒๕๔๙), หน้า ๓๔.

¹² <http://www.dhammadjak.net/board/viewtopic.php?t=7072>, อ้างในพระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรวิสี), บรรยายเกี่ยวกับวิปัสสนาภูมิ ตอนที่ ๑๑ **เรื่องกิเลส**, วันที่ ๒๑ สิงหาคม ๒๕๔๙.

นี่เชื่อผิดอยู่อย่างนั้น คือ เชื่อว่าบุญไม่มีบาปไม่มีนรกสวรรค์ไม่มี ทำดีไม่ได้ดีทำชั่วไม่ได้ชั่ว การกระทำบุญก็ทำไปอย่างนั้น ทำบาปก็ทำไปอย่างนั้นไม่มีผลอะไร ๖) วิจิกิจจา ความลั้งเลงสงสัย ๗) ถีนะ ความท้อ หดหู่ ๘) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน ๙) อหิริกะ ความไม่ละอายต่อทุจริต ๑๐) อนอตตปปะ ไม่เกรงกลัวต่อทุจริต คู่กัน ไม่ละอาย ไม่เกรงกลัว ไม่ละอายในที่นี้ก็คือ ไม่ละอายในบาปกรรมต่างๆ อย่างเช่นรักษาศีล 8 ห้ามให้เว้นบริโภคอาหารในเวลาวิกาลหลังจากเที่ยงไปแล้ว ถ้าคนไม่มีความละอาย ลับตาคนก็อาจจะล้วงเอาของอะไรมากิน แต่ต่อหน้าคน อาจจะไม่ทำเกรงกลัวละอาย ที่ละอายไม่ใช่หิริกะ ที่อายต่อทุจริต อายว่าการกระทำนี้มันเป็นบาปเป็นอกุศล ละอายต่อบาป

Gnirak¹³ ได้ให้ความหมายของคำว่า กิเลส แปลว่า สิ่งเกาะติด สิ่งเปรอะเปื้อน สิ่งสกปรก กิเลส คือ สิ่งที่แฝงติดอยู่ในใจแล้วทำให้ใจเศร้าหมองขุ่นมัว มีอุปมาเหมือนสีที่ใส่ลงไปใต้น้ำทำให้น้ำมีสีเหมือนสีที่ใส่ลงไป ใจก็เช่นกัน ปกติก็ใสสะอาด แต่กลายเป็นใจดำ ใจงาย ใจร้ายก็เพราะมีกิเลสเข้าไปอิงอาศัยผสมปนเปอยู่ กิเลสที่ชอบซุกหมักหมมอยู่ในใจคนมากที่สุด คือ ราคะ โภคะ โทสะ โมหะ เพราะกิเลสชอบซุกหมักหมมอยู่ในใจของคน จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กิเลสสวะ หรือ อาสวกิเลส แปลว่า กิเลสที่หมักดองอยู่ในจิต

สุชีพ ปุณฺณานุกาพ ให้ความหมายว่า "คือความไม่ดีไม่งาม หรือความเศร้าหมองในจิตใจ อันกล่าวโดยย่อ ได้แก่ ความโลภ ความโกรธ และความหลง"¹⁴

ปิ่น มุฑุกันต์ ให้ความหมายว่า "คำว่า กิเลส ตรงกับคำว่า โรค กิเลสเป็นโรคของจิต หมายถึงสิ่งที่ทำให้จิตเสื่อมโทรมนั่นเอง"¹⁵

สุนทร ฌ รังษี ให้ความหมายว่า "กิเลสเป็นคำที่มีความหมายกว้าง หมายถึงสภาพที่ทำให้จิตเศร้าหมองทุกประเภท"¹⁶

เดือน คำดี ให้ความหมายว่า "สภาวะที่ทำให้จิตเศร้าหมอง หรือเป็นเครื่องสกัดกั้นไม่ให้ถึงความบริสุทธิ์สะอาดในกาย วาจา และใจ"¹⁷

¹³ <http://th.wikipedia.org/> อ้างโดย Gnirak. ๑๗ ธันวาคม ๒๐๑๐.

¹⁴ สุชีพ ปุณฺณานุกาพ, **ประวัติศาสตร์ศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ : อมรรการพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๒๒๖.

¹⁵ ปิ่น มุฑุกันต์, **พุทธศาสตร์ภาค ๒**, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๘๖.

¹⁶ สุนทร ฌ รังษี, **พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก**, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๔๙๗.

¹⁷ เดือน คำดี, **พุทธปรัชญา**, (กรุงเทพฯ : โอ.เอส.พริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๔), หน้า ๗๔.

สรุปว่า คำว่า “กิเลส” หมายถึงสภาวะธรรมที่ทำให้จิตใจเศร้าหมองและขัดขวางความเจริญทางจิตใจ แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท ได้แก่ ความโลภ ความโกรธ และความหลง แยกย่อยออกเป็นกิเลสต่างๆอีกมากมายกิเลสจึงกลายเป็นอุปสรรคที่สำคัญแก่ผู้ไม่เท่าทันกิเลสตามความหมายดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น

๒.๒ ไวยากรณ์ของกิเลส

ไวยากรณ์ คือ คำที่เขียนต่างกันแต่มีความหมายเหมือนกันหรือใกล้เคียงกัน¹⁸ ในพระไตรปิฎกมีการนำเอาไวยากรณ์มาใช้แทนคำว่า “กิเลส” ปรากฏอยู่หลายแห่ง เช่นคำว่า “มูลแห่งทุกข์” หรือ “เบ็ดมาร” กรณีนี้ผู้วิจัยจะจำแนกไวยากรณ์ของกิเลสออกเป็น 2 ลักษณะ คือ ลักษณะพึงใจและไม่พึงใจ ดังนี้

๒.๒.๑ ลักษณะพึงใจ

ไวยากรณ์ของกิเลสที่มีลักษณะพึงใจ นำใคร่ นำพอใจ หรือชวนให้หลงใหลตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ได้แก่

๒.๒.๑.๑ ชีละ (เครื่องตรึงจิต) กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวยากรณ์ของกิเลส ดังความว่า “เตยรติยบางพวกมีใจชั่ว ย่อมติเตียนโดยแท้ แม้ชนเหล่าอื่นเข้าใจว่าจริง ก็ติเตียนตาม แต่มุนีย่อมไม่เข้าถึงวาทะติเตียนที่เกิดขึ้นแล้ว เพราะเหตุนั้น (กิเลส) เครื่องตรึงจิต จึงไม่มีแก่มุนีในที่ไหน ๆ”¹⁹ เพราะการติเตียนหรือการนินทาเป็นสิ่งธรรมดาในโลกหากมีใครพ่นสิ่งนี้ได้ไม่ผู้มีปัญญาจึงไม่สะทกสะท้านไปตามกระแสของคำคนที่ติเตียนหรือยกยอเหมือนภูเขาคิดหาหวั่นไหวเพราะแรงลมไม่²⁰

๒.๒.๑.๒ อุตสทะ (เครื่องฟูขึ้น) กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวยากรณ์ของกิเลส ดังความว่า “คลื่น ย่อมไม่เกิดขึ้นในท่ามกลางแห่งสมุทร สมุทรสงบอยู่ ฉนใด ภิกษุพึงเป็นผู้หยุดอยู่ ไม่มีความหวั่นไหว ฉนนัน ภิกษุไม่ควรทำ (กิเลส) เครื่องฟูขึ้นในที่ไหน ๆ”²¹ คุณเครื่องความ เป็นพระแท้ อีกมิตีคือความมั่นคงไม่หวั่นไหวหรือรู้สึกพอใจในสิ่งน่าปรารถนามีลาภยศเป็นต้น²² กล่าวคือ เมื่อประสบสิ่งน่าปรารถนาคือลาภ ยศ สุข หรือคำสรรเสริญ ก็สามารถรักษาคุณภาพ

¹⁸ราชบัณฑิตยสถาน, *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๗๗๗.

¹⁹ช.ม. (บาลี) ๒๙/๗๔/๗๓.

²⁰ช.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖/๒๒.

²¹ช.ม. (บาลี) ๒๙/๗๒๕/๔๒๘.

²²ช.สุ. (ไทย) ๒๕/๔๒๑/๔๖๐.

ทางจิตเอาไว้ได้ตามปกติ โดยไม่แสดงอาการสูง ๆ ต่ำ ๆ (ตื่นเต้นหรือดีใจ) ไปตามสิ่งที่ตนประสบนั้นพฤติกรรมเช่นนี้เปรียบเหมือนการไม่มีคลื่นกลางทะเลตามธรรมชาติ

๒.๒.๑.๓ อังคณะ (เครื่องช่วยวน) กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวพจน์ของกิเลส ดังความว่า “ผู้ใด ย่อมประทุษร้ายต่อผู้ไม่ประทุษร้าย ผู้หมดจด ไม่มี (กิเลส) เครื่องช่วยวน บาบ ย่อมกลับถึงผู้นั้นแหละผู้เป็นพาล ดูจตุลิลละเอียดที่บุคคลชดทอนลมไป ฉะนั้น”²³ ผู้มี (กิเลส) เครื่องช่วยวนภายในจิตใจ ย่อมหาเหตุให้ผู้อื่นต้องประสบกับความเดือดร้อนต่าง ๆ นานา เช่น ทะเลาะวิวาท หมิ่นประมาทผู้อื่น แต่บาปกรรมนั้นย่อมย้อนย่ำยี้ตัวเขาเอง อันเป็นเหตุให้ตนเองประสบเหตุแห่งความทุกข์ต่าง ๆ นานา²⁴เปรียบเหมือนคนโปรยฝุ่นในที่ทวนลม ฝุ่นนั้นย่อมปลิวกลับมาหาเขาอีก

๒.๒.๒ ลักษณะไม่พึงใจ

ไวพจน์ของกิเลสที่มีลักษณะไม่พึงใจ ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ หรือไม่น่าปรารถนา ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ได้แก่

๒.๒.๒.๑ กิณฺณนะ (เครื่องกังวล) กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวพจน์ของกิเลส ดังความว่า “(กิเลส) เครื่องกังวล ย่อมไม่มีแก่ผู้ใด ความสุข ย่อมมีแก่ผู้นั้นหนอ ผู้มีธรรมอันนับได้แล้ว เป็นพหุสูต ท่านจงดูบุคคลผู้มี (กิเลส) เครื่องกังวลเดือดร้อนอยู่ ชนผู้ปฏิบัติในชน ย่อมเดือดร้อน”²⁵ ผู้ไม่มี (กิเลส) เครื่องกังวล²⁶จะมีสุขภาพร่างกายดี หน้าตาจะผ่องใสจิตใจจะเบิกบาน เพราะหมดความกังวลต่อสิ่งใด ๆ เปรียบเหมือนพระจันทร์วันเพ็ญที่ลอยเด่นบนท้องฟ้าที่ไร้เมฆหมอกบดบัง²⁷ ส่งผลให้ประสบความสำเร็จในหน้าที่การงานและมีความสุขในชีวิต ตรงกันข้ามผู้มากไปด้วย(กิเลส)เครื่องกังวลจะหาความสงบสุขภายในจิตใจได้ยาก เพราะความห่วงกังวลเป็นเหตุแม้หนุ่มสาวที่ตกอยู่ในห่วงแห่งความรักซึ่งเข้าใจกันว่าเป็นช่วงชีวิตที่มีความสุขที่สุด แต่ความทุกข์ก็มากเช่นกันเพราะหากเห็นห่างกันจิตใจจะกระสับกระส่ายด้วยความคิดถึงระคนกับความกังวล หากรักมากทุกข์ก็เกิดมาก ดังบทกวีที่ว่า

²³ ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๙/๓๑.

²⁴ ผู้ประทุษร้ายต่อผู้ไม่ประทุษร้าย ย่อมประสบเหตุแห่งความทุกข์ ๑๐ ประการ ได้แก่ ๑. เวทนาหนัก ๒. เสื่อมทรัพย์ ๓. ตาย ๔. ป่วยหนัก ๕. เสียสติ ๖. ผิดกฎหมาย ๗. ขอล่าواهرร้ายแรง ๘. ไร้ญาติ ๙. สิ้นสมบัติ ๑๐. ไฟไหม้เรือน (ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐/๒๘).

²⁵ ชุ.อุ. (บาลี) ๒๕/๕๕/๙๐.

²⁶ (กิเลส) เครื่องกังวล ได้แก่ รากะ โทสะ และโมหะ (ส.สพ. ๑๘/๕๗๖/๓๒๗).

²⁷ ชุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๓๓๒/๒๖๙.

ไฉ้วันใดมิได้ประสบพัคตร์ รวห้าวอกจะหักเสี้ยให้ไต้
หวนอุราน้ำตาก็ตกใน กลายเป็นไฟเผาؤونรอนชีวี ๒²⁸

๒.๒.๒.๒ กุหิณฺจ (เครื่องค้อนขอด) กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวพจน์ของกิเลส ดังความว่า “ภิกษุไม่ควรตั้งอยู่ในการซื้อขาย ไม่พึงทำ (กิเลส) เครื่องค้อนขอดในที่ไหน ๆ ไม่ควรเกี่ยวข้องกับบ้าน และไม่ควรพูดเลียบเคียงกับชนเพราะความอยากได้”²⁹ บรรพชิตไม่ควรทำ (กิเลส) เครื่องค้อนขอดด้วยการประกอบกิจการทางการค้า เพราะการซื้อขายบาตร จีวร หรือ อัฐฐบริขาร (ของใช้ที่จำเป็นสำหรับพระ ๘ อย่าง มีบาตร จีวร เป็นต้น) อย่างอื่น และการ แลกเปลี่ยนอัฐฐบริขารกับเพื่อนพระเพียงเพื่อเพิ่มโอกาสในการแสวงหารายได้ นับว่าเป็น พฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมกับวิถีชีวิตของบรรพชิตโดยประการทั้งปวง

๒.๒.๒.๓ ปปัญฺจะ (เครื่องเนินช้ำ) กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวพจน์ของกิเลส ดังความว่า “นรชนทั้งหลายที่ทรมานปัญญา มีความสำคัญใน (กิเลส) เครื่องเนินช้ำ ยินดีอยู่ใน (กิเลส) เครื่องเนินช้ำ เป็นสัตว์มีสติญา ย่อมกวมนเวียนอยู่”³⁰ ผู้มีปัญญาน้อยยอมยินดีใน (กิเลส) เครื่องเนินช้ำ อันทำให้การเดินทางชีวิตบนสายทางสังสารวัฏไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร ส่วน พระยามัจจุราชย่อมอุคคร่าเอาชีวิตผู้ลุ่มหลงเลือกเก็บดอกไม้คือกามคุณ ๕ เหมือนห้วงน้ำใหญ่ พัดพาเอาชาวบ้าน ที่หลับไหลไป ฉะนั้น³¹ แต่ผู้มีปัญญาย่อมวางเฉยในกามคุณ ๕ โดยไม่ยินดี ยินร้ายในผัสสะสุขหรือทุกข์น่าสังเกตุว่า นอกจากไวพจน์ของกิเลสดังกล่าว กิเลสยังมีชื่อเรียก อีกรวมตามอาการที่ปรากฏ คือ หากมองกิเลสในแง่ความทะยานอยากเรียกว่า “ตัณหา” มองในแง่ความเข้าไปยึดมั่นถือมั่นเรียกว่า “อุปาทาน” มองในแง่ความไม่รู้เรียกว่า “อวิชชา” หรือมองในแง่เครื่องขัดขวางความเจริญทางจิตเรียกว่า “นิวรณ์” ฯลฯ

สรุปว่า แนวการสอนธรรมะของพระพุทธเจ้าและพระสาวก มีการนำเอาไวพจน์ มาใช้เป็นศัพท์แทนกิเลส 2 ลักษณะ คือ ลักษณะพึงใจกับไม่พึงใจ ตามความเหมาะสมในแต่ละกรณี เพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจกิเลสง่ายขึ้น

²⁸ อุนฺสสรณฺ์, **แ่งคิต คำคม และคำอวยพร**, (กรุงเทพฯ : รวมสาส์น, ๒๕๔๐), หน้า ๙๔.

²⁹ ชุ.ม. (บาลี) ๒๙/๗๖๐/๗๖๖.

³⁰ ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๑๓๐/๘๙.

³¹ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๔/๑๘.

๒.๓ อุปมาของกิเลส

อุปมา คือสิ่งหรือข้อความที่ยกมาเปรียบเทียบ มักใช้คู่กับอุปไมยเพื่อให้เข้าใจแจ่มแจ้ง³² ในพระไตรปิฎกนิยมนำเอาอุปมามาเป็นสำนวนเทศนาโวหารเปรียบเทียบกับกิเลส เพื่อให้ผู้ฟังเห็นภาพลักษณ์หรือพฤติกรรมของกิเลสชัดเจนขึ้น ดังความว่า “กิเลสเหล่านั้นเจริญงอกงามขึ้น ย่อมครอบงำคนพาลเป็นอันมากไว้ในอำนาจ ดังจะเล่นกับพวกคนพาล เหมือนปีศาจเข้าสิงคนทำให้เป็นบ้าเพื่อคั่งอยู่ ฉะนั้น”³³ การนำเอาอุปมาเป็นส่วนประกอบในการสอนธรรมของพระพุทธเจ้าและพระสาวกน่าจะเป็นกลวิธีที่นิยมนำมาใช้มากที่สุดกว่ากลวิธีอื่นใด³⁴ จำแนกอุปมาของกิเลสออกเป็น ๓ หมวด ได้แก่ หมวดมนุษย์และสัตว์ร้าย หมวดสิ่งประดิษฐ์ และหมวดสิ่งธรรมชาติ ดังนี้

๒.๓.๑ หมวดมนุษย์และสัตว์ร้าย

การนำเอามนุษย์และสัตว์ร้ายมาเปรียบเทียบกับกิเลส เพื่อให้เห็นภาพลักษณ์ของกิเลสชัดเจนขึ้น ได้แก่

๒.๓.๑.๑ ข้าศึก คือ กิเลส กรณีการเปรียบกิเลสเป็นเหมือนข้าศึก ดังความว่า “บัณฑิตทั้งหลายฟังคำสอนของพระอรียะเจ้าทั้งหลาย ผู้กระทำแสงสว่าง เป็นนักปราชญ์ ผู้มีจักขุ ผู้ละข้าศึก คือ กิเลส ประกาศพระสัทธรรมยังสัตว์โลกให้สว่าง แล้วรู้ชอบความสิ้นไปแห่งชาติด้วยปัญญาอันยิ่งย่อมไม่มาสู่ภพใหม่”³⁵ หน้าที่ของพระอรียะเจ้าทั้งหลายคือการให้แสงสว่างคือปัญญาแก่สัตว์โลกส่วนหน้าที่ของผู้มีปัญญาคือการศึกษาและปฏิบัติตนตรงตามคำสอนนั้นจนสามารถใช้ปัญญาเป็นอาวุธปราบข้าศึกคือกิเลสลงได้

๒.๓.๑.๒ นายช่าง คือ กิเลส กรณีการเปรียบกิเลสเป็นเหมือนนายช่าง ดังพุทธพจน์ว่า เรือนคืออรรถภาพที่เกิดในภพนั้น ๆ บ่อย ๆ เป็นของไม่เที่ยง เราแสวงหานายช่างคือตัณหาผู้ สร้างเรือน เมื่อไม่พบ ได้เที่ยวไปสู่อสังสารสันชาติมิใช่น้อย การเกิดบ่อย ๆ เป็นทุกข์ ไร้ไป ดูกรนายช่างผู้สร้างเรือน บัดนี้เราพบท่านแล้ว ท่านจักไม่ต้องสร้างเรือนให้เราอีก ซึ่งใครงคือกิเลสของท่าน เราหักหมดเสียแล้ว และข้อฟ้าคืออวิชาแห่งเรือนของท่าน เราทำลายแล้ว

³²ราชบัณฑิตยสถาน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๕๕.

³³ช.วิ. (ไทย) ๒๖/๓๙๔/๓๔๑.

³⁴พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธวิธีในการสอน**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพฯ: โอ เอ็น จี การพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๕๒.

³⁵ช.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๒๘๔/๒๙๒.

จิตของเราไม่เกิดต่อไปเป็นธรรมดาจักดับในภพนี้เอง³⁶ นายช่างคือต้นหาเป็นสถาปนิกที่ยิ่งใหญ่ เพราะแอบอุบอกรแบบและก่อสร้างเรือนคืออรรถภาพของปวงสัตว์ในสังสารวัฏแต่เพียงผู้เดียว

๒.๓.๑.๓ กิเลส ดุจสัตว์ร้าย กรณีการเปรียบกิเลสเป็นเหมือนสัตว์ร้าย ดังความว่า “ทรัพย์อันเป็นต้นทุนของตระกูลที่สัตว์เป็นอันมากบูชา พระองค์ (พระพุทธเจ้า) ทรงละทิ้งเสียแล้ว ทรงเป็นทายกผู้องอาจให้ทานยังจนทมิให้เต็ม ทรงทำลายกิเลสดังสัตว์ร้ายแล้ว ทรงบรรลุสัมโพธิญาณอันอุดม”³⁷ สัตว์ป่าไม่ว่าจะเป็น เสือ สิงห์ กระทิง แรด ฯลฯ แม้อาจเป็นอันตรายต่อชีวิตมนุษย์ผู้เข้าป่าก็ตาม แต่สิ่งที่ดูร้ายและน่ากลัวกว่าสัตว์เหล่านั้นคือกิเลสดุจสัตว์ร้าย เพราะกิเลสคือตัวการทำร้ายจิตใจของมนุษย์ปุถุชนทุกคนทุกที่ทุกเวลา

๒.๓.๒ หมวดสิ่งประดิษฐ์

อุปมาของกิเลสที่เกี่ยวข้องกับสิ่งประดิษฐ์หรือศิลปกรรมต่างๆ ที่ถูกสร้างสรรค์โดยฝีมือมนุษย์ ได้แก่

๒.๓.๒.๑ กิเลสดุจลูกศร กรณีการเปรียบกิเลสเป็นเหมือนลูกศร ดังความว่า “เราทราบชัดธรรมเป็นที่สลัดกิเลสเพียงดังลูกศรออก บอกทางแก่ท่านทั้งหลายแล้ว ท่านทั้งหลายพึงทำความเพียรเครื่องยังกิเลสให้เร่าร้อน พระตถาคตทั้งหลาย เป็นแต่ผู้บอก ชนทั้งหลายดำเนินไปแล้ว ผู้เพ่งพินิจ จะฟันเครื่องผูกแห่งมารได้”³⁸ มนุษย์และสรรพสัตว์ล้วนถูกเสียบแทงด้วยลูกศร 2 ดอกคือ ดอกหนึ่งเสียบกายเรียกว่า “กายิกทุกข์” คือทุกข์ทางกาย ส่วนอีกดอกเสียบใจเรียกว่า “เจตสิกทุกข์” คือทุกข์ทางใจ³⁹ บรรดาทุกข์ ๒ อย่างนี้ ทุกข์ทางใจเกิดจากการที่มแทงของกิเลสดุจลูกศรจนเป็นเหตุให้สรรพชีวิตต้องวุ่นวายและวนเวียนในวังวนแห่งความทุกข์อย่างอลเวง

๒.๓.๒.๒ บ่วง คือกิเลส เช่นกรณีของพระเตลูกานินเถระผู้เปรียบกิเลสเป็นเหมือนบ่วงที่รัดชีวิตของตนไว้กับความทุกข์โศก ดังความว่า “เราถูกผูกด้วยบ่วงใหญ่ คือกิเลส เหมือนท้าวเวปจิตติอสูร ถูกผูกด้วยบ่วงของท้าวสักกะ ฉะนั้น เรากระซอกบ่วงคือกิเลสนั้น

³⁶ พุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๒๘๙/๒๕๑.

³⁷ พุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๐๕/๓๖๑.

³⁸ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๐/๔๓.

³⁹ วุคิน อินทสระ, *หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา*, (กรุงเทพฯ : บรรณาคาร, ๒๕๑๙), หน้า

ไม่หลุด จึงไม่พ้นไปจากความโศกและความรำไร⁴⁰ โบราณกล่าวไว้ว่าบ่วงที่คล้องมนุษย์ไว้ในสังสารวัฏมี 3 คือ บ่วงบุตร บ่วงทรัพย์ และบ่วงภรรยา (หรือบ่วงสามี) ดังโคลงโลกนิติว่า

มีบุตรบ่วงหนึ่งเกี่ยว พันคอ
 ทรัพย์ผูกบาทาคลอ หน่วงไว้
 ภรรยาเยี่ยงบ่วงปอ รังรัดมีอนา
 สามบ่วงใครพันได้ จึงพ้นสงสาร⁴¹

บ่วงดังเช่นนี้แน่นเหนียว ปลดเปลื้องยาก และมันคงยิ่งกว่าเครื่องผูกที่ทำจากเหล็ก ไม้ หรือหญ้าปล้อง⁴² แต่ถ้าทำลายได้ก็หลุดพ้นจากการจองจำในวัฏสงสาร

๒.๓.๒.๓ ยาพิษ คือ กิเลส กรณีการเปรียบกิเลสเป็นเหมือนยาพิษ ดังความว่า “พระองค์ (พระพุทธเจ้า) เป็นเหมือนยาบำบัดโรค ทำให้ยาพิษคือกิเลสพินาศ ประดับด้วยกลิ่นคือคุณเหมือนกุชชาคันธมาถน์”⁴³พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนโอสถขนานเอก มีสรรพคุณในการขจัดโรคร้ายอันนับว่ายาพิษคือกิเลสได้อย่างชะงัด โอสถตำรับนี้ปรุงกลิ่นด้วยพระคุณ ๓ ประการ ได้แก่ พระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ และพระมหากรุณาคุณ อันยิ่งใหญ่ดุจกุชชาคันธมาถน์

๒.๓.๓ หมวดสิ่งธรรมชาติ

อุปมาของกิเลสที่เกี่ยวกับสิ่งธรรมชาติหรือสิ่งที่มีได้เกิดจากการประดิษฐ์คิดค้นของมนุษย์ ได้แก่

๒.๓.๓.๑ กิเลส ดุจภูเขา กรณีการเปรียบกิเลสเป็นเหมือนภูเขา ดังความว่า “ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้หลอกลวง มีใจกระด้าง ประจบประแจง ประกอบด้วยกิเลสอันปรากฏดุจภูเขา มีกิเลสดุจไม้ไผ่ที่สูงชัน มีใจไม่ตั้งมั่นภิกษุเหล่านั้น ย่อมไม่มืองอกงามในธรรม พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว”⁴⁴ พวกพระตอแหลที่ชอบแสวงหาปัจจัย ๔ ด้วยการประจบชาวบ้าน จัดเป็นบุคคลที่น่าตำหนิเพราะมีกิเลสดุจภูเขาขัดขวางความเจริญในพระศาสนา พฤติกรรมเช่นนี้เป็นเหมือนภูเขา เพราะมีลักษณะเด่น สังกตง่ายแต่ทำลายยาก โดยภาพลักษณ์พวกพระเช่นนี้มักมีความเป็นอยู่สุขสบาย เพราะไม่ละอายหรือไม่เกรงใจใครในการ

⁴⁰ช.วิ. (ไทย) ๒๖/๓๘๗/๓๒๒.

⁴¹กรมศิลปากร, **ประชุมโคลงโลกนิติ**, (กรุงเทพฯ: อมรรการพิมพ์, ๒๕๑๑), หน้า ๙๗.

⁴²ช.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๔/๕๑.

⁴³ช.อป. (ไทย) ๓๓/๑๔๐/๑๗๒.

⁴⁴ช.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๒๘๘/๒๙๔.

แสวงหาปัจจัย ๔ ดังนั้น ท่านจึงให้สมัญญาพวกพระที่มีพฤติกรรมดังกล่าวว่า “กาคสูร” คือผู้กล้าดังกา⁴⁵ (ขาดหิริโอตตปปะ) ซึ่งสื่อความถึงพฤติกรรมการหากินแบบกาของพระเหล่านั้น โดยเฉพาะ

๒.๓.๒.๒ ปา คือ กิเลส กรณีการเปรียบกิเลสเป็นเหมือนปา ดังความว่า “บุคคลใดละความไม่ยินดี (ในศาสนา) และความยินดี (ในกามคุณทั้งหลาย) และวิตกอันอาศัยเรือนโดยประการทั้งปวง แล้วไม่พึงทำปาใหญ่คือกิเลส ในอารมณีนั่น ๆ เป็นผู้ไม่มีปาคือกิเลส เป็นผู้ไม่น้อมใจไปแล้วผู้นั้นแลชื่อว่าเป็นภิกษุ”⁴⁶ ภิกษุที่ยังมีปาคือกิเลสย่อมมีความผูกพันในอิสตรีเหมือนลูกโคที่ยังดีมนมแม่มีความผูกพันในแม่โค เนื่องจากกิเลสจุกปากก่อให้เกิดโทษภัยนานาชนิด ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงแนะนำให้ภิกษุตัดปา แต่ห้ามมิให้ตัดต้นไม้อัน⁴⁷

๒.๓.๒.๓ ไฟ คือ กิเลส กรณีการเปรียบกิเลสเป็นเหมือนไฟ ดังความว่า “บุคคลผู้มีจักขุทอดลงแล้ว ไม่คะนองเท้า มีอินทรีย์อันคุ้มครองแล้ว มีใจอันรักษาแล้ว ผู้นั้นกิเลสไม่ร่วรดแล้ว และอันไฟคือกิเลสไม่แผดเผาอยู่ จึงเที่ยวไปผู้เดียว เหมือนนอแรด ฉะนั้น”⁴⁸ ในอาทิตตปริยายสูตรแสดงสิ่งร้อนไว้ ๔ อย่างคือ อายตนะภายนอก อายตนะภายใน วิญญาณ และสัมผัส สิ่งร้อนดังกล่าวนี้มีสภาพร้อน เพราะถูกแผดเผาด้วยไฟคือราคะ โทสะ โมหะ เกิดแก่ ตาย โศกเศร้า รำพัน ทุกข์กาย ทุกข์ใจ และไฟคือความคับแค้นใจ⁴⁹ ไฟที่ร้อนแรงหรือทรงแปลงในการเผาไหม้ใจมนุษย์มากที่สุดคือไฟคือราคะ⁵⁰ และเป็นไฟที่จุดประกายไฟแห่งความรักให้เกิดขึ้น ทำให้ผู้ที่ตกเป็นเหยื่อของความรักหรืออยู่ในห่วงแห่งความรักต้องตกหุบเหวแห่งความมืดมิดหรือขาดปัญญา⁵¹ หรือไม่อาจดำรงความเป็นปกติของตนเอาไว้ได้ อนึ่ง ความรักคือโรคร้ายชนิดหนึ่งและเปรียบเหมือนโคถึกคึกคะนอง ดังพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ว่า

ความรักเหมือนโรคา กำบังตาให้มีมม
ไม่ยินดีและไม่ยล อุปลัดคะใดใด

⁴⁵ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๘/๔๐.

⁴⁶ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๗๓๒/๒๕๙.

⁴⁷ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๐/๔๔.

⁴⁸ พุ.อุติ. (ไทย) ๒๕/๒๙๖/๓๑๐.

⁴⁹ วิ.มหา. (ไทย) ๔/๕๕/๔๙; ส.ส.พ. (ไทย) ๑๘/๓๐/๑๘.

⁵⁰ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๕/๓๕.

⁵¹ อ.ง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๑๑/๒๔๔.

ความรักเหมือนโคถึก กำลังคึกคักขังไว้
ก็โลดจากคอกไป มียอมอยู่ ณ ที่ขัง ฯ⁵²

อย่างไรก็ตาม แม่ไฟคือราคาจะร้อนแรงเพียงใดก็ตาม กระนั้นราคาจะกลับมีโทษน้อยแต่คล้ายซ้ำ⁵³หรือละได้ยากยิ่ง กรณีนี้แม้แต่สุนทรภู่ผู้มีชื่อเสียงทางด้านกาพย์ประพันธ์ บทกลอนและมีประสบการณ์เรื่องรักในหลายรูปแบบยังยอมรับว่าราคาจะละได้ยากยิ่ง ดังบทกวีที่ว่า จะหักอื่นขึ้นหักก็จักได้หักอาลัยนี้ไม่หลุดสุดจะหักสรวพตัดตัดขาดประหลาดนักแต่ตัดรักนี้ไม่ขาดประหลาดใจ ฯ⁵⁴

น่าสังเกตว่าอุปมาที่นำมาเปรียบเทียบกับกิเลสมีหลากหลาย ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากการประกาศศาสนธรรมของพระพุทธเจ้าและพระสาวกเป็นไปภายใต้มิติที่แตกต่างในด้านสภาพแวดล้อมเกี่ยวกับเวลาหรือสถานการณ์ สถานที่ บุคคล และสภาพปัญหา ดังนั้น เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมดังกล่าว อุปมาที่นำมาเปรียบเทียบกับกิเลสจึงมีความหลากหลาย

สรุปว่า แนวการสอนธรรมะของพระพุทธเจ้าและพระสาวกมีลักษณะเด่น คือ การนำเอาอุปมามาเป็นส่วนประกอบในการบรรยายธรรมเพราะสภาพธรรมเป็นนามธรรมที่ละเอียด ลึกลับ และเข้าใจยากการนำเอาสิ่งแวดล้อมรอบตัวมาเปรียบกับกิเลสเพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจกิเลสง่ายขึ้นส่งผลให้การประกาศศาสนธรรมบรรลุผลตามวัตถุประสงค์

๒.๔ บ่อเกิดของกิเลส

การศึกษากิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท ทำให้ทราบว่าบ่อเกิดของกิเลสนั้นสามารถเกิดขึ้นได้ตามเหตุและปัจจัยของกิเลส บทบาท และจำนวนของกิเลส กระบวนการเกิดกิเลส ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๔.๑ เหตุเกิดของกิเลส

พุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งเหตุผล เพราะหลักธรรมในพุทธศาสนาแสดงความ เป็นเหตุและผลของสิ่งทั้งปวงที่ว่าสิ่งทั้งปวงที่เกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดับไป ล้วนอิงอาศัยกันและกัน ในลักษณะสัมพันธ์ต่อกันเป็นรูปกระแสหรือกระบวนการ หากมีสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นปฐมเหตุ

⁵² พระราชวรมณี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะรวบรวม, พุทธศาสนสุภาษิตฉบับบันทึกธรรม ประจำวัน, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๔๙.

⁵³ อ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๐๘/๒๒๖.

⁵⁴ กรมศิลปากร, นิราศสุนทรภู่, (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๒๐), หน้า ๒๐๙.

หรือเป็นจุดเริ่มต้นของสิ่งทั้งปวงไม่ ก็เลสแม้จะได้ชื่อว่าเป็นเหตุแห่งความทุกข์⁵⁵ แต่ก็หาได้ เป็นปฐมเหตุแห่งความทุกข์ไม่ เพราะกิเลสยังเป็นผลของสิ่งอื่นอีกหรือยังอิงอาศัยสิ่งอื่นเกิดขึ้น ดังความว่า สุกนิมิต คือความกำหนดหมายว่างาม เมื่อบุคคลทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายถึง สุกนิมิต รากะที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ที่เกิดแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น ฯลฯ ปฏิฆนิมิต คือความกำหนดหมายว่ากระทบกระทั่ง เมื่อบุคคลทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย ถึงปฏิฆนิมิต โทสะที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ที่เกิดแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น ฯลฯ อโยนิโสมนสิการ เมื่อบุคคลทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย โมหะที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้นที่เกิด แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น⁵⁶ ข้อความนี้ชี้ชัดว่า การกำหนดหมายว่างามที่ ขาดการพิจารณาโดยอุบายอันแยบคายเป็นเหตุให้รากะเกิดและเจริญยิ่งขึ้น การกำหนดหมาย ว่ากระทบกระทั่งที่ขาดการพิจารณาโดยแยบคายเป็นเหตุให้โทสะเกิดและเจริญยิ่งขึ้น ส่วน การทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายเป็นเหตุให้โมหะเกิดและเจริญยิ่งขึ้นอย่างไรก็ตาม หลักปฏิจสุมุบาทแสดงกระบวนการเกิดดับของทุกข์อย่างเป็นระบบครบวงจรโดยมีจุดเริ่มต้น คืออวิชชา (ความไม่รู้) แม้อวิชชาจะได้ชื่อว่าเป็นประธาน⁵⁷ หรือเป็นศูนย์รวมของกิเลสทุกชนิดก็ตาม แต่อวิชชาก็ยังมีเหตุเกิดหรือยังอิงอาศัยเหตุปัจจัยอื่นอีก ดังพุทธพจน์ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมกล่าวว่า อวิชชาคืออาหาร มิได้กล่าวว่าไม่มีอาหาร ก็อะไรเป็นอาหารของอวิชชา ควรจะกล่าวว่า นีวรณ ๕ แม้นีวรณ ๕ เราก็บอกว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่าไม่มีอาหาร ก็อะไรเป็นอาหารของนีวรณ ๕ ควรจะกล่าวว่า ทุจจริต ๓ แม้นุจจริต ๓ เราก็บอกว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่าไม่มีอาหารก็อะไรเป็นอาหารของตุจจริต ๓ ควรจะกล่าวว่า การไม่สำรวมอินทรีย์ แม้การไม่สำรวมอินทรีย์ เราก็บอกว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่าไม่มีอาหารก็ อะไรเป็นอาหารของการไม่สำรวมอินทรีย์ควรจะกล่าวว่าความไม่มีสติสัมปชัญญะ แม้ความไม่ สติสัมปชัญญะเราก็บอกว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่าไม่มีอาหารก็อะไรเป็นอาหารของความไม่มี สติสัมปชัญญะควรจะกล่าวว่ากระทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย แม้การกระทำไว้ในใจโดยไม่ แยบคายเราก็บอกว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่าไม่มีอาหาร ก็อะไรเป็นอาหารของการกระทำไว้ใน ใจโดยไม่แยบคายควรจะกล่าวว่า ความไม่มีศรัทธา แม้ความไม่มีศรัทธาเราก็บอกว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่าไม่มีอาหาร ก็อะไรเป็นอาหารของความไม่มีศรัทธาควรจะกล่าวว่าไม่ฟัง

⁵⁵ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๔/๑๒๖.

⁵⁶ อญ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๐๘/๒๒๖.

⁵⁷ บรรจบ บรรณรุจิ. ปฏิจสุมุบาท, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: พระบุญการพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐.

ศีลธรรม แม้การไม่ฟังศีลธรรม เราก็กล่าวว่า มีอาหาร มิได้กล่าวว่าไม่มีอาหารก็อะไรเป็นอาหารของการไม่ฟังศีลธรรม ควรจะกล่าวว่าการไม่คบสัตบุรุษ⁵⁸ พุทธพจน์นี้ชี้ชัดว่าอวิชชาเกิดจากนิรวรณ ๕ นิรวรณ ๕ เกิดจากทุจจริต ๓ ทุจจริต ๓ เกิดจากการไม่สำรวมอินทรีย์ การไม่สำรวมอินทรีย์เกิดจากความไม่มีสติสัมปชัญญะ ความไม่มีสติสัมปชัญญะเกิดจากการกระทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย การกระทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายเกิดจากความไม่มีศรัทธาความไม่มีศรัทธาเกิดจากการไม่ฟังศีลธรรม การไม่ฟังศีลธรรมเกิดจากการไม่คบสัตบุรุษ การไม่คบสัตบุรุษเกิดจาก ฯลฯ (สาเหตุอื่นอีก) โดยพระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า “อาหาร” แทนคำว่า “สาเหตุ” ในการแสดงเหตุเกิดของอวิชชา อย่างไรก็ตาม คัมภีร์พระสูตรบางเล่มแสดงอาสวะว่าเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดอวิชชา⁵⁹ ดังความว่า “เหตุเกิดอวิชชาย่อมมีเพราะอาสวะเป็นเหตุให้เกิด”⁶⁰

ข้อพึงสังเกตว่า คัมภีร์พระสูตรตามที่อ้างนั้นแสดงสาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชาไม่สอดคล้องกัน กรณีนี้อาจทำให้เกิดความสับสนเกี่ยวกับสาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชาอย่างไรก็ตาม ความไม่สอดคล้องดังกล่าวกลับสอดคล้องกับหลักความเป็นเหตุปัจจัยของสิ่งทั้งปวง ที่เป็นไปแบบสัมพันธ์และอิงอาศัยกันและกัน ซึ่งไม่มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีเหตุปัจจัยเพียงสิ่งเดียวหรือมีความเป็นไปแบบเอกเทศ แต่สิ่งทั้งปวงนั้นเป็นไปภายใต้ดวงจรอันอิงอาศัยเหตุปัจจัยหลายอย่างประกอบกันขึ้น หลักการนี้ทำให้ทราบว่าสาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชามีหลายประการ เมื่อเป็นเช่นนี้ การหยิบยกประเด็นใดประเด็นหนึ่งมาอธิบายสาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชา จึงมีขัดต่อหลักความเป็นจริงหรือแย้งต่อหลักความหลากหลายของเหตุปัจจัย สาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชาเป็นไปตามกฎเกณฑ์นี้ กล่าวคือ หากมองสาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชาในแง่เครื่องขัดขวางความเจริญทางจิตจึงเป็นนิรวรณ ๕ หรือหากมองในแง่เครื่องหมักหมม จึงเป็นอาสวะนอกจากนี้ ความแตกต่างของสถานการณ สภาพปัญหา และอัยาศัยของแต่ละบุคคล น่าจะเป็นเหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้การอธิบายเหตุเกิดของอวิชชามีรายละเอียดต่างกัน ความหลากหลายแห่งเหตุปัจจัยที่เป็นเหตุเกิดของอวิชชาเปรียบเหมือนความหลากหลายแห่งเหตุปัจจัยอันเป็นองค์ประกอบสำคัญต่อการเจริญเติบโตของต้นไม้ เช่น พันธุ์

⁵⁸ อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๑๗.

⁵⁹ อาสวะ มี ๔ อย่าง ได้แก่ ๑. กามาสวะ คือความติดใจหรือหมกมุ่นในกาม ๒. ภวาสวะ คือ ความติดใจหรือหมกมุ่นในภพ ๓. ทิฏฐาสวะ คือความเห็นผิด เช่น เห็นว่าโลกเที่ยง ๔. อวิชชาสวะ คือความไม่รู้อริยสัจ ๔ (อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๖๑/๕๔๙).

⁶⁰ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๒๘/๗๑.

ไม้ น้ำ ปุ๋ย ดังนั้น การนำเอาประเด็นใดประเด็นหนึ่ง (ที่เป็นเหตุปัจจัยให้ต้นไม้เจริญเติบโต) มาอธิบายการเจริญเติบโตของต้นไม้ จึงทำให้เหตุปัจจัยอื่นอีกที่มีได้นำมาอธิบายไม่ถูกต้องไม่

๒.๔.๒ บทบาท จำนวน และกระบวนการเกิดของกิเลส

บทบาทหน้าที่ของกิเลสและจำนวนของกิเลส และกระบวนการเกิดของกิเลส เป็นสิ่งที่ต้องทำความเข้าใจเพื่อให้รู้ถึงกิเลส ดังนี้

๒.๔.๒.๑ บทบาทของกิเลส

สิ่งเสพติดทุกชนิดแม้จะมีพิษภัยต่อสุขภาพร่างกายของผู้เสพมากแค่ไหนก็ตาม แต่คุณประโยชน์ทางด้านเภสัชก็มีมากเหมือนกัน เช่น ใบกระท่อม ในทางเภสัชกรรมไทยแผนโบราณ ใช้เป็นยาแก้บิด แก้ปวดท้อง แก้ท้องร่วง แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย ฯลฯ⁶¹ กิเลสก็เช่นกัน แม้จะได้ชื่อว่าเป็นสาเหตุแห่งความทุกข์ แต่กิเลสก็มีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินชีวิตในสังคมปัจจุบันของคนทั่วไป คงเป็นการยากที่จะปฏิเสธความเจริญทางวัตถุหรือนวัตกรรมใหม่ ซึ่งเป็นสิ่งอำนวยความสะดวกหรือเกื้อกูลต่อการดำเนินชีวิตในโลกปัจจุบันเช่นเทคโนโลยีทางการแพทย์สมัยใหม่ เครื่องบิน คอมพิวเตอร์ โทรศัพท์มือถือ ฯลฯ ว่าสิ่งเหล่านี้มิได้ถูกสร้างสรรค์ขึ้นจากความต้องการของมนุษย์อันเป็นความต้องการอย่างไร้ขีดจำกัดและเป็นแรงจูงใจให้เกิดการเรียนรู้เพื่อสร้าง ทำลาย หรือสนับสนุนสิ่งต่าง ๆ อย่างไรขอบเขต ดังนั้น กิเลสจึงมีบทบาทในการสร้าง การทำลาย และการสนับสนุน⁶² ดังนี้

(๑) บทบาทการสร้าง กิเลสที่มีบทบาทสำคัญในการสร้างสิ่งต่างๆ คือ กิเลสตระกูลโลภะ ซึ่งกิเลสที่จัดอยู่ตระกูลนี้ได้แก่ กามราคะ กามฉันทะ กามตัณหา ฯลฯ กิเลสเหล่านี้แสดงอาการในรูปความต้องการ ของมนุษย์เพื่อสร้างความเจริญภายนอกและภายใน กล่าวคือ ความเจริญภายนอก หมายถึงความเจริญทางวัตถุอันเป็นสิ่งสนับสนุนหรือเกื้อกูลการดำเนินชีวิตของมนุษย์ให้เป็นไปได้ด้วยดีความเจริญดังกล่าวนี้มีมากมายและนับว่าเป็นความยิ่งใหญ่ในด้านต่าง ๆ ของมวลมนุษย์ แต่ความยิ่งใหญ่ที่แท้จริงคือความยิ่งใหญ่ทางวิชาการที่เป็นประโยชน์ต่อมนุษยชาติ⁶³ การค้นพบว่าโลกหมุนได้ของกาลิเลโอก็ดี การนำเอาพลังงานไฟฟ้า มาใช้เป็นประโยชน์ของไมเคิล ฟาราเดย์ ก็ดี การค้นพบวิธีการรักษาหรือป้องกันโรค

⁶¹ วิทย์ เทียงบูรณธรรม, ตำรายาเสพติด, (กรุงเทพฯ : โอ.เอส.พรีนติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๑), หน้า

๖๓.

⁶² แสง จันทร์งาม, พุทธศาสนวิทยา, (กรุงเทพฯ : บรรณาการ, ๒๕๑๒), หน้า ๑๕๕.

⁶³ หลวงวิจิตรวาทการ, กุศโลบายสร้างความยิ่งใหญ่๒, พิมพ์ครั้งที่พิเศษ, (กรุงเทพฯ : สารมวลชน, ๒๕๓๕), หน้า ๑๘๒.

ด้วยเชื้อโรค ของหลุยส์ ปาสเตอร์ ก็ดี การค้นพบวิทยาการดังกล่าวนี้จัดว่าเป็นความยิ่งใหญ่ และเป็นประโยชน์ต่อมนุษยชาติตั้งนั้น ความต้องการของมนุษย์จึงเป็นแรงจูงใจที่ผลักดันให้เกิด การคิดค้นเพื่อการค้นพบและพัฒนาวิทยาการในด้านต่าง ๆ อันนำไปสู่การสร้างสิ่งต่าง ๆ สมอง ความต้องการของมวลมนุษยชนอย่างไร้ขีดจำกัด ความเจริญภายใน หมายถึงความเจริญทาง จิตใจหรือพัฒนาการทางจิตขั้นสูงที่ทำให้มนุษย์ประทับใจกับความทุกข์ที่แท้และยั่งยืนความ ต้องการที่ทำให้เกิดความเจริญดังกล่าว เช่น ความต้องการพันธุกรรมของเจ้าชายสิทธัตถะนำไปสู่ การแสวงหาและทรงค้นพบทางพันธุกรรมขั้นสูงสุด ความต้องการนางเทพอัปสรของนันทกุมาร คือ แรงแบบดาลใจที่นำไปสู่ การปฏิบัติธรรมจนบรรลุอรหัตผลหรือความต้องการราชสมบัติของ ราหุลราชกุมารในฐานะ ทรงเป็นรัชทายาทโดยธรรมนำไปสู่การบรรพชาเป็นสามเณรองค์แรกใน พุทธศาสนาจนกระทั่งท่านสามารถบรรลุธรรมได้เป็นทายาททางธรรมของพระพุทธเจ้าในโอกาส ต่อมา กรณีดังกล่าวนี้ชี้ให้เห็นว่าความต้องการด้านดี(ต้นหาด้านดี)⁶⁴ คือ จุดเริ่มต้นเพื่อพัฒนา ไปสู่ความเจริญขั้นต่อไป แต่กรณีนี้มีได้หมายความว่าความดีความชั่วเป็นปัจจัยของกันและ กันได้⁶⁵ หรือความดีความชั่วหาเป็นปัจจัยของกันและกันไม่ได้⁶⁶ เพียงชี้ให้เห็นว่าความต้องการ ระดับโลกียะเป็นบันไดขั้นต้นที่ทำให้เกิดการก้าวขึ้นสู่บันไดขั้นสูง คือโลกุตระ อันเป็นการ อาศัยความต้องการในตอนต้นเพื่อหมดความต้องการในตอนท้าย หรือการอาศัยต้นหาดะ ตัณหา⁶⁷

๒) บทบาทการทำลาย กิเลสที่มีบทบาทสำคัญในการทำลายล้างสิ่งต่าง ๆ คือกิเลสตระกูลโทสะ ซึ่งกิเลสที่จัดอยู่ในตระกูลนี้ ได้แก่ ปฏิฆะ โภคะ โทสะ อุปนาหะ พยาบาท วิหิงสา ฯลฯ กิเลสเหล่านี้ก่อความเสียหาย กล่าวคือ ความเสียหายภายนอก หมายถึงความเสียหายต่อชีวิตและทรัพย์สิน เหตุการณ์ความรุนแรงในสังคมโลกเป็นต้นว่า การก่อการร้ายในอเมริกา เหตุการณ์ระเบิดพลีชีพของชาวปาเลสไตน์ การก่อวินาศกรรมบน เกาะบาห์ลีสงครามระหว่างสหรัฐกับอิรัก ฯลฯ พฤติกรรมดังกล่าวคือภาพสะท้อนของกิเลส ตระกูลโทสะที่บุคคลไม่อาจควบคุมหรือกำกับขอบเขตให้อยู่ในวงจำกัดจนนำไปสู่ความเสียหาย นานาประการความเสียหายดังกล่าวเป็นผลต่อเนื่องมาจากความเสียหายภายใน ความ

⁶⁴ ต้นหาด้านดีเรียกว่า “ธรรมต้นหา” (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๔/๘; ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๖๗/๑๒.

⁶⁵ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๑๘๖-๑๘๗.

⁶⁶ สมภาร พรหมทา, **พุทธศาสนากับปัญหาจริยศาสตร์**, (กรุงเทพฯ : สारวมวลชน, ๒๕๓๕), หน้า ๖๑-๖๒.

⁶⁷ อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๙/๑๗๑.

เสียหายภายใน หมายถึงความทรุดโทรมทางจิตอันเป็นจุดเริ่มต้นที่นำไปสู่ความเสียหายภายนอกดังกล่าว จิตที่ถูกกิเลสตระกูลนี้ครอบงาย่อมเกิดความทุกข์ภายในเช่นคับแค้นใจ กระวนกระวายใจเสียความรู้สึก อันเป็นเหตุให้ความสงบสุขไม่เกิดขึ้นภายในใจ

(๓) บทบาทการสนับสนุน กิเลสที่มีส่วนร่วมในการสนับสนุนการสร้างและการทำลายคือกิเลสตระกูลโมหะ กิเลสที่จัดอยู่ในตระกูลนี้ ได้แก่ วิจิกิจจา มทะ ปมาทะ มานะ ฯลฯ โดยมีส่วนร่วมในการสนับสนุน กล่าวคือ สนับสนุนการสร้าง หมายถึงความมีส่วนร่วมในการสร้างของกิเลสตระกูลโลภะ เช่น แนวคิดเปิดบ่อนกาสิโนที่ถูกกฎหมายในประเทศไทย สิ่งดังกล่าวจะมีประโยชน์แค่ไหนหรือไม่ก็ตามคงเกิดจากแรงผลักดันของกิเลสตระกูลโมหะทั้งสิ้น เพราะมีโมหะเป็นฐานความคิด สนับสนุนการทำลาย หมายถึงความมีส่วนร่วมในการทำลายของกิเลสตระกูลโทสะ เช่น สงครามโลก การทดลองอาวุธนิวเคลียร์ซึ่งเหล่านี้ล้วนเกิดจากแรงผลักดันของกิเลสตระกูลโมหะทั้งสิ้น กิเลสตระกูลโมหะ เป็นกิเลสสกุลเดียวกับประธานกิเลส (อวิชชา) ซึ่งเป็นบ่อเกิดและเป็นพลังสนับสนุนของกิเลสตระกูลโลภะและโทสะ กล่าวคือ การกระทำอกุศลกรรมทุกชนิดจะมีโมหมูลจิตเกิดร่วมด้วยเสมอ เพราะโมหะเป็นรากเหง้าของบาปอกุศลทั้งปวง โดยแฝงตัวอยู่ในการทำความชั่วทุกชนิด โมหมูลจิตนี้เองเป็นเหตุหนุนให้จิตเกิดโลภะบ้าง เกิดโทสะบ้าง ตามอารมณ์ที่น่ายินดีและไม่ยินดี⁶⁸ ดังนั้น กิเลสตระกูลนี้จึงมีโทษมากและทำลายยาก

สรุปว่า กิเลสมีบทบาทในการสร้าง การทำลาย และการสนับสนุนคือ การสร้างเป็นหน้าที่ของกิเลสตระกูลโลภะ การทำลายเป็นหน้าที่ของกิเลสตระกูลโทสะ ส่วนกิเลสตระกูลโมหะมีหน้าที่สนับสนุนการสร้างและการทำลายของกิเลสสองตระกูลนั้น

๒.๔.๒.๒ จำนวนของกิเลส

กิเลสที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทนั้น มีจำนวนมากมายปรากฏกระจัดกระจายอยู่ในคัมภีร์หลายเล่ม โดยมีการจัดไว้เป็นหมวดหมู่และมีชื่อเรียกทั้งที่เหมือนกันและต่างกัน เพราะความแตกต่างในหลายด้าน⁶⁹ ได้แก่ ๑) เวลา กล่าวคือตลอดระยะเวลา ๔๕ ปี ที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศศาสนธรรมพระองค์ได้เสด็จไปยังสถานที่ต่างๆ เพื่อแสดงธรรมโปรดสรรพสัตว์ภายใต้ช่วงระยะเวลาหรือสถานการณ์ที่แตกต่างกัน ๒) จิตใจกล่าวคือผู้ฟังมีจิต

⁶⁸ พระศรีวิสุทธิกวี (พิจิตร วิฑูวณฺโณ), **จิตวิทยาในพระอภิธรรม**, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๒๙.

⁶⁹ เจ้าจอม ม.ร.ว. สดับ, **สุภาสิตา**, (กรุงเทพฯ: พระจันทร์, ๒๕๑๘), หน้า ๒๙.

หรืออัครมาศย์แตกต่างกัน ผู้มีอินทรีย์แก่กล้าย่อมเรียนรู้ธรรมะได้เร็ว ส่วนผู้มีอินทรีย์ยังอ่อน
 ย่อมเรียนรู้ธรรมะได้ช้า ดังนั้น การอธิบายธรรมะของพระพุทธเจ้าจึงเน้นที่ความพร้อมทางด้าน
 จิตใจของผู้ฟังเป็นหลัก ๓) หลักธรรม กล่าวคือหลักธรรมมีระดับความยากง่ายแตกต่างกัน
 ธรรมะบางอย่างเข้าใจง่าย เช่น ทานกถา สीलกถา แต่หลักธรรมบางอย่างละเอียดลึกซึ้งและ
 เข้าใจยาก เช่น ปฏิจจสมุปบาท กฏแห่งกรรม

เหตุผลดังกล่าวทำให้คำสอนเกี่ยวกับกิเลสมีจำนวนมากจนยากต่อการกำหนดนับ
 ได้อย่างครบถ้วนบริบูรณ์ อย่างไรก็ตาม กรณีนี้จะนำเสนอเฉพาะชุดกิเลสที่เด่นและมีจำนวน
 มากเท่านั้น ดังนี้ กิเลส ๑,๕๐๐ ในพระไตรปิฎกมิได้ปรากฏจำนวนชุดกิเลส ๑,๕๐๐ แต่อย่าง
 ใด มีปรากฏเฉพาะในคัมภีร์อรรถกถา⁷⁰ เท่านั้น แต่มิได้ระบุจำนวนไว้อย่างครบถ้วน แม้ตำรารุ่น
 ต่อมาจะแสดงจำนวนและหลักการนับกิเลสไว้ก็ตาม แต่ไม่อาจถือเป็นอันยุติได้ เพราะขาด
 หลักฐานอ้างอิง อย่างไรก็ตาม ไตรภูมิกถาหรือไตรภูมิพระร่วง ได้แสดงจำนวนและหลักการนับ
 กิเลส ๑,๕๐๐ กล่าวคือ :

ผู้บรรลुไสดาปัตติมรรคและไสดาปัตติผล ละกิเลสจำนวน ๓๐๐ ได้ กล่าวคือ รูป
 กิเลส ๑๘ อรูปกิเลส ๕๓ อาการกิเลส ๔ รวมเป็นกิเลส ๗๕ แยกออกเป็นอสังขัตติกกิเลสกับ
 พาหิรกกิเลสจะได้กิเลส ๑๕๐ แล้วแยกออกเป็น สักกายทิฏฐิกิเลสกับวิจิจจนาภิเลสอีก ๑๕๐
 รวมเป็นกิเลส ๓๐๐

ผู้บรรลุสทกาคามิมรรคและสทกาคามิผล ละกิเลสกิเลส ๓๐๐ ดังกล่าวนั้นแล้วละ
 กิเลสได้อีก ๔๕๐ คือ รากะกิเลส ๑๕๐ โทสะกิเลส ๑๕๐ และโมหะกิเลส ๑๕๐ รวมเป็น
 กิเลส ๔๕๐

ผู้บรรลุอนาคามิมรรคและอนาคามิผล ละกิเลสจำนวน ๗๕๐ ได้คือ กามกิเลส
 ๑๕๐ กับพยาบาทกิเลส ๑๕๐ เป็นกิเลส ๓๐๐ แล้วนับรวมกับกิเลสเดิม ๔๕๐ นั้น รวมเป็น
 กิเลส ๗๕๐

ผู้บรรลุอรหัตมรรคและอรหัตผล ละกิเลสจำนวน ๑,๕๐๐ ได้คือ กิเลส ๑๕๐
 ข้างต้นแยกเป็นกิเลส ๕ ประเภทคือ รูปราคกิเลส อรูปราคกิเลส มานกิเลส อุทัจจกิเลส และ

⁷⁰ ส.ส.อ. ๑๖๑/๑๗๕.

อวิชชากิเลสอย่างละ ๑๕๐ เป็นกิเลส ๗๕๐ นับรวมกับกิเลสเดิม ๗๕๐ นั้น รวมเป็นกิเลส ๑,๕๐๐⁷¹

สรุปว่า กิเลส ๑,๕๐๐ มีหลักการนับคือเอาอารมณ์เป็นเหตุเกิดกิเลสจำนวน ๑๕๐ คูณกับสังโยชน์กิเลส ๑๐ รวมเป็นกิเลส ๑,๕๐๐⁷² อารมณ์นั้นแยกออกเป็น รูปธรรม ๒๒ อรูปธรรม ๕๒ รวมเป็น ๗๕ อารมณ์ ๗๕ นี้แยกเป็น ๒ คืออารมณ์ภายในและภายนอกรวมเป็น อารมณ์ ๑๕๐ (๗๕X๒ = ๑๕๐) อารมณ์ ๑๕๐ นี้ แต่ละอารมณ์ประกอบด้วยสังโยชน์กิเลส ๑๐ รวมเป็นกิเลส ๑,๕๐๐ (๑๕๐X๑๐ = ๑,๕๐๐)

ตัณหา ๑๐๘ ในพระไตรปิฎกเรียก “ตัณหา ๑๐๘” นี้ว่า “ตัณหาวิจริต ๑๐๘”⁷³ มีหลักการนับ ดังนี้คือ ตัณหาวิจริต ๑๘ อาศัยเบญจขันธ์ภายใน (คือ เมื่อมีความคิดว่า “เรามี” จึงมีความคิดว่า เราเป็นอย่างนี้ เราเป็นอย่างนั้น เราเป็นอย่างอื่น เราไม่เป็นอยู่ เราพึงเป็นอย่างนี้ เราพึงเป็นอย่างอื่น แม้ไหนเราพึงเป็น แม้ไหนเราพึงเป็นอย่างนี้ แม้ไหนเราพึงเป็นอย่างนั้น แม้ไหนเราพึงเป็นอย่างอื่น เราจักเป็น เราจักเป็นอย่างนี้ เราจักเป็นอย่างนั้น เราจักเป็นอย่างอื่น) ตัณหาวิจริต ๑๘ อาศัยเบญจขันธ์ภายนอก (คือเมื่อมีความคิดว่า “เรามี” ด้วยเบญจขันธ์นี้ จึงมีความคิดว่า เราเป็นอย่างนี้ด้วยเบญจขันธ์นี้ เราเป็นอย่างนั้นด้วยเบญจขันธ์นี้ ฯลฯ เราจักเป็นอย่างนี้ด้วยเบญจขันธ์นี้ เราจักเป็นอย่างนั้นด้วยเบญจขันธ์นี้ เราจักเป็นอย่างอื่นด้วยเบญจขันธ์นี้) รวมตัณหาวิจริตภายใน ๑๘ เข้ากับตัณหาวิจริตภายนอก ๑๘ จะเป็นตัณหาวิจริต ๓๖ ผนวกกับกาล ๓ (ปัจจุบัน อดีต อนาคต) รวมเป็นตัณหาวิจริต ๑๐๘ (ตัณหา ๓๖ x กาล ๓ = ๑๐๘) หรืออีกนัยหนึ่ง ตัณหา ๓ (กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา) รวมกับตัณหา ๖ (ตัณหาในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และตัณหาในธรรมารมณ์) เป็นตัณหา ๑๘ รวมกับตัณหาภายในและภายนอก ๓๖ ผนวกกับกาล ๓ รวมเป็นตัณหา ๑๐๘⁷⁴ (ตัณหา ๓ x ตัณหา ๖ x ตัณหา ๓๖ x กาล ๓ = ๑๐๘)

⁷¹ องค์การคำคุณศัพท์, ไตรภูมิภคหรือไตรภูมิพระร่วง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพฯ: คุณศัพท์, ๒๕๓๕), หน้า ๒๘๔-๒๘๕.

⁷² ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทยสมัยสุโขทัยฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๖๖๕.

⁷³ อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๙๙/๒๔๓-๒๔๔; อ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๕๙/๕๐๙,

⁷⁴ วิสุทธิ. ๓/๑๘๐.

นอกจากตัณหา ๑๐๘ นี้ ในพระไตรปิฎกยังปรากฏเวทนาอีกจำนวน ๑๐๘⁷⁵ เช่นกัน คือ เวทนา ๖ (เวทนาทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และเวทนาทางใจ) รวมกับเวทนา ๓ (สุขเวทนา ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา) และเวทนา ๒ (เคหสิตเวทนาหรือความรู้สึกแบบชาวบ้านและเนกขัมมสิตเวทนาหรือความรู้สึกแบบนักบวช) ผสมกับกาล ๓ รวมเป็นเวทนา ๑๐๘⁷⁶ (เวทนา ๖ x เวทนา ๓ x เวทนา ๒ x กาล ๓ = ๑๐๘)

กิเลส ๑๐๐,๐๐๐ นับว่าเป็นชุดกิเลสจำนวนมากที่สุดเท่าที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท กิเลสดังกล่าวเกิดจากการเฉลิมพระกิตติคุณของพระพุทธเจ้าว่า “ภควา” เพราะพระองค์ทรงทำลายกิเลสแสนอย่าง⁷⁷ ได้เด็ดขาด กิเลสแสนอย่างนั้นเป็นต้นว่า โภคะ โทสะ โมหะ วิปริตมณสิการ อหิริกะ อนัตตปปะ โภคะ อุปนาหะ ฯลฯ หรือโดยย่อทรงทำลายมาร ๕ คือ กิเลสมาร ชันธมาร อภิสังขารมาร มัจจุมาร และเทวบุตรมาร ซึ่งรวมลงเหลือกิเลส ๓ ได้แก่ ราคะ โทสะ และโมหะ อย่างไรก็ตาม พระอรรถกถาจารย์แสดงกิเลสแสนอย่างนั้นไว้พอเป็นตัวอย่างเท่านั้นเพราะกิเลสตามที่ระบุนั้นมีจำนวนเพียง ๓๔๐⁷⁸

น่าสังเกตว่า กิเลส ๑,๕๐๐ หรือ กิเลส ๑๐๐,๐๐๐ ไม่มีปรากฏในพระไตรปิฎก มีปรากฏเฉพาะในอรรถกถาเท่านั้น ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ระบุเพียงจำนวนกิเลส แต่มิได้แสดงประเภทและหลักการนับกิเลสแต่อย่างใด ทำให้ไม่อาจทราบได้ว่า กิเลส ๑,๕๐๐ หรือ กิเลส ๑๐๐,๐๐๐ นั้นมีอะไรบ้างหรือมีหลักการจำแนกอย่างไร อย่างไรก็ดี แม้ไตรภูมิภิกขาหรือไตรภูมิพระร่วงจะระบุจำนวนและหลักการนับกิเลส ๑,๕๐๐ ไว้ก็ตาม แต่นั่นเป็นเพียงมติหนึ่งเท่านั้นซึ่งไม่น่าจะมีหลักการนับนี้เท่านั้นถูกต้องหรือเป็นคำตบสุดท้ายและตรงตามจุดมุ่งหมายของการแสดงจำนวนกิเลสนั้น แท้ที่จริง คำว่า “กิเลสพันห้า” หรือ “กิเลสหนึ่งแสน” นั้นน่าจะเป็นเพียงสำนวนการอธิบายธรรมของพระอรรถกถาจารย์เท่านั้นโดยไม่มีจุดประสงค์จะแสดงจำนวนสุทธิของกิเลสแต่ประการใด แต่ต้องการสื่อให้เห็นว่ากิเลสมีมากมาย อันตราย และน่ากลัวยิ่งนัก ลักษณะนี้เหมือนสำนวนว่า “โจรห้าร้อย”ซึ่งมิได้หมายความว่าโจรมีจำนวน ๕๐๐ คนครบถ้วนโดยไม่ขาดหรือเกินแม้แต่คนเดียวแต่เป็นเพียงการสื่อถึงจำนวนคนมากและความโหดร้ายของโจรเท่านั้นซึ่งโจรนั้นอาจมีมากกว่า ๕๐๐ คน หรือมีเพียงคนสองคนก็ได้ เช่นคำว่า “อ้ายโจรห้า

⁷⁵ม.ม. (ไทย) ๑๓/๙๙/๗๖; ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๑๒/๒๕๘.

⁷⁶พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม*, หน้า ๓๔๑.

⁷⁷วิ.อ. ๑/๑๓๑.

⁷⁸คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ปฐมสมันตปาสาทิกาแปลเล่ม ๑*. (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๒๑๔-๒๑๕.

ร้อย”⁷⁹หรือ “อ้ายห้าร้อย!” อนึ่ง เป็นการเปล่าประโยชน์ทีเดียว หากผู้ใดถูกใจปล้น แทนที่ผู้นั้น จะต่อสู้หรือหาวิธีเอาตัวรอด แต่กลับไปนั่งนับจำนวนโจร การกระทำเช่นนี้หาได้ทำให้เขาพ้น จากโจรภัยไม่ มนุษย์ปุถุชนก็เช่นกันล้วนถูกใจคือกิเลสปล้นใจทั้งนั้น หากมีนับจำนวนสุทธิ ของกิเลสอยู่ว่า กิเลส ๑,๕๐๐ หรือ กิเลส ๑๐๐,๐๐๐ นั้นมีกิเลสตัวนี้ ๆ มีวิธีนับอย่างนี้ ๆ แทนที่จะกำหนดรู้อาการของกิเลสและหาวิธีขจัดกิเลสนั้นๆ ให้หมดหรือให้เหลือน้อยที่สุด การกระทำเช่นนี้นอกจากจะไม่เป็นประโยชน์หรือไม่มีคุณค่าทางจริยธรรมอันใดแล้ว ยังอาจถูก กิเลส “เล่นงาน” โดยไม่รู้ตัวอีกด้วย

สรุปว่า จำนวนสุทธิของกิเลสและหลักการนับกิเลส ๑,๕๐๐ หรือ กิเลส ๑๐๐,๐๐๐ ไม่มีปรากฏในพระไตรปิฎก มีเฉพาะในอรรถกถาเท่านั้น แต่ไม่มีคำอธิบายขยายความแต่อย่างใด เป็นเพียงสำนวนการอธิบายธรรมเพื่อสื่อให้เห็นว่ากิเลสมีมากมายและน่ากลัวเท่านั้นกิเลส จำนวนดังกล่าวรวมลงในอกุศลมูล ๓ ได้แก่ โภคะ โทสะ และโมหะ

๒.๔.๒.๓ กระบวนการเกิดของกิเลส

กระบวนการ คือปรากฏการณ์ธรรมชาติที่ค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงอย่างมีระเบียบ ไปสู่ผลอย่างหนึ่ง⁸⁰ หลักปฏิจจสมุพบาทแสดงกระบวนการเกิดดับแห่งชีวิตและความทุกข์ของ บุคคล ซึ่งเป็นไปแบบสัมพันธ์กันเป็นระบบวงจรที่ไม่มีจุดเริ่มต้นและจุดจบ กระบวนการ ดังกล่าวนี้ ได้แก่ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อูปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส⁸¹ส่วน กระบวนการเกิดของกิเลสตกอยู่ภายใต้กฎปฏิจจสมุพบาทอันเป็นไปตามกฎที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด”⁸²

อย่างไรก็ตามการแสดงกระบวนการธรรมสลายเกิด(สมุทัยวาร)บางส่วนตาม หลักปฏิจจสมุพบาทโดยเริ่มต้นที่ “สฬายตนะ” ถึง “อูปาทาน” จะทำให้เห็นกระบวนการเกิด ของกิเลสได้ดีคือ : สฬายตนะ ประกอบด้วย อายนตะภายใน (แดนรับรู้ภายใน) ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อายตนะภายนอก (สิ่งเร้า) ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์ ผัสสะ การกระทบกันระหว่างอายนตะภายในกับอายตนะภายนอก ทำให้ กระบวนการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ดำเนินไป เวทนา เกิดความรู้สึกเป็นสุข (สุขเวทนา) เป็นทุกข์

⁷⁹พ.อ. ปิ่น มุกข์กันต์, พุทธศาสตร์ภาค ๒, หน้า ๒๐๒.

⁸⁰ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๓๔.

⁸¹ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๖๖/๑๒๕; อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๕-๔๓๐/๑๖๑-๑๖๓..

⁸²ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๓๔๐; ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๔/๒๗.

(ทุกข์เวทนา) หรือรู้สึกเฉย ๆ (อทุกข์ขมสุขเวทนา) ตัณหา เกิดความต้องการอารมณ์ทางประสาทสัมผัสที่น่ายินดี (กามตัณหา) ความต้องการคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น (ภวตัณหา) หรือเบื่อหน่ายกับความจำเจ (วิภวตัณหา) อุปาทาน เกิดความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งนั้น ๆ

อนึ่ง การนำเอากระบวนการผลิตสินค้าหรือบริการมาอธิบายกระบวนการเกิดของกิเลสตามหลักการข้างต้นนี้ น่าจะทำให้เห็นขั้นตอนการเกิดขึ้นของกิเลสชัดเจนขึ้น กล่าวคือ ระบบการผลิตประกอบด้วย ๓ ส่วนหลัก ได้แก่ ปัจจัยการผลิต (input) กระบวนการเปลี่ยนแปลง (conversion process) ผลผลิตหรือบริการ (output)⁸³ หลักการนี้ เมื่อนำมาพิจารณากระบวนการเกิดของกิเลสโดยเริ่มตั้งแต่สฬายตนะจนถึงอุปาทาน จะได้ดังนี้คือ สฬายตนะภายในและภายนอก (input) นำไปสู่ผัสสะและเวทนา (conversion process) ก่อให้เกิดผลลัพธ์คือตัณหาและอุปาทาน (output) อย่างไรก็ตาม ตามหลักปฏิจสุมุปาบทตัณหากับอุปาทานยังมีไช่ จุดสุดท้ายในกระบวนการเกิดของกิเลส เพราะกิเลสทั้ง ๒ นั้นยังคงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดผลคือ ภพชาติ ชรา ฯลฯ ความจริงกระบวนการเกิดของกิเลสคือกระบวนการที่เป็นไปแบบต่อเนื่องสัมพันธ์กันตามเหตุปัจจัยอันอิงอาศัยกันและกัน โดยมีจุดเกิดทางประสาทสัมผัส (ทางทวารทั้ง ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น) ตัวอย่างกิเลสเกิดจากประสาทสัมผัสทางตา เช่น นายทุนทอง ทุ่มทุม (นามสมมุติ) เป็นที่ทราบกันดีว่ามีสุขภาพร่างกายสมบูรณ์ (อายุตนะภายในบริบูรณ์) มาวันหนึ่ง เขาไปเที่ยวห้างสรรพสินค้าแห่งหนึ่ง ขณะกำลังเดินอยู่สายตาเหลือบไปเห็น (ผัสสะเกิด) โทรศัพท์มือถือรุ่นใหม่เครื่องหนึ่ง (อายุตนะภายนอกหรือสิ่งเร้า) วางอยู่ในตู้กระจก เขารู้สึกพอใจในรูปทรงของโทรศัพท์เครื่องนั้น (สุขเวทนาเกิด) แล้วเกิดความอยากเพื่อครอบครองเป็นเจ้าของ (กามตัณหาเกิด) จึงตัดสินใจซื้อจากนั้นความยึดมั่นถือมั่นว่า “ข้าพเจ้าเป็นเจ้าของโทรศัพท์” ก็เกิดขึ้น (อุปาทานเกิด)

สรุปว่า กระบวนการเกิดของกิเลส คือกระบวนการที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องในรูปแบบกระแสแห่งความเป็นเหตุปัจจัยของกันและกัน มีลักษณะสัมพันธ์กับอารมณ์หรือสิ่งเร้าแบบเป็นระบบวงจรโดยไม่มีจุดเริ่มต้นและจุดจบ

⁸³มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับการบริหาร, (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๔๑), หน้า ๒๐๒.

๒.๕ ประเภทของกิเลส

๒.๕.๑ การจัดประเภทของกิเลส

เนื่องจากกิเลสที่ปรากฏกระจายอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทมีความหลากหลายในด้านจำนวนและชื่อเรียก ดังนั้น เพื่ออำนวยความสะดวกทำความเข้าใจในแนวคิดเกี่ยวกับกิเลสผู้วิจัยจึงจัดประเภทของกิเลสตามพฤติกรรมหรือตามอาการที่ทำให้จิตวิปริตผิดปกติ ออกเป็น ๓ตระกูล⁸⁴ ดังนี้

๒.๕.๑.๑ กิเลสตระกูลโลภะ หมายถึง กิเลสประเภทที่ทำให้จิตเกิดอาการเป็นต้นว่า หิวกระหายหรือทะยานอยาก หวงแหวน ชอบสะสม เห็นแก่ตัว ตลอดจนความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน โลภะนั้นมีการเกาะเกี่ยวอารมณ์เป็นลักษณะเหมือนลิงติดตั้ง ซึ่งมีลักษณะต่างจากชั้นหยาบคือ เพียงความที่อยากห้วงเหี่ยวอารมณ์จัดเป็นชั้นหยาบส่วนความเกาะเกี่ยวในอารมณ์นั้นจัดเป็นโลภะ⁸⁵ กิเลสประเภทนี้เรียกว่า “กิเลสตระกูลโลภะ” อาจเป็นเพราะโลภะเป็นกิเลสที่เด่นและมีผลกระทบต่ोजิตอย่างรุนแรง ส่วนกิเลสที่จัดอยู่ในตระกูลนี้ ได้แก่ รัตติ (ความยินดี) อิจฉา (ความปรารถนา) มหิจฉา (ความมักมาก) ปาปิฉา (ความอยากที่ผิดศีลธรรม) ฯลฯ คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะแสดงอภุศลจิตออกเป็น ๑๒ โดยแยกเป็นโลกมุลจิต ๔ โทสมุลจิต ๒ และ โมหมุลจิต ๒ หากจัดโลกมุลจิตลงในอภุศลกรรมบถ ๑๐ จะได้ดังนี้คือ กายกรรมมี ๒ คือ อทินนาทาน และกาเมสุมิฉาจาร วจีกรรมมี ๓ คือ มุสาวาท ปิสุณวาท และ สัมผัสปลลาปวาท⁸⁶ ส่วนมโนกรรมมี ๒ คือ อภิชฌา และมิฉชาติปฏิฐิ อนึ่ง โลภะเป็นความอยากที่มีโทษ เพราะนำไปสู่การแสวงหาสิ่งที่ต้องการโดยวิธีทุจริตหรือผิดศีลธรรม เช่น ปล้นจี้ ฆ้อโกง ขโมย ฯลฯ มิใช่กิเลสที่จะพึงกำหนดด้วยปริมาณสิ่งที่ต้องการ แต่กำหนดด้วยเจตนาทุจริตเป็นสำคัญ⁸⁷ เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้ที่ต้องการเงิน ๑๐ ล้านบาท พร้อมบ้าน รถยนต์ และภรรยาหรือสามีที่น่ารัก โดยต่อสู้ชีวิตหรือดิ้นรนแสวงหาทรัพย์ทุกวิถีทางด้วยการประกอบสัมมาชีพจึงมิใช่คนโลกมาก ส่วนผู้ที่ต้องการเงิน ๑๐ บาท (ค่ารถเมล์) โดยตั้งใจจะขโมยทรัพย์ผู้อื่นจัดเป็นคนโลกมาก เพราะมีเจตนาทุจริตเป็นตัวนำ กิเลสประเภทนี้มีโทษน้อย แต่คลายช้าหรือทำลายยาก

⁸⁴ ปิ่น มุกกันต์, พุทธศาสตร์ภาค ๒, หน้า ๒๐๓.

⁸⁵ คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธรรมมัตถสังคหาลีและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกาฉบับแปลเป็นไทย, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๘๗.

⁸⁶ ธนุ จงเลิศจรรยา, พระอภิธรรมมัตถสังคหะแก้ปริจฉา, (กรุงเทพฯ: อำนวยศาสตร์, ๒๕๒๘), หน้า ๒๒.

⁸⁷ ปิ่น มุกกันต์, พุทธศาสตร์ภาค ๒, หน้า ๒๕๗.

๒.๕.๑.๒ กิเลสตระกูลโทสะ

กิเลสตระกูลโทสะ หมายถึงกิเลสประเภทที่ทำให้จิตเกิดอาการเป็นต้นว่า เคืองแค้น ไม่สบอารมณ์ ชอบความย่อยยับ ตลอดจนการมองโลกในแง่ร้าย โทสะนั้นมีความดุร้ายเป็นลักษณะเหมือนงูที่ดุ^{๘๘} กิเลสประเภทนี้เรียกว่า “กิเลสตระกูลโทสะ” อาจเป็นเพราะโทสะเป็นกิเลสที่เด่นและมีผลกระทบต่ोजิตอย่างรุนแรง ส่วนกิเลสที่จัดอยู่ในตระกูลนี้ ได้แก่ อรติ (ความไม่ชอบ) ปฏิฆะ (ความขัดใจ) โกรธ (ความโกรธ) พยาบาท (ความอาฆาต) ฯลฯ หากจัดโทสมูลจิตลงในอกุศลกรรมบถ ๑๐ จะได้ดังนี้คือ กายกรรมมี ๒ คือ ปาณาติบาต และ อทินนาทาน วจีกรรมมี ๔ คือ มุสาวาท ปิสุณวาท ผรุสวาท และสัมผัปปลาปวาท ส่วนมโนกรรมมีอย่างเดียวคือ พยาบาท โทสมูลจิตคืออกุศลจิตที่เกิดดับพร้อมกับโทมนัสสเวทนา และสัมปยุตด้วยปฏิฆะ จัดเป็นอสังขาริก (โกรธเองโดยไม่มีผู้ยุยง) และเป็นสังขาริก (มีผู้ยุยงให้โกรธ)^{๘๙} โทสะเป็นความคิดประทุษร้ายหรือทำลายผู้อื่น ซึ่งเป็นเหตุก่อเวรภัยต่าง ๆ อันจะนำความเดือดร้อนมาสู่ตนเองและผู้อื่น เช่น คิดฆ่าเขา คิดเผาบ้านคู่อริ คิดตีหัวเพื่อนบ้าน ฯลฯ อนึ่ง กิเลสประเภทนี้แม้จะมีโทษมาก แต่ก็คลายเร็วหรือทำลายง่าย

๒.๕.๑.๒ กิเลสตระกูลโมหะ

กิเลสตระกูลโมหะ หมายถึงกิเลสประเภทที่ทำให้จิตเกิดอาการเป็นต้นว่า ลุ่มหลง มัวเมา เบบ้าปัญญา คัมภีร์อัฐสุตาสินีแสดงลักษณะของโมหะไว้ว่า โมหะมีความมืดของจิตเป็นลักษณะ หรือมีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีความไม่แทงตลอดเป็นรส หรือมีความปกปิดสภาวะของอารมณ์เป็นรส มีความไม่ปฏิบัติชอบเป็นปัจจุปัญฐาน หรือมีอันธการคือมีตมนเป็นปัจจุปัญฐาน มีการกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันไม่แยบคายเป็นปทัฏฐาน ฟังเห็นว่าเป็นมูลแห่งอกุศลทั้งปวง^{๙๐} โมหมูลจิต ๒ ดวงเสมอกันด้วยความเป็นอกุศลและเป็นเอกมูลคือมีโมหะเป็นมูลอย่างเดียว โดยที่โมหมูลจิตดวงหนึ่งมีวิวิจิจฉา (ความสงสัย) เกิดร่วมด้วย และโมหมูลจิตดวงหนึ่งมีอุทถัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) เกิดร่วมด้วย ส่วนเวทนาที่เกิดกับโมหมูลจิตเป็นอุเบกขาเวทนาอย่างเดียว ไม่มีโลภะหรือโทสะ และไม่มีโสมนัสหรือโทมนัสเกิดร่วมด้วย โมหมูลจิต ๒ ดวงนั้นเป็นอสังขาริก^{๙๑} กิเลสประเภทนี้เรียกว่า “กิเลสตระกูลโมหะ” อาจเป็น

^{๘๘} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๘๘.

^{๘๙} ธนู จงเลิศจรรยา, **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๓.

^{๙๐} อภ.สง.อ. (ไทย) ๕๔๒/๓๐๖.

^{๙๑} นี่นา วัน กอร์คคอม, **พระอภิธรรมในชีวิตประจำวัน**, แปลโดย ดวงเดือน บารมีธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพฯ: ชวนพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๖๘-๖๙.

เพราะโมหะเป็นกิเลสที่เด่นและมีผลกระทบต่ोजิตอย่างรุนแรง ส่วนกิเลสที่จัดอยู่ในตระกูลนี้ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ (ความเห็นที่เพี้ยน) วิจิกิจฉา (ความสงสัย) สีลัพพตปรามาส (ความยึดมั่นศีลพรต) ฯลฯ โมหะเป็นกิเลสตระกูลใหญ่ที่สุด หรืออาจเรียกว่า “ต้นตระกูลกิเลส” ก็ได้ เพราะแผ่อิทธิพลครอบงำกิเลส ๒ ตระกูลข้างต้น โดยเป็นจุดเริ่มต้นและเป็นตัวขยายขอบเขตของกิเลสเหล่านั้น กิเลสประเภทนี้มีโทษมากและทำลายยาก เพราะทำให้จิตมีตม เห็นผิดเป็นชอบ ไม่รู้จักบาปบุญคุณโทษ ลุ่มหลงในสมมุติบัญญัติ ฯลฯ เมื่อเป็นเช่นนี้ ปัญญาที่จะทำลายกิเลสจึงเกิดขึ้นยาก

กิเลส ๓ ประเภทดังกล่าวเรียกว่า “อกุศลมูล” เพราะเป็นธรรมที่เป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม⁹²หรือเป็นต้นตอของความชั่วร้ายทุกชนิด อีกนัยหนึ่ง เพราะเหตุว่ากิเลสเหล่านี้เกิดภายในตนและทำลายตนเหมือนขุ่ยไผ่ทำลายไม้ไผ่⁹³ แม้กิเลสจะมีจำนวนมากมายแค่ไหนก็ตาม แต่อกุศลมูลมีเพียง ๓ อย่าง (โลภะ โทสะ โมหะ) เท่านั้น เพราะเหตุนี้ โลภะ โทสะ และโมหะจึงเป็นอกุศลมูลและอกุศลธรรมในขณะเดียวกัน ส่วนสภาวะธรรมที่หลุดจากอกุศลมูลนั้นมีใช่ออกุศลมูล เป็นแต่เพียงอกุศลธรรม (เช่น ผัสสะที่เกิดจากอกุศลมูล) อย่างเดียว⁹⁴ ดังนั้นความเป็นอกุศลธรรมจึงเป็นลักษณะร่วมของอกุศลมูลและสภาวะธรรมที่เป็นอกุศล

ข้อพิจารณาว่า กิเลสทุกประเภทเป็นมูลเหตุแห่งอกุศลทั้งสิ้น เพราะเป็นต้นตอของการกระทำความชั่วทุกชนิด แต่ต้นตอที่แท้ของการกระทำนั้นคืออกุศลมูลเท่านั้น เพราะอกุศลมูลเป็นตัวปฏิกกรรมให้เกิดขึ้นโดยตรงก่อนที่การกระทำจะเกิดขึ้นในลำดับต่อไป ส่วนสภาวะธรรมที่หลุดเป็นเพียง “เหตุห่าง”⁹⁵ ที่ส่งผลต่อเนื่องกันหลายช่วงระยะ มิได้เป็นตัวปฏิกกรรมให้เกิดขึ้นตามลำพังตนแต่อย่างใด หรืออีกนัยหนึ่ง อกุศลมูลมีลักษณะร่วมของกิเลสแต่ละตระกูล หรืออาจกล่าวว่สภาวะธรรมทั่วไป (ที่เป็นอกุศล) เป็นเพียงการปรากฏตัวอีกภาคหนึ่งของอกุศลมูล

ส่วนคัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรม แสดงจำนวนจิตไว้ ๑๒๑ หรือโดยย่อ ๘๙ โดยแบ่งเป็นอกุศลจิต ๑๒ ได้แก่ โภภุมูลจิต (จิตมีโลภะเป็นมูล) ๘ โทสมูลจิต (จิตมีโทสะเป็นมูล) ๒ และโมหมูลจิต ๒⁹⁶(จิตมีโมหะเป็นมูล) นอกจากนี้ยังมีเจตสิกอีกจำนวน ๕๒ ประกอบลงใน

⁹²ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๙๓/๒๙๒.

⁹³ขุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๒๒๘/๒๓๘.

⁹⁴อภิ.ย. (ไทย) ๓๘/๑๐/๑๑-๑๕.

⁹⁵ปิ่น มุฑกันต์, พุทธศาสตร์ภาค ๒, หน้า ๒๒๕.

⁹⁶พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๘,

(กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๓๐.

อกุศลจิตเหล่านั้น⁹⁷ เจตสิกเหล่านั้นจำแนกออกเป็น อกุศลเจตสิก (เจตสิกฝ่ายอกุศล ที่ปรุงแต่งจิตให้ชั่ว) ๑๔ หรือกิเลสที่เกิดดับหรือเป็นไปพร้อมกับจิตการจذبประเภทของอกุศลเจตสิกตามนัยยะดังกล่าวทำให้ทราบประเภทของกิเลสชัดเจนยิ่งขึ้น

สรุปว่า ประเภทของกิเลสจำแนกออกเป็น ๓ ตระกูล ได้แก่ ตระกูลโลกะ คือ กิเลสที่ทำให้จิตเกิดอาการอยากได้ ตระกูลโทสะ คือกิเลสที่ทำให้จิตเกิดอาการชดเคือง และ ตระกูลโมหะ คือกิเลสที่ทำให้จิตเกิดอาการลุ่มหลง

๒.๕.๒ การจัดระดับของกิเลส

การจัดระดับของกิเลสนั้นกิเลสทุกประเภทมีระดับขั้นของความเกิดขึ้นหรือมีความเป็นไปลดหลั่นกัน โดยจำแนกออกเป็น ๓ ระดับ ดังนี้

๒.๕.๒.๑ กิเลสชั้นละเอียด

กิเลสชั้นละเอียด หมายถึงกิเลสระดับละเอียด เป็นกิเลสที่สะสมอยู่ในภวังคจิตหรือจิตไร้สำนึก⁹⁸ หรือกิเลสที่นอนเนื่องแนบแน่นอยู่ภายในจิตใจจนอาจเกิดความรู้สึกทั่วหมดกิเลส แต่หากมีเหตุปัจจัยบางอย่างมากระตุ้น กิเลสระดับนี้จะแสดงตัวทันทีเปรียบเหมือนตะกอนนอนนิ่งในน้ำจนน้ำดูใสสะอาด แต่เมื่อใด น้ำนั้นถูกรบกวน เมื่อนั้นตะกอนจะ ฟุ้งขึ้นตามแรงกระทบที่น้ำทันที กิเลสชั้นนี้เรียกว่า “อนุสัยกิเลส”⁹⁹ ชาวพุทธทั่วไปเข้าใจคำว่า “อนุสัย” นี้หมายถึงกิเลสอย่างละเอียดเพียงเท่านั้นแต่ความจริง คำนี้มีความหมายในด้านดีและไม่ดี ดังข้อความที่ว่า “สัตว์เหล่าใด มีอัสวะชั่ว มีอนุสัยชั่ว มีจิตชั่ว

⁹⁷เจตสิกธรรม หมายถึงธรรมมีในจิต โดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยจิตนั้น (คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, **เรื่องเดียวกัน** หน้า ๒๑) อีกนัยหนึ่ง เจตสิกธรรม หมายถึงสภาวะธรรมที่ประกอบจิต ๔ลักษณะ ได้แก่ ๑. เกิดพร้อมกับจิต ๒. ดับพร้อมกับจิต ๓. มีอารมณ์เดียวกับจิต ๔. อาศัยวัตถุเดียวกับจิต (เรื่องเดียวกัน, หน้า๘๑).

⁹⁸คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, **อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกาฉบับแปลเป็นไทย**, หน้า ๓๒๒; จำลอง ดิษยวณิช, **จิตวิทยาของความดับทุกข์** (เชียงใหม่: กลางเวียง การพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๕๕.

⁹⁹อนุสัยกิเลส หมายถึงอนุสัย ๗ ได้แก่ ๑. กามราคะ คือความพอใจในกาม ๒. ปฏิฆะ คือความขัดใจ ๓. ทิฏฐิ คือความเห็นผิด ๔. วิจิกิจฉา คือความลังเลสงสัย ๕. มานะ คือความถือตัว ๖. ภวราคะ คือความกำหนัดในภพ ๗. อวิชชา คือความไม่รู้ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๗/๒๕๗) อนุสัย ๗ รวมลงในเวทนา ๓ เป็นอนุสัย ๓ ได้แก่ ๑. ราคานุสัย คือเชื้อแห่งความกำหนัด ๒. ปฏิฆานุสัย คือเชื้อแห่งความขัง ๓. อวิชชานุสัย คือเชื้อแห่งความหลง (ช.อิตติ.อ. (ไทย) ๕๒/๒๑๗) บรรดาอนุสัย ๓ นั้น ราคานุสัยนอนเนื่องในสุขเวทนา ปฏิฆานุสัยนอนเนื่องในทุกข์เวทนา ส่วนอวิชชานุสัยนอนเนื่องในทุกขมสุขเวทนา (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๑๑/๓๙๔).

มีอชฌาสัยชั่ว มีภูลีคือกิเลสมาก มีอินทรีย์อ่อน สัตว์เหล่านั้นชื่อว่า มีอาการชั่ว สัตว์เหล่านั้นใด มีอชวะดี มีอนุสัยดี มีจิตดี มีอชฌาสัยดี มีภูลีคือกิเลสน้อย มีอินทรีย์แก่กล้า สัตว์เหล่านั้นชื่อว่า มีอาการดี”¹⁰⁰ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์อรรถกถาบางเล่มอธิบายว่าอนุสัยหมายถึงอกุศลธรรมที่ประกอบด้วยจิต¹⁰¹ ในนัยนี้พระอรรถกถาจารย์แสดงความหมายด้านไม่ดีของอนุสัยว่าเป็นเจตสิก ธรรมฝ่ายอกุศลหรือเป็นกิเลสชนิดหนึ่ง ส่วนอีกคำคือคำว่า “วาสนา” ซึ่งคนทั่วไปเข้าใจว่าเป็นสิ่งที่ดี เช่นประโยคที่ว่า “คนนี้มีวาสนา จึงได้เกิดเป็นลูกคนรวย” หรือ ประโยคที่ว่า “ที่คนจนทุนน้อยต้องยววาสนา แม้กานดาหน้ามนไม่สนใจ” แท้ที่จริง คำนี้หมายถึงพฤติกรรมบางอย่างที่บุคคลสั่งสมอบรมมาเป็นระยะเวลาอันยาวนานจนกลายเป็นบุคลิกภาพของแต่ละบุคคล เช่น การชอบแหงนหน้า การชอบเดินก้มหน้า วาสนาเป็นสิ่งที่ติดตัวบุคคลไปตลอดไม่สามารถขจัดให้หมดแม้จะหมดกิเลสแล้วก็ตาม มีเพียงพระพุทธเจ้าเท่านั้นที่ทรงทำลายกิเลสพร้อมวาสนาลงได้โดยเด็ดขาด¹⁰² ส่วนพฤติกรรมที่บุคคลแสดงออกมาเพราะถูกกระตุ้นจากกิเลสจนกลายเป็นบุคลิกภาพอันโดดเด่น เช่น การชอบแต่งตัว ความมีนิสัยโกรธง่าย อาการลักษณะนี้เรียกว่า “จิต”¹⁰³ เพราะเป็นพฤติกรรมที่บุคคลแสดงออกมาเป็นปกตินิสัยเฉพาะตัว

๒.๕.๒.๒ กิเลสชั้นกลาง

กิเลสชั้นกลาง หมายถึงกิเลสระดับกลาง เป็นกิเลสที่ทำให้จิตใจไม่สงบ เพราะถูกอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเข้ามากระทบ ซึ่งเป็นวิวัฒนาการของอนุสัยกิเลสในจิตไร้สำนึกที่เปลี่ยนเป็นปริยภูฐานกิเลสในวิถิจิต ตามทฤษฎีจิตวิเคราะห์ที่กิเลสระดับนี้จะปรากฏขึ้นในระดับจิตสำนึกและจิตก่อนสำนึก¹⁰⁴ กิเลสชั้นนี้เรียกว่า “ปริยภูฐานกิเลส”¹⁰⁵ ความจริง

¹⁰⁰ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๔๔/๔๙๙.

¹⁰¹ ส.นิ.อ. (ไทย) ๓๐/๒๓๕.

¹⁰² ชู.อิตติ.อ. (ไทย) ๑๒/๔๑๒.

¹⁰³ จำแนกบุคลิกภาพของบุคคลตามประเภทจิต (จรรยา) ออกเป็น ๖ ประเภท ได้แก่ ๑. คนราคจิต คือคนรักสวยรักงาม ๒. คนโทสจิต คือคนมักโกรธ ๓. โมหจิต คือคนมักหลงลืม ๔. สัทธาจิต คือคนเชื่อง่าย ๕. พุทธิจิต คือคนมีปัญญา ๖. คนวิตกจิต คือคนคิดมาก (วิสุทธิ. ๑/๑๒๗).

¹⁰⁴ จำลอง ดิษยวณิช, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

¹⁰⁵ ปริยภูฐานกิเลส หมายถึงนิเวศ ๕ (เครื่องขัดขวางความเจริญทางจิต ๕ อย่าง) ได้แก่ ๑. กามฉันทะ คือความพอใจในกาม ๒. พยาบาท คือความคิดร้าย ๓. ถีนมิทธะ คือความหดหู่และเซื่องซึม ๔. อุทธัจจกุกกุกจะ คือความฟุ้งซ่านและรำคาญ ๕. วิจิกิจฉา คือความสงสัย (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๑๔/๒๙๖;) และกิเลสทั้งหลายที่จัดอยู่ในหมวดอุปกิเลส เช่น อุปกิเลส ๑๖ (เครื่องเศร้าหมองแห่งใจ ๑๖ อย่าง) ได้แก่ ๑. อภิชฌาวิสมโลภะ คือความคิดเพ่งเล็งอยากได้ เป็นต้น

ธรรมชาติเดิมของจิตมีลักษณะผุดผ่อง แต่ต้องเศร้าหมองเพราะกิเลสเป็นเหตุ ดังพุทธพจน์ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสร แต่จิตนั้นแล เศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่จรมา”¹⁰⁶ พุทธพจน์บทนี้เป็นที่ถกเถียงกันในหมู่นักศึกษาวิชาการทางด้านพุทธศาสนาพอสมควร เพราะตีความคำว่า “จิตประภัสสร” แตกต่างกันไป ชาวพุทธจำนวนไม่น้อยเข้าใจว่าจิตประภัสสรหมายถึงธรรมชาติของจิตดั้งเดิมนั้นบริสุทธิ์ปราศจากกิเลสทั้งปวง หรืออาจเข้าใจว่าเป็นจิตบริสุทธิ์เพียงชั่วคราว แต่ต่อมาถูกกิเลสจรมาทำความเศร้าหมองให้เกิดขึ้น ดังนั้น การขจัดกิเลสให้หมดสิ้นจึงเป็นการทำให้จิตเข้าสู่ภาวะเดิมคือความบริสุทธิ์ ส่วนฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยกับทัศนะดังกล่าวนี้ มีมุมมองคล้ายคลึงกัน กล่าวคือ บางคนมองว่าจิตประภัสสรหมายถึงภวังคจิต¹⁰⁷ (จิตที่รักษาองค์ภพหรือวิบากจิตที่รักษาปัจจุบันชนธินำดำรงอยู่) จิตนี้มีลักษณะประภัสสร ซึ่งยังมีอนุสัยกิเลสนอนเนื่องอยู่ แต่ต้องเศร้าหมองเพราะกิเลสประเภทนิรวรณจรมาเยี่ยมเยียน¹⁰⁸ บางคนมองว่าธรรมชาติของจิตมีลักษณะผ่องใสไวต่อการรับรู้อารมณ์¹⁰⁹ หรือบางคนมองว่าเป็นความผุดผ่องของจิตเกิดใหม่ แต่เนื้อหาของจิตนั้นยังอ่อนแออยู่จึงไม่อาจตัดทานอำนาจของกิเลสได้ เปรียบเหมือนความสะอาดทางร่างกายของเด็กอ่อน ซึ่งเด็กนั้นไม่อาจทำความสะอาดเองได้¹¹⁰

ตามทัศนะทั้ง ๒ ฝ่ายนี้ ทัศนะที่ ๒ ดูเหมือนว่าจะมีเหตุผลมากกว่าทัศนะแรก เพราะถ้าจิตประภัสสรหมายถึงจิตที่บริสุทธิ์ปราศจากกิเลส การเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏจะไม่อาจเป็นไปได้ เพราะเหตุว่ากิเลสอันได้ชื่อว่าเป็นเชื้อแห่งการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารสูญสิ้นแล้ว ยิ่งกว่านี้ ผู้บำเพ็ญเพียรจนสามารถละกิเลส ซึ่งเรียกว่า “อริยบุคคล” คงต้องกลับมาเป็น “ปุถุชน” ตามเดิม เมื่อเป็นเช่นนี้ คงไม่มีความจำเป็นอะไรที่จะต้องเพียรพยายามขจัดกิเลสให้หมดไปเพราะกิเลสกลับเกิดอีกเอาแน่ไม่ได้ ความจริง จิตประภัสสรน่าจะเป็นความผุดผ่องของจิตในระดับหนึ่ง แต่ยังไม่เข้าถึงภาวะของความบริสุทธิ์บริบูรณ์หรือปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิง กรณีนี้เปรียบเหมือนน้ำในหนอง คลอง บึง หรือลำธารตามธรรมชาติ แม้น้ำนั้นจะดูใสสะอาดแค่ไหนก็ตาม แต่ความสกปรกหรือเชื้อโรคชนิดต่าง ๆ ยังคงอิงแอบอยู่ในน้ำไม่มากนักน้อย ลักษณะเช่นนี้เหมือนการแผ่ตัวของอนุสัยกิเลสภายในภวังคจิต ส่วนการที่

¹⁰⁶ อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๐/๕๐/๙.

¹⁰⁷ อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๔๙-๕๐/๕๓.

¹⁰⁸ จำลอง ดิษยวณิช, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘-๕๙.

¹⁰⁹ สุนทร ฅ รัชชี, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

¹¹⁰ ปิ่น มุกกันต์, พุทธศาสตร์ภาค ๒, หน้า ๑๙๘-๑๙๙.

บุคคลปรารถนาจะดูเงาตนในน้ำ หากน้ำนั้นสงบนิ่งไม่มีสิ่งใดมาทำให้ขุ่นหรือให้กระเพื่อม เงาย่อมปรากฏชัดเจนที่สุด หากน้ำขุ่นหรือกระเพื่อมเพียงใด ความคมชัดของเงาจะเป็นไปเพียงนั้น กล่าวคือ น้ำที่ขุ่นหรือกระเพื่อมน้อย เงาย่อมปรากฏชัดเจนกว่าเงาในน้ำที่ขุ่นหรือกระเพื่อมมากกว่า แต่หากน้ำขุ่นหรือกระเพื่อมมากเกินไป บุคคลนั้นจะไม่สามารถมองเห็นเงาตนได้เลย ลักษณะเช่นนี้เป็นเหมือนความเป็นไปของอุปกิเลส¹¹¹ โดยที่อุปกิเลสเป็นเหมือนสิ่งที่ทำให้น้ำขุ่นหรือให้กระเพื่อมเพราะทำให้จิตเศร้าหมอง ส่วนจิตเป็นเหมือนน้ำ หากอุปกิเลสมีมากจิตจะสงบยากและปัญญามีน้อย หากอุปกิเลสมีน้อย จิตจะสงบง่ายและปัญญามีมาก แต่หากอุปกิเลสมีมากเกินไป จิตจะหาความสงบและหาปัญญาได้ยากยิ่ง

๒.๕.๒.๓ กิเลสชั้นหยาบ

กิเลสชั้นหยาบ หมายถึงกิเลสระดับหยาบ เป็นกิเลสที่ไม่สามารถควบคุมจนเป็นเหตุให้เกิดการกระทำทุจริตทางกาย วาจา และใจ หรือเป็นปริยัติฐานกิเลสที่วิวัฒนาการจนกลายเป็นวิตีกมกิเลส กิเลสชั้นนี้เรียกว่า “วิตีกมกิเลส” บางคนมองว่า วิตีกมกิเลส คือ โลกะที่กลายสภาพเป็นอภิขมา (การฟุ้งเล็งของเขา) ทำให้เกิดการล่องละเมิดความผิดเกี่ยวกับทรัพย์สิน(อทินนาทาน)หรือล่องละเมิดความผิดทางเพศ (กาเมสุมิฉฉาจาร) โทสะกลายสภาพเป็นพยาบาท (ความอาฆาต) ทำให้เกิดการกระทำร้ายร่างกาย (ปาณาติบาต) โมหะกลายสภาพเป็นมิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด) ทำให้เกิดการกระทำผิดในทุกระณ¹¹²

อีกนัยหนึ่ง เป็นกิเลสที่ปรากฏออกมาทางกายวาจาจนทำให้ตนเองและสังคมเดือดร้อน ความจริง กิเลส ๓ ระดับนั้นคือวิวัฒนาการของกิเลสตามลำดับขั้น กล่าวคือ กิเลสชั้นที่ ๑ ขยายตัวเป็นกิเลสชั้นที่ ๒ และกิเลสชั้นที่ ๒ ขยายตัวเป็นกิเลสชั้นที่ ๓ ตามระดับความรุนแรงที่ต่างกัน หมายความว่า กิเลสชั้นละเอียดคือราคานุสัยยกฐานะขึ้นเป็นกิเลสชั้นกลางคือ โลกะ ปฏิฆานุสัยยกฐานะขึ้นเป็นกิเลสชั้นกลางคือโทสะ อวิชชานุสัยยกฐานะขึ้นเป็นกิเลสชั้นกลางคือโมหะ กิเลสระดับกลางยกฐานะขึ้นเป็นกิเลสชั้นหยาบคือทุจริต ๓ ประการ

¹¹¹อุปกิเลสมีอภิขมาวิสมโลกะเป็นต้น (ที.ม.อ. ๓๗๓/๓๖๑; ส.ส.พ.อ. ๗๘๗/๒๔๗; พุ.เถรี.อ. ๑๐๑/๑๒๑; อภิ.สง.อ. ๑๓๔๐/๔๓๘) อภิขมา คือความกำหนดพอใจในวัตถุของตน ส่วนวิสมโลกะ คือความกำหนดพอใจในวัตถุของผู้อื่น (ม.ม.อ. ๗๑/๑๘๑) อีกนัยยะ อุปกิเลสมีโลกะเป็นต้น ซึ่งเกิดในขณะแห่งขวนจิต (อ.จ.เอกก.อ. ๕๑/๕๔).

¹¹²พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **รวมปาฐกถาธรรมชุดพระพุทธศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์**, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๑), หน้า ๘๘-๘๙.

สรุปว่า กิเลสจำแนกออกเป็น ๓ ระดับ ได้แก่ กิเลสชั้นละเอียดคือโลภะ โทสะ โมหะ ชั้นละเอียด กิเลสชั้นกลาง คือ โลภะ โทสะ โมหะ ชั้นกลาง และกิเลสชั้นหยาบ คือ โลภะ โทสะ โมหะ ชั้นหยาบ

๒.๖ ลักษณะของกิเลส

ลักษณะของกิเลส คือทัศนะหรือแนวคิดเกี่ยวกับลักษณะของกิเลสในหลายมิติ ตามที่พระพุทธเจ้าและผู้รู้ทั้งหลายมีพระมหาเถระเป็นต้นได้อธิบายขยายความไว้ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือพระไตรปิฎกและอรรถกถา ซึ่งจำแนกลักษณะของกิเลสไว้ ดังนี้

๒.๖.๑ กิเลสในพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎก คือคัมภีร์ที่ประกอบด้วยปิฎก ๓ ประเภท ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งปิฎกทั้ง ๓ นั้นมีคำอธิบายลักษณะของกิเลสปรากฏอยู่หลายแห่ง กล่าวคือ

๒.๖.๑.๑ พระวินัยปิฎก กิเลสทุกชนิดเป็นสิ่งไม่พึงประสงค์ ดังความว่า “กิเลสทั้งปวง ชื่อว่า ทราม”¹¹³ บางแห่ง ลักษณะของกิเลสปรากฏในความหมายที่เป็นสาเหตุแห่งการละเมิดพระวินัยบัญญัติอันทำให้นักบวชเศร้าหมองหรือหมดสง่าราศรี ดังความว่า “สมณะพราหมณ์ เศร้าหมองเพราะราคะและโทสะ เป็นผู้ถูกอวิชาหุ้มห่อไว้ เพลิดเพลินรูปที่น่ารัก เป็นคนไม่รู้ พวกหนึ่งดื่มสุราเมรัย พวกหนึ่งเสพเมถุน พวกหนึ่งยินดีเงินและทอง พวกหนึ่งเป็นอยู่โดยมิจฉาชีพ”² กิเลสคือสาเหตุสำคัญที่ทำให้ภาพลักษณ์ของนักบวชตกต่ำจนสูญเสียความเป็นสมณะ และนำไปสู่วิกฤตศรัทธาต่อพระศาสนาของสาธุชน

๒.๖.๑.๒ พระสุตตันตปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสตอบความสงสัยของพระราชาเถระผู้ทูลถามลักษณะของกิเลสเครื่องนำไปในภพ ดังความว่า “ดูกรราชา ความพอใจ ความกำหนัด ความเพลิดเพลิน ความทะยานอยาก ความเข้าถึง ความยึดมั่น อันเป็นที่ตั้งที่อยู่อาศัยแห่งจิตในรูป นี้เรากล่าวว่ากิเลสเครื่องนำไปในภพ”¹¹⁴ บางแห่ง ทรงอธิบายความหมายของกิเลสว่า “อุปกิเลส ๕ เป็นไฉน ? คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิตถะ อูทธัจจกุกกุจจะ และ วิจิกิจจา อุปกิเลสแห่งจิต ๕ ประการนี้แล เป็นเหตุให้จิตเศร้าหมองแล้ว ย่อมไม่อ่อน ใ้การไม่ได้

¹¹³วิ.มหา. (ไทย) ๒/๑๙๔/๒๐๘.

¹¹⁴ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๖๗/๑๙๓.

ไม่ฟ้องใด เสียเร็ว ไม่ตั้งมั่นโดยชอบเพื่อความหมดสิ้นไปแห่งอาสวะ”¹¹⁵ ตามนัยยะนี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงกิเลส ๕ ประการว่าเป็นสาเหตุให้จิตเศร้าหมองหรือสูญเสียความเป็นปกติไป ซึ่งเปรียบเหมือนสิ่งที่ทำทองคำไม่ให้อริสุทธิ 5 ประการ ได้แก่ เหล็ก โลหะ ดีบุก ตะกั่ว และเงิน

๒.๖.๑.๓ พระอภิธรรมปิฎก คำอธิบายอริยสัจ ๔ ในคัมภีร์วิภังคชี้ให้เห็นสาเหตุแห่งทุกข์ว่าเป็นสารัตถะหรือแก่นของกิเลส ดังความว่า “ในสัจจะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัยเป็นไฉน ? ตัณหาและกิเลสที่เหลือนี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย”¹¹⁶ หรืออีกนัยหนึ่ง กิเลสนั่นเองคือตัวทุกข์ ดังความว่า “อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ กุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรมเป็นกิริยามิใช่กุศลอกุศลและกรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์”¹¹⁷ บางแห่ง อธิบายลักษณะของกิเลส (อกุศลจิต) ว่าเป็นไปภายใต้กฎไตรลักษณ์เช่นเดียวกับสรรพสิ่ง ดังความว่า “พระเสขะหรือปุถุชนก็ตามพิจารณาเห็นแจ้งอกุศล โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา รู้จิตของบุคคลผู้มีความพร้อมเพียงด้วยอกุศลจิต ด้วยเจโตปริยญาณ”¹¹⁸

น่าสังเกตว่าพระวินัยปิฎกคือคัมภีร์ว่าด้วยกฎระเบียบและมารยาททางสังคม พระสุตตันตปิฎกว่าด้วยพระธรรมเทศนาอันมีบุคคลและเหตุการณ์เป็นส่วนประกอบ ส่วนพระอภิธรรมปิฎกว่าด้วยสภาวะธรรมเพียงอย่างเดียว การมองกิเลสในปิฎกทั้ง 3 นั้นสอดคล้องกับหลักการดังกล่าว กล่าวคือ พระวินัยปิฎกมองกิเลสในประเด็นเกี่ยวกับพระวินัยบัญญัติ พระสุตตันตปิฎกนำเอาประเด็นเกี่ยวกับสัตว์ บุคคล วัตถุสิ่งของหรือเหตุการณ์มาอธิบายกิเลส ส่วนพระอภิธรรมปิฎกมองประเด็นเกี่ยวกับสภาวะธรรมล้วน ๆ ไม่มีการนำเอาสัตว์ ๗ มาอธิบายกิเลส แต่ประการใด อย่างไรก็ตาม แม้มิติมุมมองกิเลสในปิฎกทั้ง 3 นั้นจะต่างกันก็ตาม แต่คำอธิบายลักษณะของกิเลสในพระไตรปิฎกยังคงสอดคล้องกันคือการมองลักษณะของกิเลสในเชิงลบเหมือนกัน

สรุปว่า คำอธิบายลักษณะของกิเลสในคัมภีร์พระไตรปิฎก ปรากฏทัศนะหรือแนวคิดหลายมิติคือ ๑) กิเลสทำให้คนประพฤตินิสิตศีลธรรม ๒) กิเลสทำให้จิตเศร้าหมอง ๓) กิเลสอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์

¹¹⁵ อัง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๓/๑๖.

¹¹⁶ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๔/๑๒๖.

¹¹⁷ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๕/๑๒๖.

¹¹⁸ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๙๑/๒๒๙.

๒.๖.๒ กิเลสในอรรถกถา

อรรถกถา คือคัมภีร์อธิบายขยายความพระบาลีหรือพระไตรปิฎก¹¹⁹ ซึ่งรจนาโดยพระอรรถกถาจารย์หลายท่าน อย่างไรก็ตาม แม้พระไตรปิฎกจะเป็นคัมภีร์หลักและได้อธิบายลักษณะของกิเลสแล้วก็ตาม แต่การศึกษาลักษณะของกิเลสตามที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ยังคงเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นต่อการพัฒนาองค์ความรู้และเพิ่มคุณค่าทางจริยธรรม เพราะทำให้ทราบและเข้าใจทัศนะหรือแนวคิดตลอดจนพัฒนาการทางความคิดของนักปราชญ์ในแต่ละยุค ซึ่งอยู่ภายใต้อิทธิพลของสภาพแวดล้อมทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และสิ่งแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ที่แตกต่างกันและเปลี่ยนผ่านไปตามกาลเวลา ปัจจัยเหล่านี้อาจเป็นตัวแปรสำคัญที่ทำให้ทัศนะหรือแนวคิดของคนในแต่ละยุคแตกต่างกันไปไม่มากนักน้อย กล่าวคือ :

พระอรรถกถาจารย์เปรียบเทียบกิเลสเป็นเช่นกับศัตรู ยาพิษ หัวผี อสรพิษ และฟ้าผ่า ดังความว่า “ธรรมดากิเลสเป็นเช่นกับศัตรู ศัตรูที่ชื่อว่านิคน้อย ย่อมไม่มี เขาได้โอกาสแล้ว ย่อมทำให้ถึงความพินาศเท่านั้น กิเลสแม้เพียงน้อย เมื่อเจริญขึ้นแล้ว ย่อมให้ถึงความพินาศอย่างใหญ่ ธรรมดากิเลสเป็นเช่นยาพิษชนิดร้ายแรง เป็นเช่นหัวผีที่ถูกบง เปรียบเหมือนอสรพิษ เป็นเช่นกับฟ้าผ่า”¹²⁰ สิ่งดังกล่าวนี้แม้มีน้อย แต่สามารถทำอันตรายได้อย่างมหันต์เช่นเดียวกับกิเลส เพราะกิเลสเป็นแดนเกิดของความชั่วทั้งปวง¹²¹ จึงไม่ควรประมาทในความเล็กน้อยของกิเลส โดยประการทั้งปวง บางแห่ง ท่านมองกิเลสที่ทำให้เกิดในชาติภพว่าเป็นป่า และมองกิเลสที่ส่งผลต่อการดำเนินชีวิตในปัจจุบันว่าเป็นหมู่ไม้ในป่า ดังความว่า “กิเลสใหญ่ ๆ ทั้งหมด ที่คร่าไปในภพ ชื่อว่า ป่า กิเลสทั้งหลาย ที่ให้วิบากในปวัตติกาล ชื่อว่า หมู่ไม้ที่ตั้งอยู่ในป่า”¹²² การที่ท่านเปรียบเทียบกิเลสเป็นป่า อาจเป็นเพราะลักษณะของป่ามีสภาพรกชัฏ น่าสะพรั่งกลัว และมีสัตว์ร้ายนานาชนิดอาศัยอยู่ ส่วนการเปรียบเทียบกิเลสที่ให้วิบากในปวัตติกาล (กิเลสที่ส่งผลต่อการดำเนินชีวิตในปัจจุบัน) เป็นหมู่ไม้ในป่าอาจเป็นเพราะสภาพของป่ามีแมกไม้มานานานาพันธุ์ เจริญเติบโตเป็นองค์ประกอบของป่า เหมือนความหลากหลายของกิเลสที่ออกเฝงภายในจิตใจ บางแห่ง ท่านมองกิเลสว่ามีลักษณะหนาแน่น มีหลายประการ และเกี่ยวพันในวัฏฏกาม (สิ่งน่าใคร่) ดังความว่า “กิเลสเหล่านี้ แม้ทั้งหมด โดยประการทั้งปวง หนาแน่น มีประการต่าง ๆ

¹¹⁹ราชบัณฑิตยสถาน, **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๙๒๐.

¹²⁰ช.ช.อ. (ไทย) ๒/๔๐๑.

¹²¹ช.อ.อ. (ไทย) ๕๖-๕๗/๒๒๖.

¹²²ช.อ.อ. (ไทย) ๗/๗๖.

ชานไป ช้องชัด ถูกคล้อง เกี่ยวพัน ตั้งอยู่ โดยประการนั้น ๆ ในวัดตุกามันนั้น ด้วยอำนาจแห่ง อารมณ์ทางวัตถุทวารเป็นต้น”¹²³

อาการที่กิเลสชานไปตามอารมณ์ทางทวารมีจักษุทวารเป็นต้น เป็นอันตรายต่อ จิตใจ เปรียบเหมือนงอโทรหรือเถาว์ลยที่คดเคี้ยวเกี่ยวพันต้นไม้จนตายยืนต้น¹²⁴ บางแห่งท่าน มองอกุศลธรรมทั้งปวงว่าเป็นกิเลส เพราะเป็นเหตุให้เดือดร้อนและเป็นเหตุเบียดเบียน ดัง ความว่า “ชื่อว่า กิเลสทั้งปวง ความว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศลทั้งหมดชื่อว่ากิเลส เพราะ อรรถว่า เข้าไปให้เดือดร้อน และเพราะอรรถว่าเบียดเบียน”¹²⁵ นอกจากนี้กิเลสยังมีความจมลง (แนบแน่นอยู่กับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖) เป็นลักษณะ¹²⁶

น่าสังเกตว่าหากนำเอาคำอธิบายลักษณะของกิเลสในพระไตรปิฎกกับอรรถกถามา เปรียบเทียบกันจะพบว่าคัมภีร์อรรถกถาแสดงขอบเขตแห่งความหมายของกิเลสกว้างกว่าพระ ไตรปิฎกอย่างเห็นได้ชัดทั้งนี้อาจเป็นเพราะสภาวะของกิเลสเป็นนามธรรมทำให้ทิศทางการ อธิบายกิเลสของพระอรรถกถาจารย์เป็นไปในรูปของการนำเอาสิ่งที่เป็นรูปธรรมซึ่งมีลักษณะ อาการคล้ายกับกิเลสมาเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นภาพลักษณะของกิเลสได้อย่างเป็นรูปธรรม

สรุปว่าพระอรรถกถาจารย์อธิบายลักษณะของกิเลสในทิศทางเดียวกับพระไตรปิฎก โดยขยายแนวคิดกว้างขึ้นคือ ๑) กิเลสอิงอยู่ในวัดตุกาม ๒) กิเลสมีสภาพน่าสะพึงกลัว ๓) กิเลสมีสภาพเบียดเบียน

๒.๗ คุณและโทษของกิเลส

กิเลสเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดทั้งคุณและโทษอย่างมากมายและร้ายแรงไม่เท่ากัน แต่ ล้วนเป็นตัวขัดขวางต่อการพัฒนาจิตของตนให้บรรลุหลักธรรมตามหลักธรรมคำสั่งสอนขององค์ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ ดังนั้นจึงควรศึกษาเพื่อให้เกิดความเข้าใจได้อย่างถูกต้องและ สามารถที่จะปฏิบัติให้รู้เท่าทันโทษที่เกิดจากกิเลสได้ ในบรรดากิเลสมักจะให้โทษมากกว่าให้ คุณ เพราะถือว่าเป็นกำแพงกั้นมิให้คนได้กระทำเพื่อให้บรรลุความดี ดังนั้นผู้วิจัยจึงกล่าวถึง โทษของกิเลสเป็นส่วนใหญ่ ดังนี้

¹²³ พ.ศ.อ.(ไทย) ๒๗๕/๑๑๕.

¹²⁴ อ.ญ.ปญจก.อ. (ไทย) ๔๙๑.

¹²⁵ ส.นิ.อ.(ไทย) ๕/๖๒.

¹²⁶ ส.ส.อ. (ไทย) ๑๑๔/๑๓๒.

๒.๗.๑ โทษของกิเลส

บรรดากิเลสทั้ง ๓ ประเภทที่ได้กล่าวมาข้างต้นนั้น ทราบว่ามีโทษต่อการหลุดพ้น เริ่มตั้งแต่กิเลสอย่างหยาบ โทษที่เกิดจากกิเลสอย่างหยาบนี้ถือได้ว่าเป็นกิเลสที่แสดงออกมาทางกายและวาจา เป็นกายทุจริตบ้าง วจีทุจริตบ้าง ก่อความเดือดร้อนให้แก่ตนและสังคมได้มาก จึงชื่อว่าหยาบ เพราะเป็นบาป น่าเกลียด ทำลายล้างได้มาก และเห็นได้ง่าย ที่แสดงออกมาทางกาย ก็เป็นการเบียดเบียน การฆ่า การทำลายล้างผู้อื่น สัตว์อื่น จนบางครั้งก็กลายเป็นสงคราม หรือเป็นการโกงกิน ลักขโมย ปล้นสะดม หรือเป็นการประพฤตินอกงาม การข่มขืน ก่อความแตกแยกและความสับสนในครอบครัว หรือเป็นการดื่มสุราเมรัย และเสพของมีนเมา เสพของเสพติดให้โทษร้ายแรงต่างๆ เช่น เฮโรอีน เป็นต้น ส่วนที่แสดงออกทางวาจา ก็เป็นการพูดเท็จ หลอกหลวง ใส่ความผู้อื่น หรือพูดคำหยาบไม่น่าฟัง ก่อให้เกิดความเจ็บใจให้ผู้อื่น หรือพูดส่อเสียดให้ผู้อื่นแตกกัน ก่อความแตกแยกในสังคม หรือพูดเพื่อเจ้า เหลวไหล ไร้สาระเอาประโยชน์มิได้ รวมความว่าสังคมที่ที่ความวุ่นวายอยู่ในปัจจุบันนี้ ส่วนใหญ่เกิดจากกิเลสอย่างหยาบทั้งสิ้น¹²⁷ ส่วนกิเลสอย่างกลาง เป็นกิเลสที่กลุ่มมุ่มจิตใจให้เดือดร้อน ไม่แสดงออกมาทางกายและวาจาเหมือนกิเลสอย่างหยาบ แต่กลุ่มมุ่มอยู่ในจิต ทำจิตใจให้เดือดร้อนกระวนกระวาย ที่เรียกว่า เป็นกิเลสอย่างกลาง เพราะว่าไม่ร้ายแรงเหมือนกิเลสอย่างหยาบ แต่ก็ไม่ละเอียดเหมือนอนุสัยกิเลส กิเลสอย่างกลางนี้เป็นประเภทอุปกิเลสที่ทำให้ใจเศร้าหมอง ให้สกปรก ไม่ผ่องใส และเป็นกิเลสประเภทนิรวรณ คือ กิเลสที่ป้องกันจิตไม่ให้พัฒนา ทำจิตให้ไร้ความสงบสุข เช่น ทำให้กัลลกลุ่มเร่าร้อนด้วยอำนาจพยาบาท หรือทำให้ฟุ้งซ่านหรือรำคาญ หากความสงบใจไม่ได้ด้วยอำนาจอุทัจจกุกุจะจะเป็นต้น กิเลสประเภทนี้เป็นตัวฆ่าสุขภาพจิต หรือเป็นตัวทำลายความสงบสุขของมนุษย์มากที่สุด และทำให้เป็นคนโรคจิต โรคประสาทมากที่สุด ซึ่งกำลังทวีมากขึ้นในเมืองใหญ่ๆ ของโลกปัจจุบัน อันเป็นปัญหาสังคมที่กำลังเพิ่มขึ้นอย่างน่าวิตก และกิเลสอย่างละเอียด เป็นกิเลสประเภทอนุสัยซึ่งนอนสงบนิ่งอยู่ในสันดาน คือจิตใจของแต่ละบุคคล กิเลสกลุ่มนี้ละเอียดมาก ที่ชื่อว่าเป็นกิเลสอย่างละเอียดก็เพราะสังเกตเห็นได้ยาก ไม่เหมือนกับกิเลสอย่างหยาบซึ่งเห็นได้ง่าย และไม่เหมือนกิเลสอย่างกลางซึ่งสามารถสังเกตเห็นได้ อนุสัยกิเลสนี้ นอนสงบนิ่งอยู่ในจิตใจเหมือนตะกอนที่นอนอยู่ในก้นของภาชนะน้ำ คือปกติคือน้ำที่มีตะกอน ถ้าตะกอนยังนอนอยู่ก็เป็นน้ำที่ใสสะอาดใช้ดื่มและใช้ใช้อื่นได้ดี แต่ถ้าตะกอนฟุ้งขึ้นมา น้ำนั้นก็กลายเป็น

¹²⁷ พระธรรมวิสุทธิกวี, **หลัก ไตรสิกขา**, (กรุงเทพฯ : ๒๕๔๙), หน้า ๓๒.

น้ำสกปรกใช้ดื่มก็ไม่ได้ จะใช้อาบ หรือใช้ล้างภาชนะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ไม่ได้ เพราะเป็นน้ำสกปรก น้ำเสีย เป็นน้ำสกปรกเสียแล้วฉันใด จิตที่เป็นอนุสัยกิเลสนอนอยู่นี้ก็เช่นเดียวกัน ถ้าอนุสัยไม่ฟุ้งขึ้นมาก็เป็นจิตที่สะอาดผ่องใส ใช้งานได้ดี แต่ถ้าอนุสัยฟุ้งขึ้นมาเป็นกิเลสอย่างกลางหรืออย่างหยาบแล้วจิตนี้ก็จะเศร้าหมองสกปรก มีคุณภาพต่ำ ใช้งานไม่ได้ดี และก่อให้เกิดทุกข์โทษต่างๆติดตามมา และการที่คนเราต้องเกิด แก่ เจ็บ ตาย เวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่มีที่สิ้นสุดเพราะอนุสัยกิเลสนี้เอง แม้กิเลสอย่างกลางและอย่างหยาบก็มีรากเหง้ามาจากอนุสัยกิเลสนี้ อนุสัยกิเลสนี้จึงเป็นบ่อเกิดแห่งโทษทุกข์ทั้งหมด¹²⁸

โทษของกิเลส ทั้ง ๓ ตระกูล ราคะ มีโทษน้อย แต่คลายช้า คนจะรักกัน อยู่กันฉันสามีภรรยาถือว่าไม่ผิดศีลธรรม ขออย่าไปนอกใจหรือไปมีชู้ก็แล้วกัน โทษของราคะไม่ค่อยหนักนัก แต่จะทำให้เลิกละก็ยากมาก คลายช้า คนลองรักกันแค่ไม่เห็นหน้าไม่กี่วันก็ทำท่าจะตายเอาให้ได้ บางทีตายแล้วเกิดใหม่ใจยังผูกพันกันอยู่เลย จะให้เลิกรักเลิกละยาก โทษะมีโทษมาก แต่คลายเร็ว เวลาโกรธ ชัดใจขึ้นมาฆ่ากันได้ บางทีถึงขนาดฆ่าพ่อ ฆ่าแม่ทำอนันตริยกรรมก็ยังได้ มีโทษมาก แต่ทว่าคลายเร็ว ถ้าเขามาขอโทษขอโพย เอาอกเอาใจไม่นานก็หาย โทษะคลายเร็วอย่างนี้ โมหะ มีโทษมากด้วย คลายช้าด้วย ความหลง ความไม่รู้ พระสังฆธรรมนี้มีโทษมากทำให้เราหลงไปทำบาปตกนรกเสียแย่เราต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารกันมานับภพนับชาติไม่ถ้วนทนทุกข์กันตลอดมาก็เพราะโมหะ และโมหะคือความหลงยังคลายช้าอีกด้วยคนลงไม่รู้จักบุญจักบาปละก็กว่าจะแก้ได้ ก็ต้องเวียนว่ายตายเกิดไม่รู้กี่ภพกี่ชาตินับไม่ถ้วน นอกจากนี้ยังมีผู้กล่าวถึงโทษของกิเลส ซึ่งได้แก่ ความโลภ ความโกรธ ความหลง ได้แบ่งออกเป็นดังนี้คือ

(๑) ราคะ สามารถแบ่งย่อยออกได้เป็น ความโลภอย่างแรงจนแสดงออกมา เช่น การลักขโมย ปล้น ฉ้อ ข่มขืนกระทำชำเรา เป็นต้น (อภิขณาวิสมโลภะ) ความเพ่งเล็งจะเอาของคนอื่นมาเป็นของตัวเอง มีใจอยากได้ของคนอื่นแต่ยังไม่ถึงกับแสดงออก (อภิขณา) ความอยากได้ในทางไม่ชอบ เช่นการยอมรับสินบน การทุจริตเพื่อแลกกับการมีทรัพย์สิน เป็นต้น (ปาปิจณา) ความมักมากเห็นแก่ได้ ด้วยการเอามาเป็นของตนจนเกินพอดี เอาประโยชน์ใส่ตัวโดยไม่คำนึงถึงคนอื่น (มहिจณา) ความยินดีในกาม ก็คือยังไม่สามารถละกิจกรรมทางเพศได้ ยังมีความรู้สึก มีแรงกระตุ้น มีความพอใจในเรื่องเพศ (กามระคะ) ความยินดีในรูปธรรมอันปราณีต ก็คือติดอยู่ในอารมณ์ของรูปผาณ ปราภณนาในรูปของภพเมื่อทำสมาธิขั้นสูงขึ้นไป (รูปราคะ)

¹²⁸ พระธรรมวิสุทธิกวี, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓ - ๓๔.

ความยินดีในอรุณาณ ก็คือติดอยู่ในอารมณ์ของอรุณาณเมื่อทำสมาธิถึงภพของอรุณาณ (อรุณาณะ)

(๒) โทสะ สามารถแบ่งย่อยออกได้เป็น พยาบาท คือการผูกใจอาฆาต มีใจที่ไม่หวังดี การจองเวร โทสะ คือการคิดประทุษร้าย เนื่องด้วยมีใจพยาบาทแล้วก็มีใจคิดหมายทำร้าย โกรธ คือความโกรธ ความเดือดร้อนใจ ซึ่งล้วนเป็นเหมือนไฟที่เผาตัวเอง ปฏิฆะ คือความขัดใจ ความไม่พอใจอันทำให้อารมณ์หงุดหงิด

(๓) โมหะ สามารถแบ่งย่อยออกได้เป็น ความเห็นผิดเป็นชอบ เช่นการไม่เชื่อในเรื่องบาป เรื่องบุญเป็นต้น (มิจฉาทิฐิ) ความหลงผิด ไม่รู้ตามความเป็นจริง (โมหะ) การเห็นว่ามีตัวตน เช่นการเชื่อในสิ่งที่มองเห็นด้วยตาเปล่าเท่านั้น (สัkkายาทิฐิ) ความสงสัย คือสงสัยในพระธรรม คำสั่งสอนในเรื่องการปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ (วิจิกิจฉา) การยึดถืออย่างงมงาย เช่น การไปกราบไหว้สัมภเวสีที่อยู่ตามต้นไม้ ขอลาภเป็นต้น (สีลัปปตปรามาส) ความถือตัว คือการสำคัญตัวเองผิดว่าเป็นอย่างโน้นเป็นอย่างนี้ (มานะ) ความฟุ้งซ่าน คือการที่จิตใจออกแวก คิดไม่เป็นสาระ ไม่อยู่กับร่องกับรอยไม่มีสมาธิหรือการทำสมาธิไม่นิ่ง (อุทัจจะ) ความไม่รู้จริง คือการที่รู้แคผิวเผิน หรือการที่กักเอาเอง ไม่ปฏิบัติตามหลักพระธรรม ยังไม่เกิดปัญญา (อวิชชา)¹²⁹

พระอรรถกถาจารย์เปรียบกิเลสเป็นเช่นกับศัตรู ยาพิษ หัวผี อสรพิษ และฟ้าผ่า ดังความว่า “ธรรมดากิเลสเป็นเช่นกับศัตรู ศัตรูที่ชื่อว่านินอย ย่อมไม่มี เขาได้โอกาสแล้ว ย่อมทำให้ถึงความพินาศเท่านั้น กิเลสแม้เพียงน้อย เมื่อเจริญขึ้นแล้ว ย่อมให้ถึงความพินาศอย่างใหญ่ ธรรมดากิเลสเป็นเช่นยาพิษชนิดร้ายแรง เป็นเช่นหัวผีที่ถูกรบง เปรียบเหมือนอสรพิษ เป็นเช่นกับฟ้าผ่า”¹³⁰ สิ่งดังกล่าวนี้แม้มีน้อย แต่สามารถทำอันตรายได้อย่างมหันต์เช่นเดียวกับกิเลสเพราะกิเลสเป็นแดนเกิดของความชั่วทั้งปวง¹³¹ จึงไม่ควรประมาทในความเล็กน้อยของกิเลสโดยประการทั้งปวง โทษของการมีกิเลสดังกล่าวข้างต้นพอสรุปได้สั้นๆ ดังนี้ คือ ๑) ราคะ มีโทษน้อย แต่คลายช้า ๒) โทสะ มีโทษมาก แต่คลายเร็ว ๓) โมหะ มีโทษมาก แต่คลายช้า

¹²⁹ มงคลที่ ๑๗ มีจิตปราศจากกิเลส, <http://www.dhammathai.org/treatment/poem/poem37.php>.

¹³⁰ ชุ.ชา.อ. ๒/๔๐๑.

¹³¹ ชุ.อิตติ.อ. ๕๖-๕๗/๒๒๖.

๒.๗.๒ คุณของกิเลส

บรรดากิเลสต่างๆ ย่อมนำโทษมาสู่ตนและผู้อื่นมากกว่าจะเป็นประโยชน์ แต่จากการศึกษาถึงกิเลสแล้ว ย่อมทำให้มีคุณแต่ต้องอยู่ภายใต้หลักธรรมที่ต้องปฏิบัติควบคู่กันไป เพื่อให้รู้เท่าทันกิเลสในที่สุด ดังยกตัวอย่างคุณของกิเลส ดังเช่น กิเลสที่มีบทบาทสำคัญในการสร้างสิ่งต่างๆ คือกิเลสตระกูลโลภะ ซึ่งกิเลสที่จัดอยู่ตระกูลนี้ได้แก่ กามราคะ กามฉันทะ กามตัณหา ฯลฯ กิเลสเหล่านี้แสดงอาการในรูปความต้องการของมนุษย์เพื่อสร้างความเจริญภายนอกและภายใน กล่าวคือ

๒.๔.๒.๑ ความเจริญภายนอก

ความเจริญภายนอก หมายถึงความเจริญทางวัตถุอันเป็นสิ่งสนับสนุนหรือเกื้อกูลการดำเนินชีวิตของมนุษย์ให้เป็นไปได้ด้วยดีความเจริญดังกล่าวนี้มีมากมายและนับว่าเป็นความยิ่งใหญ่ในด้านต่างๆ ของมวลมนุษย์ แต่ความยิ่งใหญ่ที่แท้จริงคือความยิ่งใหญ่ทางวิชาการที่เป็นประโยชน์ต่อมนุษยชาติ¹³² การค้นพบว่าโลกหมุนได้ของกาลิเลโอก็ดี การนำเอาพลังงานไฟฟ้ามาใช้เป็นประโยชน์ของไมเคิล ฟาราเดย์ ก็ดี การค้นพบวิธีการรักษาหรือป้องกันโรคด้วยเชื้อโรคของ หลุยส์ ปาสเตอร์ ก็ดี การค้นพบวิทยาการดังกล่าวนี้จัดว่าเป็นความยิ่งใหญ่และเป็นประโยชน์ต่อมนุษยชาติดังนั้น ความต้องการของมนุษย์จึงเป็นแรงจูงใจที่ผลักดันให้เกิดการคิดค้นเพื่อการค้นพบและพัฒนาวิทยาการในด้านต่าง ๆ อันนำไปสู่การสร้างสิ่งต่าง ๆสนองความต้องการของมวลมนุษย์อย่างไร้ขีดจำกัด

๒.๔.๒.๑ ความเจริญภายใน

ความเจริญภายใน หมายถึงความเจริญทางจิตใจหรือพัฒนาการทางจิตขั้นสูงที่ทำให้มนุษย์ประสบกับความสุขที่แท้และยั่งยืน ความต้องการที่ทำให้เกิดความเจริญดังกล่าว เช่น ความต้องการพ้นทุกข์ของเจ้าชายสิทธัตถะนำไปสู่การแสวงหาและทรงค้นพบทางพ้นทุกข์ในที่สุด ความต้องการนางเทพอัปสรของนันทกุมาร คือ แรงบันดาลใจที่นำไปสู่การปฏิบัติธรรมจนบรรลุอรหัตผล หรือ ความต้องการราชสมบัติของราหุลราชากุมารในฐานะทรงเป็นรัชทายาทโดยธรรมนำไปสู่การบรรพชาเป็นสามเณรองค์แรกในพุทธศาสนาจนกระทั่งท่านสามารถบรรลุธรรมได้เป็นทายาททางธรรมของพระพุทธเจ้าในโอกาสต่อมา กรณีดังกล่าวนี้

¹³² หลวงวิจิตรวาทการ, **กุศโลบายสร้างความยิ่งใหญ่** ๒, พิมพ์ครั้งที่พิเศษ (กรุงเทพฯ: สารมณฑลชน, ๒๕๓๕), หน้า ๑๘๒.

ชี้ให้เห็นว่าความต้องการด้านดี(ตัณหาด้านดี)¹³³คือจุดเริ่มต้นเพื่อพัฒนาไปสู่ความเจริญขั้นต่อไป แต่กรณีนี้มีได้หมายความว่าความดีความชั่วเป็นปัจจัยของกันและกันได้¹³⁴หรือความดีความชั่วหาเป็นปัจจัยของกันและกันได้ไม่¹³⁵เพียงชี้ให้เห็นว่าความต้องการระดับโลกิยะเป็นบันไดขั้นต้นที่ทำให้เกิดการก้าวขึ้นสู่บันไดขั้นสูงคือโลกุตตระ อันเป็นการอาศัยความต้องการในตอนต้นเพื่อหมดความต้องการในตอนท้าย หรือการอาศัยตัณหาละตัณหา¹³⁶

สรุปได้ว่า ลักษณะของกิเลสมีอยู่ ๓ คือ กิเลสอย่างละเอียด กิเลสอย่างกลาง และกิเลสอย่างละเอียด ซึ่งทำหน้าที่ที่แตกต่างกันไป บ่อเกิดกิเลสสามารถเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา กิเลสเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดทั้งคุณและโทษอย่างมากมายและร้ายแรงไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับชนิดของกิเลสและอาการของกิเลส เช่น หากสภาวะทางจิตมีอวิชชาอยู่มาก กิเลสก็ย่ำยีได้มาก หากจิตใจผู้ใดมีอวิชชาอยู่น้อยกิเลสก็ย่ำยีได้น้อย เป็นต้น แต่ล้วนเป็นตัวขัดขวางต่อการพัฒนาจิตของตนให้บรรลุหลักธรรมตามหลักธรรมคำสั่งสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ เช่น กิเลสอย่างหยาบเราสามารถรู้ได้เพราะแสดงออกมาภายนอกให้เห็น ส่วนกิเลสอย่างกลางก็ยากที่จะเห็นได้แต่สามารถรู้และเข้าใจได้เพราะแสดงอาการให้รู้ แต่กิเลสอย่างละเอียดเป็นกิเลสที่ยากจะรู้ได้ นอกจากได้ขัดเกลาจิตใจให้สะอาดบริสุทธิ์ ก็จะสามารถข่มกิเลสหรือกำจัดกิเลสได้ กิเลสอย่างละเอียดจึงจะหมดไปได้

¹³³ ตัณหาด้านดีเรียกว่า “ธรรมตัณหา” (ช.ม. (ไทย) ๒๙/๑๔/๘.

¹³⁴ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๑๘๖-๑๘๗.

¹³⁵ สมภาร พรหมทา, **พุทธศาสนากับปัญหาจริยศาสตร์**, (กรุงเทพฯ: สารมวลงชน, ๒๕๓๕), หน้า ๖๒-๖๓.

¹³⁶ อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๙/๑๗๑.

บทที่ ๓

หลักธรรมเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท

การศึกษาในบทนี้ การศึกษาหลักธรรมที่นำไปสู่ความหลุดพ้นในพระพุทธศาสนาเถรวาทเพื่อให้ได้เนื้อหาชัดเจนยิ่งขึ้น ประเด็นศึกษาที่เกี่ยวกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาทเพื่อการหลุดพ้นกิเลส ได้แก่ โภธิปักขิยธรรม หมายถึง ธรรมอันเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ทำให้รู้แจ้งอริยสัจ ๔ บรรลุอมรรคผล นิพพาน มีอยู่ ๓๗ ประการด้วยกัน โดยเริ่มจากสติปัฏฐาน ๔ จนถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ ดังมีรายละเอียด ต่อไปนี้

๓.๑ หลักสติปัฏฐาน ๔

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในกรุงชนบท มีนิคมของชาวกรุง ชื่อว่า กัมมาสทัมมะ ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นทูลรับพระผู้มีพระภาคว่า พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระพุทธานุญาตนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นที่ไปอันเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงความโศกและปริเทวะ เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์และโทมนัสเพื่อบรรลุดุธรรมที่ถูกต้อง เพื่อให้แจ้งซึ่งพระนิพพานหนทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลายภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะมีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะมีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑¹

สติปัฏฐาน มาจากคำว่า สติ แปลว่าระลึกได้ ปฏฐาน แปลว่า ที่ตั้ง อันได้แก่ อารมณรูปนาม สติปัฏฐาน คือ การตั้งสติระลึกทันต่อรูปนามขันธ์ ๕ อันเป็นฐานที่ก้าวไปสู่พระนิพพาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง คือ ตามที่สิ่ง ๆ นั้น ๆ มันเป็นของมันเอง เป็นหลักธรรมที่เป็นตัวปฏิบัติแท้ ๆ ด้วยการเอาสติเป็นหลัก คือ กำหนดสติมีความรู้ตัวอยู่ตลอดเวลาทุกขณะในเวลาทำ พุด คิด เมื่อทำได้แบบนี้แล้ว สติจะ

¹ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๒/๒๗๓.

เป็นตัวกลั่นกระแสดวงวิเลสทั้งปวงมิให้เกิดขึ้น² และเมื่อประกอบด้วยสติ (ความระลึกได้) สัมปชาโน (ความรู้ตัวพร้อม) อาตาปี (ความเพียรเผากิเลส) พิจารณาสິงต่าง ๆ โดยความไม่ เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมทั้งหลายทั้งภายใน และภายนอกบุคคลอื่นโดยใช้สติมั่นตั้งอยู่เพียงสักแต่รู้ว่ารู้ สักว่าอาศัยระลึกโดยไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไรๆ ในโลก อย่างนี้ชื่อว่า การเจริญสติและฐานอันเป็นที่ตั้งของสติมีอยู่ ๔ แห่ง คือ

๓.๑.๑ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การมีสติมั่นอยู่ในการพิจารณาเนื่องๆ ซึ่งกายอัน เป็นรูปขันธ์มีลมหายใจเข้าออก อริยบทใหญ่ อริยบทย่อย เป็นต้น การกำหนดพิจารณากายมี อยู่ ๑๔ ข้อ ได้แก่ (๑) อานาปานสติ คือ มีสติพิจารณาลมหายใจเข้าออก (๒) อิริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน (๓) สัมปชัญญะ ๗ คือ ก้าวไปข้างหน้าและถอยกลับ ๑ เหลียวซ้าย แลขวา ๑ คู้เอววะเข้าและเหยียดเอววะออก ๑ การให้บาตร จีวร สังฆาฏิ ๑ การกิน ดื่ม เคี้ยว ๑ การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ ๑ และการยืน เดิน นั่ง หลับ ตื่น พุด นิ่ง ๑ (๔) ปฏิภูค คือ การพิจารณาอาการ ๓๒ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น (๕) ธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ (๖) ปาฐัก ๙ คือ พิจารณาคนตายแล้ว ๑ วัน จนถึงกระดูกเป็นกองเรี่ยราด กระดูกผุ ละเอียดเป็นผง

๓.๑.๒ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การมีสติมั่นในการพิจารณาเนื่องๆซึ่งเวทนาอัน เป็นเวทนาขันธ์มีสุขทุกข์เฉยๆ เป็นการกำหนดพิจารณาเวทนามี ๙ ข้อ คือ (๑) เสวยสุข เวทนาอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนา (๒) เสวยทุกข์เวทนาอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวย ทุกข์เวทนา (๓) เสวยอุเบกขาเวทนาอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยอุเบกขาเวทนา (๔) เสวยสุข เวทนามีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนามีอามิส (๕) เสวยทุกข์เวทนามีอามิสอยู่ มี สติรู้ชัดว่า กำลังเสวยทุกข์เวทนามีอามิส (๖) เสวยอุเบกขาเวทนาอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวย อุเบกขาเวทนามีอามิส (๗) เสวยเวทนาไม่มีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนาไม่มี อามิส (๘) เสวยเวทนาที่ไม่มีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยทุกข์เวทนาไม่มีอามิส (๙) เสวยอุเบกขาเวทนาไม่มีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยอุเบกขาเวทนาไม่มีอามิส

² พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ : ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖๕.

ดังนั้นเวทนาอุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การใช้สติพิจารณาถึงเวทนาที่เกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็นสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือไม่สุขไม่ทุกข์ เวทนาเหล่านี้สามารถเกิดขึ้นได้ในทุกขณะ แต่ขึ้นอยู่กับว่าเรากำลังเสวยเวทนาอะไรอยู่ เช่น ข้อที่ ๑ เสวยสุขเวทนาอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนา เป็นต้น การมีสติเข้าไปกำหนดรู้ในเวทนาต่างๆ เหล่านี้ทำให้เกิดความเข้าใจในชีวิตว่า ล้วนมีสุข มีทุกข์ปะปนกัน และสุขทุกข์นั้นก็เกิดเพราะมีเหตุปัจจัยมิใช่เกิดขึ้นลอยๆ ความเข้าใจอย่างนี้ทำให้เกิดการยอมรับในธรรมชาติของชีวิตว่าจะต้องเป็นอย่างนี้ เมื่อคราวที่มีสุขจะได้ไม่หลงระเหิงกับความสุขจนเกิดความประมาท มัวเมา คราวมีทุกข์ก็ไม่ท้อแท้สิ้นหวัง คิดว่าสักวันความทุกข์จะต้องหมดไป เพราะเข้าไปรู้เหตุปัจจัยของทุกข์และสุขเช่นนี้ จะทำให้เรารู้จักสร้างเหตุปัจจัยให้เหมาะสมกับสิ่งที่เราต้องการ อดทนต่อเวทนาต่างๆ ที่เข้ามาในชีวิตในทางที่ไม่ดีได้ และยังไม่ถูกชักจูงไปได้ง่ายๆ เพราะเข้าใจในธรรมชาตินี้แล้ว

๓.๑.๓ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การมีสติมั่นในการพิจารณาเนื่อง ๆ ซึ่งจิตอันเป็นวิญญานชั้นนี้มี โลกจิต อโลภจิต โทสจิต อโทสจิต โมหจิต อโมหจิต เป็นต้น เป็นการพิจารณา คือ การกำหนดพิจารณาอาการต่างๆ ของจิต มี ๑๖ ข้อ คือ (๑) จิตมีราคะ มีสติรู้ชัดว่า จิตมีราคะ (๒) จิตปราศจากราคะ มีสติรู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ (๓) จิตมีโทสะ มีสติรู้ชัดว่า จิตมีโทสะ (๔) จิตมีโทสะ มีสติรู้ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ (๕) จิตมีโมหะ มีสติรู้ชัดว่า จิตมีโมหะ (๖) จิตปราศจากโมหะ มีสติรู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ (๗) จิตหตมู มีสติรู้ชัดว่า จิตหตมู (๘) จิตฟุ้งซ่าน มีสติรู้ชัดว่า จิตฟุ้งซ่าน (๙) จิตเป็นมหัคคตะ มีสติรู้ชัดว่า จิตเป็นมหัคคต (๑๐) จิตไม่เป็นมหัคคตะ มีสติรู้ชัดว่า จิตไม่เป็น มหัคคตะ (๑๑) จิตมีธรรมอันยิ่งกว่า มีสติรู้ชัดว่า จิตมีธรรมอันยิ่งกว่า (๑๒) จิตไม่มีธรรมอันยิ่งกว่า มีสติรู้ชัดว่า จิตไม่มีธรรมอันยิ่งกว่า (๑๓) จิตตั้งมั่น มีสติรู้ชัดว่า จิตตั้งมั่น (๑๔) จิตไม่ตั้งมั่น มีสติรู้ชัดว่า จิตไม่ตั้งมั่น (๑๕) จิตหลุดพ้น มีสติรู้ชัดว่า จิตหลุดพ้น (๑๖) จิตยังไม่หลุดพ้น มีสติรู้ชัดว่า จิตยังไม่หลุดพ้น

หมวดจิตเป็นการกำหนดสติพิจารณาความรู้สึกนึกคิดต่างๆ ในจิตใจของเราที่ประกอบไปด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง โดยให้พิจารณาจิตในทุกขณะว่าขณะนี้เป็นอย่างไร เช่น จิตมีราคะ จิตไม่มีราคะ จิตมีโทสะ จิตไม่มีโทสะ จิตมีโมหะ จิตไม่มีโมหะ เข้าไปกำหนดรู้อย่างนี้พร้อมกำหนดรู้เหตุที่ทำให้จิตเป็นไปอย่างนั้นๆ ด้วย เมื่อมีสติเข้าไปพิจารณารู้อย่างนี้แล้ว สติจะช่วยกันไม่ให้เกิดกิเลสต่างๆ หรือเป็นการรู้เท่าทันกิเลสทำให้ไม่ตก

ไปในอำนาจของกิเลสต่างๆ ได้ อันเป็นสิ่งที่จะทำให้จิตของเราเข้มแข็งขึ้น ซึ่งรู้ว่าจิตหลุดพ้นก็มีสติรู้ชัดว่าจิตหลุดพ้นแล้ว เป็นต้น

๓.๑.๔ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การมีสติมั่นในการพิจารณาเนื่อง ๆ ซึ่งสภาพธรรมอันเป็นสัญญาขันธ์และสังขารขันธ์โดยเป็นไปตามอาการของสภาพธรรมแต่ละอย่างๆ ปราศจากความเป็นตัวตน เช่น สภาพธรรมของ โลกะ โทสะ โมหะ เป็นต้น เป็นการกำหนดหรือพิจารณาสภาพธรรมต่างๆ มี ๕ ข้อ ได้แก่ (๑) กำหนดพิจารณาใน นิเวศน์ ๕ มี กามฉันทะ เป็นต้น (๒) กำหนดพิจารณาใน อุปาทานขันธ์ ๕ มีรูปขันธ์ เป็นต้น (๓) กำหนดพิจารณาในอายตนะ ๑๒ (๔) กำหนดพิจารณาในโพชฌงค์ ๗ (๕) กำหนดพิจารณาในอริยสัจ ๔ หมวดธรรมเป็นการกำหนดสติพิจารณาธรรมต่างๆ คือ นิเวศน์ ๕ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นหมวดธรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิตและการบรรลุมรรคใน ๓ หมวดแรกนั้น ได้แก่ นิเวศน์ ๕ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ เป็นการพิจารณาสภาพธรรมที่เกิดขึ้นเมื่อต้องเกี่ยวข้องกับโลกและสังคม โดยมีร่างกายเป็นศูนย์กลางได้แก่ขันธ์ ๕ ที่ประกอบไปด้วยรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ มีสี่อกลาง คือ อายตนะภายในและอายตนะภายนอกเป็นตัวเชื่อมประสานทำให้เกิดนิเวศน์ธรรมต่างๆ ขึ้น การเข้าไปรู้เท่าทันสภาพธรรมต่างๆ เท่ากับการรู้ความจริงของชีวิตและโลกจนจิตเกิดความปล่อยวางในตัวตนและนามธรรมต่างๆทั้งหลาย ส่วนธรรม ๒ หมวดสุดท้าย คือ โพชฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔ เป็นการดำเนินไปของจิต เมื่อเข้าใจความจริงของชีวิตและโลกแล้วก็จะดำเนินไปสู่มรรคและผลอันเป็นส่วนให้นำไปสู่การบรรลุมรรคในที่สุด

องค์ธรรมของสติปัฏฐาน คือ ในการที่จะทำลายอภิชฌา (ความยินดี) โทมนัส (ความยินร้าย) ได้นั้น ต้องรู้จักตัวอารมณ์กรรมฐาน (ผู้ถูกฟัง) ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือได้แก่รูปนาม และผู้ฟังได้แก่ อาตมาปี (ความเพียรในสัมมัปปธาน ๔) สัมปชาโน (ปัญญาในสัมปชัญญะ ๔) สติมา (สติที่ระลึกรู้รูปนามในสติปัฏฐาน ๔)

ข้อพิจารณาสติปัฏฐาน ๔ เป็นหมวดธรรมที่แสดงวิธีการปฏิบัติที่สมบูรณ์ทุกขั้นตอน เริ่มตั้งแต่ตื่นนอน จนถึงเข้านอน หรือทุกอิริยาบถ ผู้ปฏิบัติจะต้องปฏิบัติอย่างเอาใจจริง เอาใจ เพื่อให้เกิดผลต้องปฏิบัติด้วยสติปัฏฐาน ๔ บุรพจารย์ได้วางแบบสำหรับการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ไว้ครบบริบูรณ์ ทุกอิริยาบถ ไม่ว่าจะเป็นการเจริญสติตั้งแต่ตื่นนอน คือ เมื่อตื่นนอนตอนเช้าจะต้องครองผ้าด้วยการนุ่งผ้าสบง ต้องกำหนดสติอยู่กับการนุ่ง มีบทภาวนาสำหรับกำกับสติว่า “อา ปา มะ จู ปะ” เวลาจะคาดปะคดเอวต้องกำหนดสติอยู่ที่การ

ปะคตเอว มีบทพิจารณาว่า “อิมิ กายพณฺณํ อธิฏฐามิ” เวลาจะห่มจีวรต้องมีสติกับการห่มจีวร มีบทภาวนาว่า “ที มะ สัง อัง ชุ” เวลาจะพาดสังฆาฏิต้องกำหนดสติ มีบทภาวนาว่า “สัง วิ ธา ปุ กะ ยะ ปะ” ก่อนออกบิณฑบาตตอนเช้าจะหีบบาตร มีบทภาวนาว่า “อิมิ ปตฺตํ อธิฏฐามิ” ถึงตอนฉันข้าวจะต้องพิจารณาอาหารก่อนฉันด้วยบท ตั้งขณิปัจจะเวกขณะวิธี โดยพิจารณาว่าเราบริโภคอาหารมิใช่เพื่อความมัวเมา เพื่อความเอร็ดอร่อย สนุกสนาน เพื่อส่งเสริมราคา แต่เราบริโภคอาหารเพื่อยังอัตภาพให้เป็นไป เพื่อประพฤติพรหมจรรย์เท่านั้น ทั้งหมดนั้นล้วนเป็นอุบายวิธีในการสอนให้ภิกษุได้เจริญสติทั้งนั้น การเจริญสติปัฏฐาน ๔ เป็นทั้งสมถะ และวิปัสสนา คือ ทำให้จิตสงบจนเกิดสมาธิขึ้นได้ฉะฉาน และในโอกาสเดียวกันก็เป็นการพิจารณาการเกิด - ดับ ของรูป นาม ไปตามสภาวะธรรมจนเข้าใจว่าเกิด ดับ อย่างไร ด้วยเหตุปัจจัยอะไร จนทำให้เกิดปัญญาเข้าใจสภาวะธรรมจนเกิดเป็นวิปัสสนาญาณ มีความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ถึงขั้นสามารถดับทุกข์ โทมนัส บริเวทอุปายาสาได้ในที่สุด ซึ่ง พระพุทธองค์ได้ทรงรับรองว่าทางนี้เป็นทางสายเอก ดังปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นหนทางไปอันเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงความโศก และปริเวท เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์โทมนัส เพื่อบรรลุดุจรรณ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน หนทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ”³

องค์ธรรมของสติปัฏฐาน ได้แก่ ผู้เพ่ง กับอารมณ์ที่ถูกเพ่ง ผู้เพ่งหรือผู้กำหนดพิจารณา คือ ความเพียร สติ สัมปชัญญะ ผู้ถูกเพ่งหรืออารมณ์กรรมฐาน คือรูปนาม ส่วนผู้ที่เห็นความจริงนั้น ได้แก่วิปัสสนา วิปัสสนาเห็นความจริงรูปนามไม่เที่ยง รูปนามเป็นทุกข์ รูปนามเป็นอนัตตา ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันว่าเป็นหมวดธรรมที่กล่าวถึงการปฏิบัติไว้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ที่สุด การปฏิบัติตามแนวของสติปัฏฐาน ๔ เป็นทางสายเอก ดังที่พระพุทธองค์ได้ทรงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเอก เพื่อความบริสุทธิ์แห่งทางสายเอกทั้งหลาย เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ทางสายนี้ได้แก่สติปัฏฐาน ๔”⁴ ที่ทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถบรรลุดุจรรณได้ สติปัฏฐาน ๔ ถือว่าเป็นหลักธรรมที่ยอมรับกันว่าเป็นหมวดธรรมที่กล่าวถึงการปฏิบัติไว้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ที่สุด การปฏิบัติตามแนวของสติปัฏฐาน ๔ จึงเป็นทางสายเอกที่ทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถบรรลุดุจรรณได้

³ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๕/๒๖๘-๒๖๙.

⁴ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

สรุปได้ว่า หลักธรรมสติปัฏฐาน ๔ คือ การพิจารณากาย เวทนา จิต ธรรม ในทุกอิริยาบถ การพิจารณากาย เป็นการพิจารณาความจริงของร่างกายนี้ว่ามีธรรมชาติเป็นอย่างไร มีความแปรปรวนเป็นอย่างไร เมื่อเข้าใจความจริงอย่างนี้แล้ว จะทำให้หมดความยึดมั่นในกาย เกิดการปล่อยวาง สละคืนไม่พัวพันอยู่แต่กายนี้อีกต่อไป การพิจารณาเวทนา คือการใช้สติพิจารณาถึงเวทนาที่เกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็น สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือไม่ทุกข์ไม่สุข และเวทนาเหล่านั้นจะเกิดเพราะมีอามิสเป็นวัตถุกามทำให้เกิดเวทนาขึ้น การพิจารณาจิต คือการใช้สติพิจารณาความรู้สึกนึกคิดต่างๆ ในจิตใจของเราที่ประกอบไปด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง โดยให้พิจารณาจิตในทุกขณะว่าขณะนั้นๆ ประกอบไปด้วยองค์ประกอบอะไร คือ จิตมีราคะ จิตไม่มีราคะ จิตมีโทสะ จิตไม่มีโทสะ จิตมีโมหะ จิตไม่มีโมหะ เข้าไปกำหนดรู้อย่างนี้พร้อมกับกำหนดรู้เหตุที่ทำให้จิตเป็นอย่างนั้นๆ ด้วย เมื่อมีสติเข้าไปพิจารณารู้อย่างนี้แล้ว สติจะช่วยกันไม่ให้เกิดกิเลสต่างๆ หรือเป็นการรู้เท่าทันกิเลส ทำให้ไม่ตกไปในอำนาจของกิเลสต่างๆ ได้ การพิจารณาธรรม คือ การกำหนดสติพิจารณาธรรมต่างๆ คือ นิรวรณ ๕ ชั้น^๕ ๕ อายตนะ ๑๒ ซึ่งเป็นหมวดธรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิตและการบรรลุธรรม ใน ๓ หมวดแรกนั้น ได้แก่ นิรวรณ ๕ ชั้น^๖ ๕ อายตนะ ๑๒ เป็นการพิจารณาสภาวธรรมที่เกิดขึ้นเมื่อต้องเกี่ยวข้องกับโลกและสังคม

๓.๒ หลักสัมมัตตปธาน ๔

สัมมัตตปธาน ๔ หรือในพระสูตร เรียกว่า ปธาน ๔ คือ มีความเพียร ๔ ประการ มีเนื้อความในสุตตันตปิฎกอยู่ ๒ สูตร คือ ปธานสูตร^๕ และสังวรสูตร^๖ สัมมัตตปธาน ๔ คือ ความเพียรต่อสู้คุณธรรมอย่างแรงกล้า ๔ ประการ ได้แก่ ๑) เพียรพยายามในการละคุณธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๒) เพียรพยายามป้องกันคุณธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ไม่ให้เกิดขึ้น ๓) เพียรพยายามให้คุณธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ๔) เพียรพยายามให้คุณธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้เจริญยิ่งขึ้นไป^๗

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายว่า ปธาน (ความเพียร - effort; exertion) ๑) สังวรปธาน (เพียรระวังหรือเพียรปิดกั้น คือ เพียรระวังยับยั้งบาปอกุศลธรรมที่ยัง

^๕ อญ. จตุก. (ไทย) ๒๑/๑๔/๑๘.

^๖ อญ. จตุก. (ไทย) ๒๑/๑๓/๑๗-๑๘ ; อภิ. วิ (ไทย) ๓๕/๓๙๐/๒๔๙.

^๗ ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, พุทธิปัญญา : คู่มือการสร้างปัญญา, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพฯ : บริษัทธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๗๖.

ไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น the effort to prevent; effort to avoid) ๒) ปหานปธาน (เพียรละหรือเพียรกำจัด คือ เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว - the effort to abandon; effort to overcome) ๓) ภาวนาปธาน (เพียรเจริญ หรือเพียรก่อให้เกิดขึ้น คือ เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดมี - the effort to develop) ๔) อนุรักษนาปธาน (เพียรรักษา คือ เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้ตั้งมั่นและให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบูรณ์^๘ - the effort to maintain)^๘

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้อธิบายถึง สัมมัปปธาน หรือ สัมมัปปธาน ๔ คือ การมุ่งมั่นทำความชอบ มี ๔ ประการ ๑) สังวรปธาน คือ เพียรระวังการกระทำอกุศล มิให้เกิดขึ้น (เพียรระวัง) ๒) ปหานปธาน คือ เพียรละเลิกอกุศลที่กำลังกระทำอยู่ (เพียรละ) ๓) อนุรักษปธาน คือ เพียรรักษา กุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้ว (เพียรรักษา) ๔) ภาวนาปธาน คือ เพียรฝึกฝนบำรุงกุศลธรรม ให้เจริญยิ่งขึ้น (เพียรเจริญ)^๙

หลักสัมมัปปธาน ๔ ประการ คือ ฝึกหัดในธรรมวินัยนี้ ย่อมยังฉันทะให้เกิด พยายามปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตมั่น เพื่อมิให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดขึ้น มิให้เกิดขึ้น เป็นต้น ข้อพิจารณาของหลักธรรมสัมมัปปธาน ๔ คือเป็นหมวดธรรมที่กล่าวถึงความเพียร ๔ ประการข้างต้นเปรียบเหมือนการวางหลักการในการปฏิบัติไว้เป็นหลักใหญ่ ๆ ๔ ประการ เพียงแต่ผู้ปฏิบัติเข้าใจในหลักการแล้วก็สามารถปฏิบัติให้เป็นไปตามหลักการที่วางไว้ เพราะอะไรที่นอกไปจากหลักการก็ไม่ทำ แต่จะทำตามหลักการอย่างเคร่งครัดก็จะบรรลุจุดประสงค์ คือ การบรรลุธรรมได้ ส่วนรายละเอียดมิได้วางไว้เพราะเป็นที่เข้าใจกันดีอยู่แล้ว อะไร คือความชั่วที่ต้องละเว้น สังวรระวัง อะไรคือความดีที่หมั่นประกอบอยู่เนื่องๆ พร้อมระวังรักษาไว้ให้พอกพูนยิ่งขึ้น

ข้อพิจารณา คือว่า หลักสัมมัปปธาน ได้วางหลักการปฏิบัติไว้เป็นหลักใหญ่ๆ ๔ ประการ ซึ่งเกี่ยวกับความเพียรพยายามของผู้ปฏิบัติที่จะพยายามมิให้ความชั่วเกิดขึ้นและป้องกันเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ครั้นเมื่อทำดีก็รักษาความดีให้ดียิ่งๆ ขึ้นไป หากผู้ปฏิบัติกระทำอย่างสม่ำเสมอก็จะเข้ากระแสพระนิพพานได้

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒ พ.ศ. ๒๕๔๖ อังใน อง.จตุกก. (ไทย) ๙๖;๒๐.

^๙ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **นวโกวาท**, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาภูมิบาลวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๔๒.

๓.๓ หลักอิทธิบาท ๔

อิทธิบาท ๔ คือ คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำเร็จ ฌาน อภิญญา และมรรค ผล คำว่า อิทธิ ได้แก่ความสำเร็จ ความได้ ความถึง ความถูกต้อง ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น มี ๔ ประการ คือ¹⁰

๓.๓.๑ ฉันทะ คือ ความพอใจอย่างแรงกล้าเป็นบาทเบื้องต้นแห่งความสำเร็จ ฌาน มรรค ผล

๓.๓.๒ วิริยะ คือ ความพยายามอย่างแรงกล้าเป็นบาทเบื้องต้นแห่งความสำเร็จ ฌาน มรรค ผล

๓.๓.๓ จิตตะ คือ ความตั้งใจอย่างแรงกล้าเป็นบาทเบื้องต้นแห่งความสำเร็จ ฌาน มรรค ผล

๓.๓.๔ วิมังสา คือ ปัญญาอย่างแรงกล้าเป็นบาทเบื้องต้นแห่งความสำเร็จ ฌาน มรรค ผล หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญ ตรวจสอบหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผน วัดผลการปฏิบัติ คิดค้น วิธีการแก้ไขปรับปรุงให้รู้สึกดีขึ้น เป็นต้น¹¹ หลักธรรมอิทธิบาท ๔ อิทธิบาทเป็นธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำเร็จ ฌาน อภิญญา มรรค ผล มีความแตกต่างกับอธิบดี แม้อิทธิบาทลอธิบดีต่างกันและมีองค์ธรรมเท่ากันและเหมือนกัน¹² คือ ฉันทะ วิริยะ จิต และปัญญา อิทธิบาทนั้นเป็นธรรมที่เป็นเหตุให้สำเร็จการทำงานที่เป็นกุศลอันประเสริฐ คือ บรรลุหมัตตกุศล ได้แก่ ฌาน อภิญญา และโลกุตตระ ได้แก่ มรรค ผล ส่วนอธิบดีนั้นเป็นธรรมที่เป็นใหญ่เป็นประธานให้สำเร็จการทำงานเป็นได้ทั้ง กุศล อกุศล และ อัปยากตะ คนส่วนมากมักนิยมเอาอิทธิบาทไปใช้แทนอธิบดี เช่นกล่าวว่า การศึกษาก็ดี การค้าก็ดี ถ้าไม่มีธรรมที่เป็นอิทธิบาทแล้ว การงานนั้นย่อมไม่สำเร็จสมประสงค์ แท้จริงอิทธิบาทนั้นย่อมมีมาร คือ กิเลสเป็นเครื่องขัดขวางการทำญาณ มรรค ผล นิพพาน ทำให้ไม่สำเร็จการงานนั้นๆแต่มารคือกิเลสมิได้ขัดขวางการศึกษาหรือการทำมาค้าขายแต่ประการใด ตรงกันข้ามกลับเป็นปัจจัยให้การศึกษาค้าขายทางโลกเจริญด้วยกิเลสตัณหาด้วยซ้ำไป สำหรับฉันทะ วิริยะ จิต และปัญญาของพระอรหันต์ ไม่ถือว่าเป็นอิทธิบาทเพราะพระอรหันต์ได้บรรลุถึงความสำเร็จอันสูงสุดยอดแล้ว จึงไม่ต้องอาศัยอิทธิบาทซึ่งเป็นธรรมที่

¹⁰ อภิ.วิ (ไทย) ๓๕/๔๕๖/๒๖๙.

¹¹ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ : ฉบับประมวลธรรม**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๘๖-๑๘๗.

¹² ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๗๗.

เป็นเหตุให้เข้าถึงความสำเร็จอีก เพราะอิทธิบาทเป็นหมวดธรรมที่เป็นเหตุให้เข้าถึง มัคคจิต คือ โลกุตตระจิตโดยตรง อิทธิบาทซึ่งเป็นธรรมที่ให้สำเร็จโลกุตตระนี้มีอธิบายได้ว่าอิทธิ คือ ฤทธิ์ที่เข้าถึงความสำเร็จนั้นมี ๕ ประการ คือ (๑) ฤทธิ์ คือ ปัญญาที่เข้าถึงความรู้พิเศษแห่ง รูปธรรม และนามธรรมที่ควรรู้ (๒) ฤทธิ์ คือ ปัญญาที่เข้าถึงความรู้จริงแห่งทุกขสังขะที่ควรรู้ (๓) ฤทธิ์ คือ ปัญญาที่เข้าถึงความสำเร็จในการละสมุทัยที่ควรละ (๔) ฤทธิ์ คือ ปัญญาที่เข้าถึงความสำเร็จในการเห็นนิโรธสังขะที่ควรเห็นแจ้ง (๕) ฤทธิ์ คือ ปัญญาที่เข้าถึงการเจริญ มัคคสังขะที่ควรเจริญ

อิทธิบาทจัดเป็นธรรมที่มีกำลังอย่างแรงกล้า เมื่อมีฉันทะปรารถนานิพพานย่อม ย่อมสละชีวิต เพราะความพอใจนั้นได้ วิริยะ จิต ก็เช่นเดียวกัน ย่อมมีความเพียรพยายาม อย่างไม่ย่อท้อ ย่อมตั้งจิตไว้อย่างมั่นคงและเด็ดเดี่ยวที่จะบรรลุมรรคผลนิพพาน ปัญญาก็มี ความแรงกล้าไม่ไยดีต่อโลกียธรรม ผู้บริบูรณ์ด้วยอิทธิบาท ๔ ย่อมบรรลุโลกุตระอิทธิได้ส่วนผู้ ปราศจากอิธิดังกล่าว ต้องพยายามหากัลยาณมิตรที่คอยแนะนำอบรมสั่งสอนเพื่อเป็น อุปนิสัยต่อไปในภพหน้า เช่น ผู้ที่ปราศจากวิริยอิทธิบาท คือ ความเพียรต้องปฏิบัติดุจดั่งสัตว์ ๑๓ ประการ หรือมันพิจารณาสังเวคธรรม คือ ธรรมที่ทำให้เกิดความสลดใจ เกิดความสังเวช เพื่อจะได้เล้าใจให้น้อมมาทางกุศล เกิดความไม่ประมาท มีกำลังใจและเกิดความเพียรในการ ปฏิบัติธรรมต่อไป ส่วนผู้ที่ปราศจากวิมังงอิทธิบาท คือ ปัญญา ต้องศึกษาเล่าเรียนพระ ปรมัตถ์ธรรมเพื่อให้เกิดปัญญา สามารถทำลายสักกายทิฏฐิ¹³

ข้อพิจารณา ในการปฏิบัติตามหลักอิทธิบาท ๔ เพื่อการบรรลุธรรม ต้องดำเนินไป ตามแนวทางข้างต้น คือ การใช้อิทธิบาท ๔ ประกอบเข้ากับสัมมปธาน ๔ เป็นการใช้อิทธิ บาท ๔ ในการละความชั่วและทำความดีให้ถึงพร้อม ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของการปฏิบัติ ธรรม คือ การบรรลุธรรมแต่องค์ธรรมของอิทธิบาท ๔ นั้นเป็นองค์ธรรมที่สามารถนำไปใช้ได้ อย่างกว้างขวางสำหรับผู้ที่ต้องการผลแห่งความสำเร็จในทุก ๆ สิ่งทีพึงประสงค์ เพียงแต่นำเอา องค์ธรรมนี้ไปปฏิบัติให้ตรงตามเหตุปัจจัยของสิ่งนั้น ๆ เช่น อยากประสพผลสำเร็จในการเป็น นักร้องก็ต้องมีความพอใจ มีความยินดีในความเป็นนักร้อง (ฉันทะ) แล้วต้องมีความ ขยันหมั่นเพียรในการฝึกร้องเพลงอาจไปเรียนร้องเพลงตามสถาบันที่มีการร้องเพลงฝึกการออก เสียงศึกษาเรื่องราวต่างๆ ที่เกี่ยวกับเพลงให้มากๆ (วิริยะ) เอาใจใส่ในการร้องเพลงศึกษาหา ความรู้สนใจที่จะฟังเอาใจจดจ่อในเรื่องเพลงอยู่เสมอๆ (จิตตะ) และแก้ไขปรับเทคนิคการร้อง

¹³ ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑.

ของตนอยู่เสมอคอยรับฟังคำแนะนำ คำติชมของผู้อื่น และนำไปแก้ไขปรับปรุงอยู่ตลอดเวลา (วิมังสา)¹⁴ หากทำได้บุคคลนั้นก็สามารถประสพผลสำเร็จในการเป็นนักร้องได้สมปรารถนา อย่างนี้เรียกว่า สามารถนำเอาหลักธรรมอิทธิบาท ๔ มาใช้เพื่อให้เกิดความสำเร็จในการร้อง เพลง แม้เรื่องอื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน

๓.๔ หลักอินทรีย์ ๕

อินทรีย์ ๕ คือ ความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในภาระงานของโยคาวจร ธรรมที่เป็น ใหญ่ในกิจของตน อินทรีย์ ๕ ได้แก่¹⁵(๑) สัทธินทรีย์ คือ ศรัทธาเป็นผู้ปกครองในความ เลื่อมใสต่อสิ่งที่ควรเลื่อมใส ได้แก่ ความเลื่อมใสในสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา มีการ ปฏิบัติที่จะดำเนินไปสู่ความพ้นทุกข์ (๒) วิริยอินทรีย์ คือ วิริยะเป็นผู้ปกครองในความพยายาม ต่ออบรมในการเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาอย่างแรงกล้า (๓) สตินทรีย์ คือ สติเป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองในการระลึกรั้งถึงอารมณ์กรรมฐาน อันได้แก่ รูป นาม (๔) สมาธินทรีย์ คือ สมาธิเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการกระทำจิตให้ตั้งมั่นในอารมณ์กรรมฐาน (๕) ปัญญินทรีย์ คือ ปัญญาเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริงของอารมณ์กรรมฐาน ได้แก่ รูปนาม ชันธ ๕ เป็นต้น¹⁶

พระเทพสิทธิมุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙) ได้อธิบายเกี่ยวกับอินทรีย์ ๕ ไว้ดังนี้ คำว่าอินทรีย์สามารถแปลความหมายหลาย ประการ คือ

อินทรีย์ แปลว่า เป็นใหญ่ ความหมายว่า เป็นใหญ่ในกิจของตน เช่น สัทธินทรีย์ เป็นใหญ่ในทางเชื่อถือ เป็นต้น อินทรีย์ คือ ทำเบื้องต้นให้บริสุทธิ์ หมายความว่า เป็นใหญ่ ในทางทำศีลให้บริสุทธิ์ เพราะศีลเป็นความงามในเบื้องต้นของพระศาสนาด้วย เป็นที่พึ่งใน เบื้องต้นด้วย อินทรีย์ คือ มีประมาณยิ่ง หมายความว่า มีความประมาณมากในการทำให้ เกิดฉันทะ คือ ความเต็มใจในการละความเร่าร้อน อันเกิดด้วยความมีศรัทธา เกิดด้วยความ ประมาท เกิดด้วยความฟุ้งซ่าน เกิดด้วยอวิชชา และในการละกิเลสอันเป็นฝ่ายเดียวกับทิวฐิ ในการละกิเลสอย่างหยาบ กิเลสอย่างกลาง และกิเลสอย่างละเอียด มีประมาณยิ่งในการทำ ให้เกิดความปราโมทย์ ปีติ ปัสสัทธิ สุข แสงสว่าง ความสลัดใจ ความตั้งใจมั่น ความ

¹⁴ พระมหาอำนาจ อานนุโท, วิทยานิพนธ์เรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท,

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔.

¹⁵ ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑-๗๒.

¹⁶ ส. ม. (ไทย) ๑๙/๕๑๓/๓๒๕.

ประคองใจไว้ดี ความเพ่งดูใจที่ตั้งอยู่ดี ความหลุดพ้นจากกิเลสต่าง ๆ อินทรีย์ แปลว่า ตั้งมั่น หมายความว่า ตั้งมั่นในการละซึ่งความเร่าร้อน อันเกิดด้วยความไม่มีศรัทธา เกิดด้วยความเกียจคร้าน เกิดด้วยความประมาท เกิดด้วยความฟุ้งซ่าน เกิดด้วยอวิชชา อินทรีย์ แปลว่า ครอบงำ หมายความว่า ครอบงำความไม่เชื่อ ครอบงำความเกียจคร้าน อวิชชา ความงำกาม ฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ ตลอดจนถึงครอบงำกิเลสทั้งปวง อินทรีย์ แปลว่า ให้ตั้งอยู่ หมายความว่า ให้ตั้งอยู่ หมายความว่า ให้ตั้งอยู่ในความเชื่อ ในความประคองกำลังใจ ในความปรากฏขึ้นในใจ ในความไม่ฟุ้งซ่าน ในความเห็นถูกในเนกขัมมะ ในอภัยบาทในอาโลก สัตถุญา¹⁷

อินทรีย์ ๕ ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ในสังคีตสูตร¹⁸ และที่มีรายละเอียดค่อนข้างมากอยู่ในอภิธรรมปิฎก¹⁹ ควรปฏิบัติให้พัฒนาแก่กล้าขึ้นไปอีก ก็จะเปลี่ยนเป็นพลังกล้าแข็งมั่นคง เรียกว่า พละ ๕ ซึ่งว่าโดยหัวข้อธรรมก็เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีจำนวนเท่ากัน แต่เรียกชื่อหมวดธรรมต่างกัน สาเหตุที่ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะมีสภาวะเป็นใหญ่ ถ้าใช้ธรรม ๕ อย่างนี้เป็นใหญ่เหนืออกุศลธรรมที่เป็นปรักษ์ ก็เรียกชื่อว่า อินทรีย์ และอินทรีย์ที่สามารถปราบอกุศลธรรมได้นั้น ต้องพัฒนาจนมีกำลัง เช่น ปัญญาอินทรีย์ พัฒนาเป็นปัญญา พละ จึงจะทำหน้าที่ปราบกิเลสได้

อินทรีย์ ๕ คือ ความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในสภาวะธรรมที่เกิดพร้อมกันกับตน ความเป็นอินทรีย์ ๕ ในโพธิปักขิยธรรมเป็นธรรมที่เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองที่จะให้เข้าถึงมรรค ผล นิพพาน จึงไม่ใช่สภาพธรรมตามปกติธรรมดา เช่น สัทธา ไม่ใช่ปกติสัทธา คือ สัทธาในการบริจาคตาน รักษาศีล ฟังธรรม แต่เป็นภาวนาสัทธา คือ สัทธาในการเจริญสมณะภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ถ้าสัทธาของบุคคลไม่แรงกล้าก็ไม่อาจที่จะไปเจริญพระกัมมัฏฐานได้ และเมื่อเจริญกัมมัฏฐานสัทธาที่แรงกล้านี้ จะแนบแน่นในจิตใจมาก สามารถทำจิตใจที่ประกอบด้วยความเศร้าหมองให้แหล่ขึ้นแจ่มใสปลุกใจให้ชวนชววยในการปฏิบัติเพื่อทำลายสักกาย ทิฐิให้ได้ภาวนาสัทธาย่อมเข้าถึงความเป็นสัทธินทรีย์ เมื่อการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเข้าถึงมรรค ผล นิพพาน เป็นอริยบุคคลแล้วอำนาจของสัทธินทรีย์ก็จะปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้น วิริยเจตสิก วิริยะ คือ ความเพียรในที่นี้ ไม่ใช่ ปกติวิริยะ แต่เป็น

¹⁷ พระเทพสิทธิมนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙), **โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ**, (กรุงเทพฯ : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๗๐-๗๑.

¹⁸ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๑๒.

¹⁹ อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๒๐/๑๔๗-๑๔๘.

ภาวนาวิริยะ คือ ความเพียรต่ออารมณ์ในสติปัฏฐาน ๔ โดยเข้าถึงความเป็นสัมมัมปธาน ๔ ประการนั้นแล้ว ในวิริยอินทรีย์ จึงเป็นความเพียรอย่างแรงกล้าที่ยอมสละชีพแม้เลือดเนื้อจะเหือดแห้งเหลือแต่หนัง เอ็นกระดูกถ้าสักกายทิฐิยังไม่ถูกทำลายก็ขอยอมตายดีกว่า วิริยะยอมเข้าถึงอินทรีย์เป็นวิริยอินทรีย์โดยแน่นอน สติ สมาธิ และปัญญา ที่แรงกล้า เข้าถึงความ เป็นอินทรีย์เช่นเดียวกันกับสัทธาและวิริยะ อำนาจแห่งสัทธินทรีย์ ย่อมมีความเลื่อมใสอย่างแรงกล้าในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน อำนาจแห่งวิริยอินทรีย์ ย่อมมีความเพียรอย่างแรงกล้าต่ออารมณ์ในสติปัฏฐาน ๔ อำนาจแห่งสตินทรีย์ ย่อมกระทำพระสติปัฏฐานให้ปรากฏอยู่เสมอ, อำนาจแห่งสมาธิินทรีย์ ย่อมกระทำฌาน อภิญญาให้ปรากฏ, อำนาจแห่งปัญญินทรีย์ ย่อมกระทำอริยสัจ ๔ ให้ปรากฏ อินทรีย์ ๕ ประการนี้ ย่อมซึ่งประโยชน์ในการเจริญภาวนาและวิปัสสนาภาวนาให้เป็นไปด้วยดีตลอดกาล หากขาดอินทรีย์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว สมถะและวิปัสสนาทั้งหลายก็อันตรธาน

ข้อพิจารณา แม้ว่าคำอธิบายเกี่ยวกับอินทรีย์ ๕ จะมีไม่มากในพระไตรปิฎก แต่ในการปฏิบัติให้พยายามปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน หมายความว่า ต้องปรับให้องค์ธรรมแห่งอินทรีย์ทั้ง ๕ มีเท่าเทียมกันไม่ย่อหย่อนไปกว่ากัน “ สัทธา กับ ปัญญา ต้องเท่ากัน วิริยะ กับ สมาธิ ต้องเท่ากัน ส่วนสติต้องมีในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อ” คนมีสัทธามากแต่มีปัญญาน้อย ย่อมเลื่อมใสลุ่มหลงในสิ่งที่ไม่ควรเลื่อมใส ส่วนคนที่มีปัญญามากแต่มีสัทธาน้อยก็มักเกรงเชื่ออะไรง่ายข้างสงสัย จนเกิดความลังเลใจในการปฏิบัติส่วนคนที่มีสมาธิกล้า มีความเพียรอ่อน ย่อมเกียจคร้าน เป็นคนง่วงงัวหวานอน ส่วนคนที่มีความเพียรกล้าก็มักมีความฟุ้งซ่าน ฉะนั้น นักปฏิบัติจะต้องปรับอินทรีย์ให้สม่ำเสมออยู่ตลอดเวลา เพื่อผลที่ได้รับเพื่อการบรรลุธรรม และหลุดพ้นจากกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง

๓.๕ หลักพละ ๕

พละ ๕ แปลว่า กำลัง หมายถึง กำลัง แรง ความเข้มแข็งที่ทำให้ข่มขจัดได้แม้กำลังแห่งมาร ทำให้สามารถดำเนินชีวิตที่ดั่งามปลอดโปร่งเป็นสุข²⁰ และหรือความไม่หวั่นไหว มิให้อกุศลธรรมครอบงำได้ อันเป็นกำลังที่จะผลักดันอกุศลธรรมให้พินาศไป และยังความตรัส

²⁰ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖๙.

รู้ มรรค ผล นิพพาน ให้บังเกิดขึ้น พละ ๕ ได้แก่²¹ และองค์ธรรมที่เป็นกำลังนี้ พระพุทธองค์ทรงจำแนกไว้ ๕ ประการ มีชื่อเรียกว่าพละ ๕ ประกอบด้วยสัทธิพละ วิริยะพละ สติพละ สมาธิพละ และปัญญาพละ²² จัดเป็นธรรมที่เป็นเครื่องเกื้อหนุนแก่อริยมรรค²³ หลักการปฏิบัติทางจิตใจให้ถึงความพ้นทุกข์จากความทุกข์ ซึ่งมีความหมายแต่ละองค์ธรรม ดังนี้

๓.๕.๑ สัทธิพละ คือ สัทธิเป็นความเชื่อ ความเลื่อมใสในกุศลธรรม เป็นกำลังอดทน ไม่หวั่นไหว และย่ำยี อกุศลธรรม คือ ตัณหา อันเป็นข้าศึกให้พินาศไป ผู้มีศรัทธาเชื่อในปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า หมายถึง ความเชื่อความมั่นใจในปรีชาญาณของพระพุทธเจ้า ในฐานะที่ทรงเป็นต้นแบบหรือผู้นำของมนุษย์ที่ยืนยันถึงสมรรถวิสัยของมนุษย์ว่ามนุษย์สามารถหยั่งรู้สัจธรรม เข้าถึงความดั่งงามสูงสุดได้ด้วยสติปัญญา และความเพียรพยายามฝึกฝนพัฒนาตนเอง²⁴ สัทธิมีความหมายสามัญว่าความเชื่อที่มีเหตุผล มั่นใจในความดีของสิ่งที่นับถือหรือปฏิบัติมีกิจที่น้อมใจตั้งหรือเด็ดเดี่ยว สัทธิจะพัฒนาให้มีกำลังได้ต้องมีความไม่หวาดหวั่นในสัทธิ²⁵ สัทธิเป็นพลังต้านทานมิให้ความไม่เชื่อเกิดขึ้นได้เพราะถ้าไม่เชื่อว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้จริง ไม่เชื่อหรือล่งเลว่าหลักปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา สามารถพัฒนาจิตเพื่อความหลุดพ้นได้ในที่สุดจิตใจก็จะขาดความเชื่อมั่นไม่มีพลังเมื่อสัทธิไม่มีพลังการพัฒนาคิดก็เป็นไปได้ยาก²⁶

๓.๕.๒ วิริยะพละ คือ วิริยะที่เป็นความเพียรพยายามอย่างแรงกล้า ไม่หวั่นไหว และทำลายโกศลธรรม คือ ความเกียจคร้าน อันเป็นข้าศึกให้พินาศไป การจะปรารภความเพียรทางใจจำเป็นต้องอาศัยความบากบั่น ความขวนขวาย มีความพยายาม อุตสาหะ ความทนมานะ เข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดอถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่

²¹ พิฑูรย์ มะลิวัลย์, **คู่มือการศึกษาโศภิตกษัตริย์ธรรม**, (กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๘), หน้า ๑๕๙.

²² อจ. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๔/๑๗-๑๘.

²³ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๘๕.

²⁴ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๔๒๔-๔๒๕.

²⁵ ชู. ป. (ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๓-๕๑๔.

²⁶ พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร วิฑูรย์), **การพัฒนาจิต**, (กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๔๙), หน้า ๑๖๕.

ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยอินทรีย์ ได้แก่ ผู้ปรารถนาความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคงไม่ทอดธุระในกุศลธรรม²⁷ วิริยะมีความหมายสามัญว่า ความเพียรพยายามมีกำลังใจก้าวหน้าไม่ท้อถอยมีหน้าที่ยกจิตไว้ ความเพียรจะพัฒนามีกำลังเป็นวิริยะพละได้ต้องไม่หวั่นไหวในความเกียจคร้าน²⁸ คือมีความเพียรที่เป็นพลังต้านทานมิให้ความเกียจคร้านเกิดขึ้นได้โดยการปฏิบัติทำความเพียรติดต่อกันทุกวันไม่หยุดหย่อน เมื่อทำได้มากความเพียรก็จะเกิดพลังเพิ่มขึ้น²⁹

๓.๕.๓ สติพละ คือ สติที่เป็นความระลึกในอารมณ์สติปัญญา มีกำลังตั้งมั่นไม่หวั่นไหว และทำลายความหลงลืมสติ อันเป็นข้าศึกให้พินาศไป สติตามความระลึก ความหวงระลึก กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สตินทรีย์ สัมมาสติ ได้แก่ ผู้มีสติ ประกอบด้วยสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตนอย่างยิ่ง ระลึกถึงสิ่งที่ทำที่พูดมานานแล้วได้³⁰ สติมีความหมายสามัญว่า ความระลึกได้กำกับใจกับจิตบางที่ให้ความหมายอย่างง่ายว่าการมีสติคล่องตัวที่ยอดยิ่งสามารถระลึกนึกทวนถึงกิจที่ทำ คำที่พูดได้ แม้ระยะเวลาจะล่วงผ่านมานานแล้ว หน้าที่ของสติ คือ การดูแลหรือคอยกำกับจิต สติจะพัฒนามีกำลังเป็นสติพละได้ ต้องไม่หวั่นไหวในความไม่ประมาท³¹ คือ มีความระลึกได้ที่เป็นพลังต้านทานมิให้ความประมาทความเลินลอยเกิดขึ้นได้ เพราะถ้าประมาทไม่พยายามให้รู้ตัวอยู่เสมอในขณะที่ทำ พูด คิด สติจะไม่เกิดเป็นสติพละเมื่อไม่มีพลังก็ยากที่จะหยั่งรู้สภาวะธรรมหรือยากที่จะข่มกิเลสขณะนั้น ต้องฝึกสติในทุกอิริยาบถอย่างถูกวิธี สติจึงจะเกิดพลังขึ้นมาได้³²

๓.๕.๔ สมาธิพละ คือ สมาธิที่เป็นความตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวต่อความฟุ้งซ่านอันเป็นข้าศึกต่ออารมณ์กรรมฐาน หรือสมาธิพละ คือ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย สมถะ สมาธิินทรีย์ สัมมาสมาธิ³³ ได้แก่ ผู้สกัดจากกามคุณและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุฌาน ๔ หรือให้ความหมายอย่าง

²⁷ อญ. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๔/๑๗-๑๘.

²⁸ พุ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๓-๕๑๔.

²⁹ พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๕.

³⁰ อญ. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๔/๑๗-๑๘.

³¹ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๘๗๕.

³² พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๖.

³³ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๕-๒๙/๓๑-๓๒.

ง่ายได้ว่า การทำภาวะปล่อยวางให้เป็นอารมณ์แล้วได้สมาธิ ได้ภาวะจิตเป็นอารมณ์เดียว
หน้าที่ของสมาธิ คือการทำจิตไม่ให้ส่าย สมาธิจะพัฒนามีกำลังเป็นสมาธิพละได้ต้องไม่
หวั่นไหวในอุทฺธัจจะ³⁴ คือ มีสมาธิที่เป็นพลังต้านทานมิให้ความฟุ้งซ่านเกิดขึ้นได้ เป็นการฝึกจิต
ให้รวมตัวเข้าสู่อารมณ์เดียว จนจิตไม่มีอาการฟุ้งซ่านมีอาการสงบแสดงว่าสมาธิมีพละขึ้น³⁵

๓.๕.๕ ปัญญาพละ คือ ปัญญาที่กำหนดรู้อารมณ์กรรมฐานตามความเป็นจริงไม่
หวั่นไหวและทำลายความมีตนหลงทำลายอันเป็นข้าศึกให้พินาศไป ปัญญาพละจึงเป็น
ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย
ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด
ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ เป็นเครื่องทำลายกิเลสเป็นเครื่องนำทาง
ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาทิพย์ เปรียบเหมือนศาสตรา ความสว่างคือปัญญา แสงสว่าง
คือปัญญา ปัญญาเปรียบดังประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือก
พ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ³⁶ ได้แก่ ผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นถึง
ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปอันเป็นอริยะ ข้าแรกกิเลสอันจะให้ถึงความทุกข์โดยชอบ³⁷
ปัญญามีความหมายสามัญว่า ความรู้เข้าใจตามเป็นจริง รู้สิ่งที่ทำที่ปฏิบัติ หยั่งรู้หรือรู้เท่าทัน
สภาวะ หน้าที่ของปัญญา คือ การเห็นความจริง³⁸ ปัญญาจะพัฒนามีกำลังเป็นปัญญาพละได้
ต้องไม่หวั่นไหวในอริชชา³⁹ คือ มีปัญญาเป็นกำลังต้านทานมิให้ความหลงและความไม่รู้
เกิดขึ้นได้ ให้มีความรอบรู้ เข้าใจสภาพธรรมที่เราปฏิบัติอยู่ เช่นเมื่อมีสมาธิ ก็รู้ว่าอะไรทำให้
เกิดสมาธิ อะไรเป็นตัวทำให้สมาธิเสื่อม และอะไรเป็นตัวทำให้จิตฟุ้งซ่าน ท้อถอย ให้ใช้
ปัญญาพิจารณาเหตุปัจจัย ซึ่งเป็นปัญญาในขั้นที่จิตตั้งมั่น สงบเป็นสมาธิ เมื่อปัญญา
พิจารณาไปโดยลำดับจนมีพลังเป็นปัญญาพละ สามารถรอบรู้ในกองสังขาร (นามและรูป) ว่า

³⁴ พ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๓-๕๑๔.

³⁵ พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร วิฑูรธมฺโณ), *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๑๖๖-๑๖๗.

³⁶ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๕-๒๙/๓๑-๓๒.

³⁷ อญ. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๔/๑๗-๑๘.

³⁸ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๘๗๕.

³⁹ พ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๓-๕๑๔.

ตกอยู่ในสภาพธรรมดา ที่มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เพราะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และไม่ใช่ว่าตัวตน เป็นเพียงสิ่งสมมติเท่านั้น ไม่ใช่สิ่งที่ควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่น⁴⁰

หลักพละ ๕ ในโพธิปักขิยธรรม มุ่งหมายเอาเฉพาะกุศลพละอันเป็นกำลังยังความตรัสรู้มรรค ผล นิพพาน ให้บังเกิดขึ้น พละทั้ง ๕ นี้เปรียบเหมือนแม่ทัพหลวงที่มีความกล้าหาญ ในการรบกับข้าศึก คือ สักกายทสิฐิ สามารถปราบทำลายสักกายทสิฐิให้พินาศลง ในพละ ๕ นี้ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ไม่ใช่อยู่ในขั้นปกติธรรมดา แต่อยู่ในขั้นภาวนา คือ เป็น ภาวนาสัทธา, ภาวนาวิริยะ, ภาวนาสติ, ภาวนาสมาธิ, ภาวนาปัญญา ภาวนาสัทธาที่เกิดขึ้นจากความสำเร็จในกัมมัฏฐานเท่านั้น จึงจะมีกำลังอำนาจในการต้านทานตัณหาไว้ได้ ช่วยให้ปฏิบัติกรรมฐานรอดพ้นจากห้วงน้ำ คือ ตัณหาที่จะท่วมทับนั้นได้ ภาวนาวิริยะเท่านั้นที่จะมีความเพียรแก่กล้า สามารถต่อสู้กับโกศลชชะในการเจริญสติปัญญาได้ ภาวนาสติ ภาวนาสมาธิ ภาวนาปัญญา ต้องเข้าถึงความแก่กล้าจนมีกำลังอำนาจในการต้านทานต่อปฏิปักขธรรม คือ ธรรมที่ตรงกันข้ามได้ ปฏิปักขธรรม คือ ธรรมที่ตรงข้ามกับพละ ๕ ประการนั้น ได้แก่⁴¹ ๑) ตัณหา เป็นปฏิปักขธรรมแก่ สัทธาพละ, ๒) โกศลชชะ (ความเกียจคร้าน) เป็นปฏิปักขธรรมแก่ วิริยะพละ, ๓) มุฏฐุสติ เป็นปฏิปักขธรรมแก่ สติพละ ๔) จิกเขปะ (ความเคลือบ) เป็นปฏิปักขธรรมแก่ สมาธิพละ ๕) สัมโมหะ เป็นปฏิปักขธรรมแก่ ปัญญาพละ ขณะกำลังของพละอันใดอันหนึ่งอ่อนแอลง การเจริญสมถะภาวนาและวิปัสสนาก็ตั้งมั่นอยู่ไม่ได้ บุคคลบางคนมีกำลังสัทธาและวิริยะมาก แต่พละที่เหลือ คือ สติ สมาธิ ปัญญา ยังอ่อนอยู่ ผู้นั้นย่อมสงบจากตัณหาและ โกศลชชะลงได้บ้าง แต่ไม่สามารถ เจริญสมถะและวิปัสสนาได้

บุคคลบางคนมีกำลังพละ ๓ ประการ คือ สัทธา วิริยะ สติ ที่ได้อบรมไว้มาก แต่พละที่เหลือ คือ สมาธิพละ และปัญญาพละยังมีน้อย ผู้นั้นพอจะอบรม สมถะภาวนาให้เจริญได้ แต่ไม่สามารถเข้าถึงฌานสมาบัติได้ และไม่สามารถเจริญวิปัสสนาภาวนาให้เจริญขึ้นได้ บุคคลบางคนมีกำลังพละ ๔ คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ แต่ ปัญญาพละยังมีกำลังอ่อนอยู่ ผู้นั้นย่อมเจริญสมถกรรมฐานเข้าถึงฌานสมาบัติได้ แต่เจริญปัญญาเข้าถึงวิปัสสนาไม่ได้ บุคคลบางคนมีปัญญามาก แต่พละอย่างอื่นอ่อนไป ก็สามารถเรียนปริยัติและบัญญัติปรมาตถ์ได้ดี แต่ตัณหา โกศลชชะ มุฏฐุสติ จิกเขปะ เหล่านี้ยังมีกำลังมาก ก็ไม่อาจเจริญสมถะ

⁴⁰ พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร วิฑูรณฺโณ), เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๗.

⁴¹ ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๙.

และวิปัสสนาได้ พละ ๕ ประการนี้ อาศัย วิริยะ สติ ปัญญา ทั้ง ๓ ประการนี้ วิปัสสนา ย่อมปรากฏได้ แต่ผู้ใดประสงค์จะเจริญสมณะและวิปัสสนาให้ตลอดถึงมรรค ผล นิพพาน ต้องบริบูรณ์ด้วยพละทั้ง ๕ ประการนี้

ข้อพิจารณา คือ พละ ๕ กับอินทรีย์ ๕ เป็นหมวดธรรมที่เหมือนกัน ต่างกันที่ชื่อ หัวข้อเท่านั้น ในอินทรีย์ ๕ มองในแง่ของความเป็นใหญ่ครอบงำสิ่งอื่นๆ ไปได้ เป็นอิสระไม่ ขึ้นกับใคร ส่วนพละ ๕ มองในแง่ของพลังในการปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความเข้าใจง่ายขึ้น ขอ เปรียบเทียบกับกองทัพ กองทัพที่มีกำลังพลมาก (พละ) ก็หมายถึงกองทัพที่มีความยิ่งใหญ่ (อินทรีย์) ย่อมสามารถเอาชนะศัตรูได้ฉันใด การปฏิบัติธรรมก็ฉันนั้น

สรุปได้ว่า สิ่งแรกจำเป็นต้องสร้างสัจธา คือความเชื่อให้เกิดขึ้นเป็นพลังในตัว ไม่ให้ เกิดความหวั่นไหว จากนั้นจะต้องมีความเพียร ไม่เกียจคร้าน มีสติระลึกรู้ทุกเมื่อ มีสติตั้งมั่นที่ เป็นสมาธิ สามารถที่จดจ่าระลึกรู้ในสิ่งที่ตนคิด พูด ทำ ในกาลก่อนหน้าแล้วที่ผ่านมา เพื่อให้เกิดปัญญาพิจารณาเห็นความจริง เห็นความเป็นไปในสิ่งที่ไม่ควรจะไปยึดมั่นถือมั่น เพราะสิ่งของทุกอย่างในโลกนี้ล้วนแต่เราสมมติกันเท่านั้น แท้ที่จริงแล้วก็เสื่อมสลายและ ก่อให้เกิดความทุกข์นั่นเอง

๓.๖ หลักโพชฌงค์ ๗

โพชฌงค์ ๗ หมายถึง เป็นองค์ประกอบของปัญญา ที่เป็นเหตุแห่งการตรัสรู้ร้อยยัสัจ ๔ หมายความว่า ธรรมอันเป็นองค์ประกอบของธรรมหมวดที่เป็นเหตุให้รู้ร้อยยัสัจ ๔ ได้แก่ องค์ธรรมของโพชฌงค์ ๗ จะได้ขยายความต่อไปนี้⁴²

๑. สติสัมโพชฌงค์ คือ สติที่มีความเจริญ ตั้งอยู่ได้ติดต่อกันในอารมณ์ของสติปฏ ฐานทั้ง ๔ โดยภาวนากิจติดต่อกันดังนี้ สติปฏฐาน สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ ด้วย อำนาจแห่งวิปัสสนา แล้วทำลายความประมาท และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ ชื่อ ว่า สติสัมโพชฌงค์

๒. รัम्मวิจยสัมโพชฌงค์ คือ ปัญญาที่มีความเจริญ คือ รู้อยู่ในรูปนามและเห็น ความเกิดดับของรูปนามด้วยอำนาจวิปัสสนาภาวนา แล้วทำลายโมหะ และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ ชื่อว่า รัम्मวิจยสัมโพชฌงค์ วิธีเจริญรัम्मวิจยสัมโพชฌงค์ มีกล่าวไว้ในพระ สูตรดังนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเล่าเป็นอาหารรัम्मวิจยสัมโพชฌงค์ ที่ยังไม่เกิดขึ้น ให้

⁴² ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐.

เกิดขึ้น หรือเกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่ ดูก่อนภิกษุทั้งหลายธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและที่เป็นอกุศลที่มีโทษและไม่มีโทษ ที่เลวและประณีตที่เป็นฝ่ายดำและที่เป็นฝ่ายขาวมีอยู่ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น นี่เป็นอาหารให้ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่ที่จะทำให้เกิดความไพบูลย์ ความเจริญในธรรมนั้นช่วยให้จิตหายจากความหดหู่เกิดปีติในธรรมขึ้นมาแทนที่⁴³

๓. วิริยสัมโพชฌงค์ คือ วิริยะที่มีความเจริญ คือ มีความพยายามอย่างแรงกล้าในการละอกุศล การป้องกันระวังไม่ให้อกุศลเกิด การทำให้กุศลใหม่เกิด และการทำให้กุศลเจริญ จนเข้าถึง วิริยทธิบาท วิริยอินทรีย์ วิริยผละ สัมมาวายามะ ตามลำดับ ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาภาวนา แล้วทำลายโกสัชชะ คือ ความเกียจคร้านได้และทำให้สัมโพชฌญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า วิริยสัมโพชฌงค์ ดังพุทธพจน์ที่ทรงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความริเริ่ม ความพยายาม ความบากบั่นมืออยู่การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในสิ่งเหล่านั้น นี่เป็นอาหารให้วิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้นหรือที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่⁴⁴

๔. ปิติสัมโพชฌงค์ คือ ปิติที่มีความเจริญ คือ มีความชุ่มชื่นใจในอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา แล้วทำลายอหิริ คือ ความไม่ยินดี และทำให้สัมโพชฌญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า ปิติสัมโพชฌงค์ วิธีเจริญปิติสัมโพชฌงค์ คือ การโยนิโสมนสิการในธรรมเป็นที่ทำให้เกิดปีติในใจตัวอย่างเช่น การระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า การระลึกถึงศีลที่บริสุทธิ์ของตน การพิจารณาถึงพระสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส หรือการน้อมจิตไปในปิตินั้นๆ

๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ คือ มีความสงบกายสงบใจ ในการเจริญสติปัฏฐานอยู่ในอารมณ์ของรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ ความสงบนี้เกิดขึ้น ด้วยอำนาจของวิปัสสนาภาวนา สามารถทำลายความหยาบกระด้างทางกาย และทำลายความเร่าร้อนทางใจลงได้ และทำให้สัมโพชฌญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

๖. สมานิสัมโพชฌงค์ คือ สมานิตีที่มีความเจริญ คือ ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ของสติปัฏฐานเป็นสมาธิอินทรีย์ สมาธิผละ สมาธิ สัมโพชฌงค์ สัมมาสมาธิ ด้วยอำนาจของวิปัสสนาภาวนา จนสามารถทำลาย ความฟุ้งซ่าน และทำให้สัมโพชฌญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า สมานิสัมโพชฌงค์

⁴³ ส.มหา. (ไทย) ๑๙/๑๘๓/๖๐.

⁴⁴ ส.มหา. (ไทย) ๑๙/๑๘๓/๖๑.

สม้าเสมอในอารมณ์ดำเนินสู่แห่งสมถภาวนากาลนั้นย่อมไม่ต้องชวนชวายุขมจิต ไม่ต้องพยุ่งจิตให้รำเริง เหมือนนายสารถีชัรบรหม้าไม่ชวนชวายุในม้าทั้งหลาย ที่วิ่งลากรถไปอย่างสม้าเสมอขณะนั้น⁴⁷ สัมโพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการนี้ มีค่าอุปมาอุปมัยไว้ดังนี้ สัมโพชฌงค์ซึ่งเป็นองค์แห่งการบรรลุโลกุตระมัคคญาณ อุปมาเหมือนการเกิดขึ้นของนก ตามธรรมชาติที่บินขึ้นไปมาอยู่บนท้องฟ้านี้ ต้องอาศัยการเกิดถึง ๓ ครั้ง คือ ครั้งที่ ๑ เกิดเป็นฟองไข่จากท้องแม่, ครั้งที่ ๒ เกิดเป็นตัวนกออกจากเปลือกไข่, ครั้งที่ ๓ เป็นลูกนกที่เจริญเติบโตเต็มที่ มีขน ปีก และหาง ที่บริบูรณ์แข็งแรง บินไปได้ไกลๆ ตามความพอใจ สามารถเอาตัวรอดพ้นจากอันตรายของข้าศึกศัตรูได้นก เกิดครั้งที่ ๑ นกเป็นฟองไข่ออกจากท้องของแม่นก อุปมาเหมือนพระโยคาวจรที่มีความพยายามในการเจริญสติปัฏฐาน จนเข้าถึงศีลวิสุทธิ และจิตวิสุทธิแล้ว รอดพ้นจากกามฉันทนิรณณ์ เป็นต้น นกเกิดครั้งที่ ๒ นกเกิดเป็นตัวนกออกจากเปลือกไข่ อุปมาเหมือนพระโยคาวจรเข้าถึงทิววิสุทธิ ได้เห็นรูปร่างโดยความเป็นไตรลักษณ์ วิปัสสนาญาณเกิดแล้วย่อมพ้นจากอวิชชาอย่างหยาบ นกเกิดครั้งที่ ๓ เป็นลูกนกที่เจริญเติบโตเต็มที่ มีขน ปีก และหางที่บริบูรณ์แข็งแรง บินไปได้ไกลๆ ตามความพอใจ สามารถเอาตัวรอดพ้นจากอันตรายของข้าศึกศัตรูได้ อุปมาเหมือนสัมโพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการแก่กล้าบรรลุโลกุตระมรรคและผลได้ตามความประสงค์แล้ว โดยรอดพ้นจากโลกียธรรมทั้งปวง

โพชฌงค์ ๗ คือ สติ, ปัญญา, วิริยะ, ปิติ, ปัสสัทธิ, เอกัคคตา, ตัตตมัทธมัตตา เมื่อเจริญแล้วจะเห็นว่า สติเจตสิก ได้แก่ สติในสติปัฏฐาน เมื่อเจริญขึ้นมีสภาพเป็น สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติโพชฌงค์ ๗, ปัญญาเจตสิก เจริญขึ้นเป็นวิมังสิทธิบาท ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ สัมมาทิวธิ เรียกว่า ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ได้แก่ การเข้าถึง ปัญญาวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญา ๕ ประการ คือ⁴⁸

ประการที่ ๑ ทิววิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาที่มีความเห็นถูกต้องตามความเป็นจริงของสภาวธรรม

ประการที่ ๒ กังขาวิตรณวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาที่ข้ามพ้นจากความสงสัย

ประการที่ ๓ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาที่รู้ว่า นี้ใช่ทางหรือมิใช่ทางที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพาน

⁴⁷ พระพุทธโฆษาจารย์, *วิสุทธิมรรค*, หน้า ๒๒๗.

⁴⁸ ฉันทนา อุตสาหลักษณ์. *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๗๙-๘๐.

ประการที่ ๔ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิติ ความบริสุทธิ์ของปัญญาที่รู้ทางปฏิบัติที่ถูกต้องแล้ว

ประการที่ ๕ ญาณทัสสนวิสุทธิติ ความบริสุทธิ์ของปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสังขารวิริยเจตสิก คือ การเจริญขึ้น สัมมปธาน วิริยทธิบาท วิริยอินทรีย์ วิริยะพละ สัมมาวายามะ วิริยโพชฌงค์ ปิตติเจตสิก คือ การเจริญขึ้นจากการเจริญสติปัฏฐาน เป็นต้น เรียกว่า ปิตติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิเจตสิก คือ กายปัสสัทธิ (ความสงบทางกาย) และจิตปัสสัทธิ (ความสงบทางใจ) เจริญขึ้นจากการเจริญสติปัฏฐาน เรียกว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เอกัคคตาเจตสิก คือ เจริญขึ้นเป็นสมาธิในทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ในการเจริญสมถภาวนา เป็นตัวบริกรรมสมาธิ อุปจารสมาธิ อัปนาสมาธิ สำเร็จเป็นสมาบัติ ๔ และในวิปัสสนาภาวนา มีสุญญตสมาธิ อนิมิตตสมาธิ และอัปนิหิตสมาธิ คือสมาธิตามที่เห็นไตรลักษณ์ จนถึงมรรค ผล นิพพาน เรียกว่าสัมโพชฌงค์ ตตตรมัชฌัตตตาเจตสิก คือ เกิดจากการเจริญกรรมฐาน ปราศจากปถิโพธิ คือ ความกังวล วางใจอย่างสม่ำเสมอในกรรมฐาน เรียกว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ โพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการนี้ มีตั้งแต่ชนิดที่เป็นสามัญ คือ สติ ปัญญา วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิสมาธิ และตตตรมัชฌัตตตา ที่เป็นวิภูวนิสสิตเจตนา คือ พยายามที่จะหลุดพ้นจากกิเลส จนถึงโพชฌงค์พิเศษสามารถ นำตนให้พ้นจากกิเลส เรียกว่า วิเวกนิสสิต วิราคนิสสิต และนิโรธนิสสิต คือ ความสงัดจากกิเลสออกจากกิเลส และเข้าถึงความดับกิเลสได้

ข้อพิจารณา คือ โพชฌงค์ ๗ เป็นองค์ธรรมที่แสดงคุณลักษณะของผู้ปฏิบัติเพื่อ การปฏิบัติบรรลุดุธรรมโดยเฉพาะ ผู้บรรลุดุธรรมจะต้องมีคุณสมบัติทั้ง ๗ ประการนี้ นอกจาก เป็นเครื่องแสดงคุณสมบัติของผู้บรรลุดุธรรมแล้ว ยังเป็นเครื่องวัดระดับของการบรรลุดุธรรมของผู้ปฏิบัติได้ด้วย คือ ผู้ปฏิบัติธรรมเมื่อปฏิบัติไปแล้วองค์ธรรมแห่งโพชฌงค์ ๗ จะปรากฏออกมา เป็นไปตามลำดับจากข้อต้นไปหาปลาย และเพิ่มมากขึ้นไปตามลำดับ มีสติมากขึ้น อัมมวิริยะก็เพิ่มขึ้น มีผลให้เกิดความเพียรในการปฏิบัติยิ่งขึ้น ความปิติใจจากการปฏิบัติก็มากขึ้นๆ จนเกิดความสงบระงับทั้งกาย และจิต จิตจึงตั้งมั่นแน่วแน่สู่มรรคผลนิพพาน จนสามารถวางเฉยเป็นอุเบกขาในธรรมทั้งหลายเพราะรู้เท่าทันสภาวะธรรมทั้งปวง มีลักษณะหมุนเป็น วงกลม แต่วงกลมวงใหม่ก็ใหญ่เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ กันไปจนเต็มเปี่ยมเมื่อเข้าสู่การบรรลุดุธรรม คือ บรรลุดุอรหัตตผล

๓.๗ หลักมรรคมืองค์ ๘

หลักมรรคมืองค์ ๘ ข้อปฏิบัติที่ทำให้เข้าถึงพระนิพพาน คือ ธรรมที่เป็นเครื่องดับทุกข์ ท่านเรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา หมายความว่า เป็นข้อปฏิบัติที่จะทำให้เข้าถึงความดับทุกข์ มรรคมืองค์ ๘ หรือ อัฐังคิกมรรค เรียกเต็มว่า อริยอัฐังคิกมรรค แปลว่า ทางมืองค์ ๘ ประการ อันประเสริฐ มีดังนี้⁴⁹

๓.๗.๑ สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบ หมายถึงการเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ โดยกิจ ๔ คือ เห็นแจ้งในทุกข์สัจจะ โดยปริญาฎากิจ (กำหนดรู้) ๑ เห็นแจ้งในสมุทยสัจจะโดยปหานกิจ (การละ) ๑ เห็นแจ้งในนิโรธสัจจะ โดยสัจฉิกรณกิจ (การทำให้แจ้ง) ๑ เห็นแจ้งในมรรคสัจจะ โดยภาวนากิจ (การทำให้เจริญ) ๑ สัมมาทิฏฐิที่ว่า แท้จริงว่าโดยสังเขป ปัญญาจักขุอันมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ถอนอวิชชานุสัยขึ้นได้ แห่งพระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อแทงตลอดซึ่งสัจจะ ๔ ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐินั้น มีความเห็นชอบเป็นลักษณะ มีอันประกาศความแท้จริงเป็นกิจ มีการทำลายความมืด คือ อวิชชาเสียได้เป็นผล

๓.๗.๒ สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ หมายถึงความตรึกออยู่ในเรื่องราวที่เป็นกุศล เรียกว่ากุศลวิตก มี ๓ ประการ คือ ๑) เนกขัมมวิตก ได้แก่ ความดำริที่จะออกจกามคุณอารมณ์ ๒) อพยาปาทวิตก ได้แก่ ความดำริที่ประกอบด้วยเมตตา ๓) อวิหิงสาวิตก ได้แก่ ความดำริที่ประกอบด้วยกรุณา สัมมาสังกัปปะ ความยกจิตขึ้นเฉพาะสู่ทางไปพระนิพพานอันสัมปยุตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น กำจัดมิจฉาสังกัปปะออกเสียได้ แห่งพระโยคีผู้มีทิฏฐิอันถึงพร้อมแล้วอย่างนั้น ชื่อสัมมาสังกัปปะ สัมมาสังกัปปะนั้น มีความยกจิตขึ้นถูกทางเป็นลักษณะ มีอัปนา (ความตรึกแผ่วอยู่ในทาง) เป็นกิจ มีการละมิจฉาสังกัปปะได้เป็นผล

๓.๗.๓ สัมมาวาจา การกล่าววาจาชอบ หมายถึง การเว้นจากวจีทุจริต ๔ ที่ไม่เกี่ยวกับอาชีพ คือ เว้นจากการพูดปด พูดส่อเสียด พูดหยาบคาย พูดเพ้อเจ้อ ความงดเว้นจากมิจฉาวาจาอันสัมปยุตด้วยสัมมาสังกัปปะนั้นแหละ ถอนวจีทุจริตขึ้นเสียได้แห่งพระโยคีผู้เห็นอยู่ (ด้วยสัมมาทิฏฐิ) และตรึกอยู่ (ด้วยสัมมาสังกัปปะ)อย่างนั้น ชื่อสัมมาวาจา สัมมาวาจานั้นมีความกำหนดถือเอา (คือประมวลสัมปยุตธรรมไว้) เป็นลักษณะ มีความละเว้นเป็นกิจ มีความละมิจฉาวาจาได้เป็นผล

๓.๗.๔ สัมมากัมมันตะ คือ การทำกรงานชอบ หมายถึง การเว้นจากกายทุจริต ๓ ที่ไม่เกี่ยวกับอาชีพ คือ เว้นจากการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤตผิดในกาม

⁴⁹ ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑.

สัมมากรรมันตะ ความงดเว้นจากทุกจริตมีปาณาติบาต เป็นต้น อันสัมปยุตด้วยสัมมาวาจา^{๕๐} นั้น แหละตัดมิจฉากัมมันตะได้ขาดแห่งพระโยคีผู้เว้นอยู่ (ด้วยสัมมาวาจา) อย่างนั้น ชื่อว่า สัมมากรรมันตะ สัมมากรรมันตะนั้นมีการพยุง (สัมปยุตธรรม) ไว้เป็นลักษณะ มีความละเว้น เป็นกิจ มีการละมิจฉากัมมันตะได้เป็นผล

๓.๗.๕ สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ หมายถึง การเว้นจากวจีทุกจริต ๔ และ กายทุกจริต ๓ ที่เกี่ยวข้องกับอาชีพสัมมาอาชีวะ ส่วนความงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะอันสัมปยุต ด้วยความงดเว้นที่เป็นความหมัดจดแห่งสัมมาวาจาและสัมมากรรมันตะนั้น เข้าไปตัดเสียได้ซึ่ง อเสนา^{๕๑}มีความถ่องถ่วง เป็นต้น แห่งพระโยคีนั่นอันใด ความงดเว้นนั้นชื่อว่าสัมมาอาชีวะ สัมมาอาชีวะนั้น มีความสะอาด (แห่งอาชีวะ) เป็นลักษณะ มีอันยังอาชีวะที่ชอบธรรมให้ เป็นไปเป็นกิจ มีการละมิจฉาอาชีวะเสียได้เป็นผล

๓.๗.๖ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ หมายถึง ความเพียรพยายามในอรรถกรรณฐาน ตั้งแต่การเจริญสติปัฏฐานดำเนินไปตามสัมมัปปธาน ๔ ต่อไปถึงวิริยทธิบาท วิริยพละ วิริยสัมโพชฌงค์ สัมมาวายามะ องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ขณะที่เจริญ สติปัฏฐานจนกระทั่งถึงมัคคญาณเกิด

๓.๗.๗ สัมมาสติ ความระลึกชอบ หมายถึง สติระลึกอยู่แต่เฉพาะอรรถกรรณของ สติปัฏฐาน ๔ จนถึงมรรค ผล เป็นที่สุดเท่านั้น ชื่อว่าสัมมาสติ

๓.๗.๘ สัมมาสมาธิ ความตั้งมั่นชอบ หมายถึง ความตั้งมั่นในอรรถกรรณวิปัสสนา ถือว่าเป็นหัวใจสำคัญของการปฏิบัติธรรม เพราะจะต้องทำความเข้าใจในเรื่องสมาธิให้เข้าใจ ถ่องแท้เสียก่อน สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นแห่งจิต ตามคำจำกัดความในพระสูตรทั่วไป หมายถึง สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ซึ่งมีวิตก วิจาร์ ปิติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ ส่วนการบรรลุทุติยฌาน ซึ่งมีความผ่องใสแห่งจิตใน ภายใน มีภาวะที่ใจเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ เพราะวิตก วิจาร์ ระงับไป มีแต่ปิติ และสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ เพราะปิติจางไป จึงมีอุเบกขาอยู่ มีสติและสัมปชัญญะ และเสวย สุขด้วยกายบรรลุทุติยฌานที่พระอรหันต์ทั้งหลายกล่าวว่า “เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข” เพราะละสุขละทุกข์ และเพราะโทมันธ โสมนัสดับหายไป บรรลุทุติยฌาน อันไม่มีทุกข์มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา^{๕๐} ส่วนในคัมภีร์อภิธรรม ให้ความหมายว่า สมาธิเป็นใจ ความ ตั้งอยู่แห่งจิต ความตั้งแน่วแห่งจิต ความมั่นลงไปแห่งจิต ความไม่ส่ายไป ความไม่ฟุ้งซ่านไป

⁵⁰ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๒๖๗; ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๙๕; อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๐๕/๑๒๖.

แห่งจิต ความสงบ สมาธิในทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ที่เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรคอันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ⁵¹ ระดับของสมาธิ ในชั้นอรรถกถาแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ

๑. ขณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะ เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้การปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันจะทำให้ได้ผลดี และถือว่าเป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนา

๒. อุปะการสมาธิ สมาธิเฉียด ๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นระดับนิรวณีก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน หรือสมาธิในบุพพภาคแห่งอัปปนาสมาธิและ

๓. อัปปนาสมาธิ คือ สมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบสนิท เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในฌานทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ ขณะเดียวกันในการปฏิบัติหรือเจริญสมาธิ พึงระวังในเรื่องของนิमितที่จะเกิดขึ้นได้ในขณะที่ปฏิบัติสมาธิอยู่ คำว่านิमित หมายถึง เป็นเครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนด หรือภาพที่เห็นในใจ ซึ่งผู้ปฏิบัติจะต้องศึกษาให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ เพราะไม่ว่าจะเป็นปริกรรมนิमित, อุกคหนิมิต, ปฏิภาคนิมิต ดังมีรายละเอียดในพุทธธรรม⁵² มรรคมีองค์ ๘ นี้ได้ชื่อว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลาง เพราะเป็นข้อปฏิบัติอันพอดีที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ ดับทุกข์ ปลอดภัย ปัญหา ไม่ติดข้องในที่สุดทั้งสองทาง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมถานุโยค⁵³ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกข์สมุทัย ความรู้ในนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทานี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ ความดำริในการออกจากกาม ความดำรินั่นไม่พยายาบท ความดำรินั่นไม่เบียดเบียน นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ ความงดเว้นจากการพูดเท็จ ความงดเว้นจากการพูดส่อเสียด ความงดเว้นจากการพูดคำหยาบ ความงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ นี้เรียกว่า สัมมาวาจา ความงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ความงดเว้นจากการลักทรัพย์ ความงดเว้นจากการประพฤตินิดในกาม นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ บุคคล ควรพึงละมิจฉาอาชีวะแล้วเลี้ยงชีวิตอยู่ด้วยสัมมาอาชีวะ นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะภิกษุในธรรมวินัยนี้ ทำฉันทะให้เกิดพยายาม ปรารภความเพียรระคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น ทำฉันทะให้เกิดพยายาม ปรารภความเพียรระคองจิตไว้ทำความเพียร เพื่อละบาปอกุศลที่

⁵¹ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๖/๑๒๘.

⁵² พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม**, (กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๘๒๖.

⁵³ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, (กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๕๑-๒๕๑.

เกิดขึ้นแล้ว ทำฉันทะให้เกิดพยายาม ปรารภความเพียรประคองจิตไว้ทำความเพียร เพื่อสร้าง กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น ทำฉันทะให้เกิดพยายาม ปรารภความเพียรประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ความไม่สาบสูญ ความไพบูลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลายนี้เรียกว่า สัมมาวายามะ พิจารณาเห็นภายในภายในอยู่ ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและ โทมนัสในโลกเสียได้ พิจารณาเห็นภายในเวทนาอยู่ ๆ อยู่มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ พิจารณาเห็นภายในจิตอยู่ ๆ อยู่ มีความเพียร มี สัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ พิจารณาเห็นภายในธรรมอยู่ ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ นี้เรียกว่า สัมมาสติ ภาวในธรรมวินัยนี้ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ ปฐมฌานประกอบด้วย วิตก วิจาร์ มปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ บรรลุทุติยฌานอันยังใจ ให้ผ่องใส เพราะวิตกวิจาร์สงบไปเป็นธรรมเอกผุดขึ้นภายใน ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีแต่ปีติและ สุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่และเสวยสุขด้วยนามกายบรรลุตติยฌาน ซึ่งเป็นฌานที่พระอรหิยะทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้อยู่บรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มี สุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะ อุเบกขาอยู่ นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ⁵⁴

ข้อพิจารณา คือ มรรคมรรค ๘ เป็นองค์ธรรมที่เป็นแนวทางในการดำเนินไปของ การปฏิบัติธรรม สำหรับทดสอบผลการปฏิบัติของผู้กำลังปฏิบัติว่าดำเนินไปถูกทางหรือไม่เริ่ม ตั้งแต่สัมมาทิฐิซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการเดินทาง ถ้าเริ่มต้นถูกทางก็จะทำให้ผ่านไปยังจุด ต่างๆ ตามเส้นทางนั้นอย่างถูกทาง โดยเฉพาะเส้นทางนั้นจะต้องมีจุดใหญ่ๆ ให้สังเกตเห็น ตลอดเส้นทาง ถ้าเดินทางผิดเมื่อไหร่ก็จะไม่เห็นจุดสำคัญๆ เหล่านั้น ผู้เดินทางที่ศึกษาเส้นทาง มาอย่างดีก็จะรู้ได้ในไม่ช้าว่ากำลังหลงทาง ให้ย้อนกลับมายังจุดที่เริ่มผิดทาง แล้วเริ่มเดินทาง ใหม่ต่อไป และหมั่นสังเกตเส้นทางอยู่ตลอดเวลาจะทำให้การเดินทางได้ถูกต้องตลอดเส้นทาง จนถึงปลายทางที่ตนมุ่งหมายอย่างปลอดภัย ต่อไปนี้เกี่ยวกับจริตของผู้ปฏิบัติ ตามหลักสติปัฏ ฐาน ๔ นั้น ท่านวางจริตไว้เป็นข้อปฏิบัติ ๒ อย่าง คือ ตัณหาจริตกับทิสฺฐิจริต บุคคลที่มีจริต ต่างกัน ต้องใช้อารมณฺ์กรรมฐานที่ต่างกัน ดังนี้

⁵⁴ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๒๖๖-๒๖๗, อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๔๗/๒๔๓-๒๔๔.

๑. บุคคลผู้มีตัณหาจริตและเป็นผู้มีปัญญาอ่อน ให้ดูกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๒. บุคคลผู้มีตัณหาจริตและเป็นผู้มีปัญญากลับ ให้ดูเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๓. บุคคลผู้มีทิวัจจริตและเป็นผู้มีปัญญาอ่อน ให้ดูจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๔. บุคคลผู้มีทิวัจจริตและเป็นผู้มีปัญญากลับ ให้ดูธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

การเจริญสติปัฏฐาน ๔ เพื่อละวิปลาสธรรม คือ สุขวิปลาส ที่เห็นว่ารूपนั้นงาม ย่อมละได้ด้วยกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน, นิจวิปลาส ที่เห็นว่ารूपนามเที่ยง ย่อมละได้ด้วยจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน, สุขวิปลาส ที่เห็นว่ารूपนามเป็นสุข ย่อมละได้ด้วยเวทนา นุปัสสนาสติปัฏฐาน, อตตวิปลาส ที่เห็นว่ารूपนามเป็นตัวตน ย่อมละได้ด้วยธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานมรรคมีองค์ ๘ ในโพธิปักขิยธรรมนั้น แสดงถึงมรรคที่เป็นฝ่ายดี ที่จะนำไปถึงพระนิพพาน จำแนกองค์มรรค ๘ โดย ศील สมาธิ ปัญญา ได้ดังนี้ คือ สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ, องค์มรรคทั้ง ๓ นี้ สงเคราะห์ลงในศีล, สัมมาวายามะ, สัมมาสติ, สัมมาสมาธิ, องค์มรรคทั้ง ๓ นี้ สงเคราะห์ลงในสมาธิสัมมาทิวัจ, สัมมาสังกัปปะ, องค์มรรคทั้ง ๒ นี้ สงเคราะห์ลงในปัญญาโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความตรัสรู้อรหัตตผล ๔ มีสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมีองค์ ๘ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ จะสมบุรณ์ที่มรรค มีองค์ ๘ เมื่อมีองค์ ๘ สมบุรณ์ขณะใด ขณะนั้นก็เป็นมรรคสัก หรือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ดังที่พระพุทธองค์ได้ทรงตรัสไว้ว่า^{๕๕} “ดูก่อนวาเสฏฐีและภารวาชะ กษัตริย์ก็ดี...พราหมณ์ก็ดี...แพศย์ก็ดี...ศูทรก็ดี มีปกติ สำรวมกาย สำรวมวาจา สำรวมใจ อาศัยการเจริญโพธิปักขิยธรรมทั้ง ๗ หมวดนี้ ย่อมนิพพานในปัจจุบันที่เดียว”พระพุทธเจ้าได้ทรงแนะนำสั่งสอนในการปฏิบัติธรรมนี้ผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องมีความรู้ ความเข้าใจ ตรวจสอบตนอยู่ตลอดเวลาเพื่อให้ผลการปฏิบัตินั้นไปเป็นไปอย่างถูกต้องไม่ออกนอกแนวทางที่ถูกต้องซึ่งส่งผลให้เสียเวลา ซึ่งจะเห็นว่ามีผู้ปฏิบัติอยู่เป็นจำนวนมากที่ต้องเลิกเสียกลางคัน นับว่าเป็นเรื่องที่น่าเสียดาย หากมาพิจารณาศึกษาหลักธรรมอันเป็นหลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม ที่เรียกว่าโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ซึ่งเป็นการรวมหัวข้อธรรมทั้งหมด แท้จริงแล้วการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมเปรียบได้กับการเดินทางไปยังเป้าหมายที่เหมือนกัน ใครจะเดินทางไปตามเส้นทางใดก็เท่ากับกำลังเดินทางเข้าสู่เป้าหมายเดียวกัน ต่างกันแต่เพียงเส้นทาง ในขณะที่กำลังปฏิบัติตามหมวดธรรมหนึ่งก็เท่ากับปฏิบัติธรรมหมวดอื่นไปในตัวด้วย นี่เป็นลักษณะพิเศษของคำสอนของพระผู้มี

^{๕๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๒/๗๐/๒๖.

พระภาคเจ้าที่เห็นได้ชัดเจน หมวดธรรมมรรคมีองค์ ๘ ได้อธิบายแสดงให้เห็นว่าการปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ เท่ากับรวมการปฏิบัติธรรมหมวดอื่นเข้าไว้ทั้งหมด ทั้งสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ พละ ๕ อินทรีย์ ๕ โพชฌงค์ ๗ รวมอยู่ในมรรคมีองค์ ๘ แม้แต่สติปัฏฐาน ๔ ถ้าพิจารณาให้ดีจะเห็นว่ารวมเอาองค์ธรรมในหมวดอื่นๆ ไว้ทั้งหมดเช่นกัน นี่คือการสอดคล้องของหลักธรรมในการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม การปฏิบัติธรรม คือ การพ้นจากความทุกข์ โดยมองเห็นตามสภาพความเป็นจริงว่าเราไม่ควรยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก โภธิปักขิยธรรม เป็นธรรมที่ปฏิบัติเพื่อการตรัสรู้มรรคผล หรือ การบรรลุธรรม ผู้ปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรมต้องมีความโน้มเอียงของสภาวะจิตไปเพื่อการตรัสรู้เท่านั้น คือ เมื่อปฏิบัติตามหลักธรรมนี้แล้ว ก็เลสก็จะค่อยๆ ลดลงไปในที่สุด ในทางกลับกันถ้าผู้ปฏิบัติ ได้ปฏิบัติไปแล้วทำให้กิเลสเพิ่มขึ้น เช่น มีความโลภ ความโกรธ ความหลงมากขึ้น แสดงว่าการปฏิบัตินั้นผิดหลักโพธิปักขิยธรรม เพราะกิเลสถ้าลดลงจะเป็นเครื่องวัดในการปฏิบัติ หากผิดพลาดหรือสงสัยประการใดผู้ปฏิบัติจะต้องหาทางแก้ไข เพื่อให้การปฏิบัติดำเนินไปได้อย่างถูกต้อง แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นต้องตั้งต้นไว้ในความเป็นผู้ที่เห็นภัยในสงสาร จึงได้ชื่อว่าเป็นภิกษุ หมายถึง นรชนใดประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ ได้แก่ ศีล ๑, สมาธิ ๑, ปัญญา ๓, และความเพียร ๑ จึงจะพึงตัด พิงละ พิงทำลาย ตัดหน้าอันตกไปในสันดานของตนนั้นเสียได้อย่างสิ้นเชิง

สรุปได้ว่าหลักธรรมเพื่อความหลุดพ้นกิเลส คือ หลักโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ สติปัฏฐาน คือการระลึกรู้และให้เกิดความรู้ที่จะเข้าใจในความเป็นไปของรูปนาม ให้เห็นถึงความไม่เที่ยงและไม่มีตัวตน ส่วนหลักธรรมสัมมัปปธาน ต้องเป็นความเพียรอย่างแรงกล้าในการเจริญกุศล หมายถึงการเจริญ ศีล สมาธิ ปัญญา มีความเพียรอย่างแรงกล้าในการเจริญ ศีล สมาธิ ปัญญาได้มากเท่าไรเท่ากับมีความเพียรอย่างแรงกล้าในการละอกุศลได้มากเท่านั้น แม้ว่าเลือดเนื้อจะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนัง เอ็น กระดูกก็ตาม จะไม่ทอดถอนใจต่อความเพียรนั้น วิริยะ คือ ความเพียรอย่างธรรมดาสามัญไม่จัดเป็นสัมมัปปธาน และดังที่พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “สมัยใด พระอรียสาวกประกอบความเพียรในการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ในสมัยนั้น เสียงของเทวดาย่อมเปล่งออกไปในเหล่าเทวดาว่า พระอรียสาวกนั้นทำสงครามกับมาร ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นเสียงของเทวดาที่เปล่งออกไปในเหล่าเทวดา”⁵⁶ เพราะการปฏิบัติธรรมมีจุดประสงค์เดียว คือ การพ้นทุกข์ สภาวะของการพ้นทุกข์ คือ การไม่ยึดมั่นถือ

⁵⁶ ชู.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๒๖๐/๒๖๗.

มันอะไรๆ ในโลก มีความเข้าใจในสภาวะธรรมต่างๆ จนจิตหลุดพ้นการปฏิบัติตาม
โพธิปักขิยธรรม ไม่ว่าจะเป็นธรรมหมวดใดย่อมโน้มน้าวจิตใจของผู้ปฏิบัติไปสู่ความไม่ยึดมั่น
ถือมั่นหลุดพ้นจากกิเลสได้ทั้งนั้น

บทที่ ๔

วิธีการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท

การศึกษาในบทนี้ เกี่ยวกับวิธีการปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท ใน ๔ ประเด็น ได้แก่ ๑) การปฏิบัติพระกรรมฐานเพื่อความหลุดพ้นกิเลส ๒) วิธีการนำหลักธรรมโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการไปสู่ความหลุดพ้นกิเลส ๓) ระดับความหลุดพ้นกิเลส และ ๔) พระนิพพานในพระพุทธศาสนา เพื่อให้เกิดความหลุดพ้นในสังสารวัฏได้

๔.๑ การปฏิบัติพระกรรมฐานเพื่อความหลุดพ้นกิเลส

จุดมุ่งหมายของพระกรรมฐาน จะพบว่าการทำงานทุกอย่างจะประสบผลสำเร็จได้ จำเป็นต้องมีจุดมุ่งหมายที่ชัดเจน การที่บุคคลทำกิจกรรมแบบไม่มีจุดหมายปลายทางก็เหมือนกับการล่องเรือไปในมหาสมุทรโดยไม่มีเข็มทิศและแผนที่ ไม่รู้ จะไปทางไหนดี ไม่ว่าจะมองไปทางใดเห็นแต่น้ำทะเล สุดท้ายก็ต้องล่องเรือวนเวียนอยู่ในท่ามกลาง มหาสมุทรหมดกำลังสิ้นใจตาย หรือไม่ก็ถูกภัยอื่นๆ เช่น พายุร้ายคุกคาม เป็นต้น แต่ถ้าหากการทำงาน มีการวางจุดมุ่งหมายไว้อย่างชัดเจนก็จะประสบผลสำเร็จได้ง่าย เหมือนกับการล่องเรือที่มีเข็มทิศและแผนที่จะทำให้รู้สถานที่ที่กำลังจะไป ถึงแม้จะเป็นการเดินทางไกลก็จะถึงจุดหมายได้ เมื่อกล่าวถึงจุดมุ่งหมาย ของการปฏิบัติก็มัญฐานอาจสรุปได้ดังนี้

๑. เพื่อให้จิตสงบจากกิเลส กรรมฐานเป็นหลักปฏิบัติมีไว้เพื่อให้จิตสงบจากกิเลส ทำจิตที่เศร้าหมอง ให้มีความบริสุทธิ์ผ่องใสขึ้น ดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง แต่ว่าจิตนั้นแล เศร้าหมองแล้วด้วยอุปกิเลส ที่จรมา ปุถุชนผู้มีได้สดับ ย่อมจะไม่ทราบจิตนั้นตามความเป็นจริง ฉะนั้นเราจึงกล่าวว่า ปุถุชนผู้มีได้สดับ ย่อมไม่มีการอบรมจิต ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง และจิตนั้นแล พันวิเศษแล้วจากอุปกิเลสที่จรมา พระอริยสาวกผู้มีได้สดับแล้ว ย่อมทราบจิตนั้นตามความเป็นจริง ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า พระอริยสาวกผู้มีได้สดับ ย่อมมีการอบรมจิต”¹ และจิตที่ได้รับการฝึกอบรมดีแล้ว ย่อมนำประโยชน์ให้เกิดแก่ผู้ปฏิบัติทั้งในการดำรงชีวิตประจำวัน และในการทำกิจต่างๆ ดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่ฝึกแล้ว ค้มครองแล้ว รักษาแล้ว สังวรแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์อย่างใหญ่ เหมือนจิต

¹ ม.ม. (ไทย) ๓๒/๕๒-๕๓/๑๐๖.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตที่ฝึกแล้ว คัมภีร์แล้ว รักษาแล้ว สังวรแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์
อย่างใหญ่”²

๒. เพื่อให้หลุดพ้นจากความทุกข์ พระกรรมฐานเป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้หลุดพ้นจาก
ทุกข์ ทำให้รู้เห็นและเข้าใจตามความเป็นจริงในทุกข์ ตามที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงสอนให้
เห็นและเข้าใจว่าชีวิตของมนุษย์ผู้ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดนั้นเป็นทุกข์

การปฏิบัติพระกรรมฐานเพื่อความหลุดพ้นกิเลส การปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นที่
ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาทก็โดยการบำเพ็ญสมถกรรมฐาน หรือสมถภาวนา ก็เพื่อทำ
จิตใจให้สงบก่อน และนำไปสู่การบำเพ็ญแบบวิปัสสนากรรมฐาน หรือ วิปัสสนาภาวนา ก็
เพื่อให้เกิดปัญญา เพื่อกำจัดอวิชชา อันเป็นต้นตอของกิเลสทั้งปวงลงได้ในที่สุด สมดัง
ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันส่วนแห่งวิชา (ภาวนา) มี ๒ คือ
สมถะ และวิปัสสนา (คือ สมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา)”³ การบำเพ็ญสมถกรรมฐาน
เป็นหลักปฏิบัติที่สำคัญยิ่งอย่างหนึ่งในพระพุทธศาสนา ถึงกับกล่าวได้ว่า ผู้ใดยังไม่เข้าใจหรือ
ยังไม่ปฏิบัติกรรมฐานผู้นั้นชื่อว่ายังไม่รู้จักพระพุทธศาสนา กรรมฐาน แปลว่า ที่ตั้ง (ฐาน) แห่ง
การงาน (กรรม) แต่หมายถึงการงานทางใจ และเป็นงานที่มีคุณค่าสูงมาก ฉะนั้น กรรมฐานจึง
เป็นงานที่ประเสริฐของใจ เป็นงานที่ทำให้จิตมีค่าสูงขึ้น เพราะใจที่ไม่มีกรรมฐานเป็นใจที่ไม่
ฝึกฝน มักจะวุ่นวาย ฟุ้งซ่าน ไร้สมรรถภาพและอ่อนแอ ซึ่งก่อให้เกิดความทุกข์ ความ
เดือดร้อนและสังคมได้ง่าย เหมือนกับคนที่ว่างงาน ไม่มีงานทำ ย่อมไม่ก้าวหน้าไปได้ เพราะ
ปล่อยให้เวลาผ่านไปโดยเปล่าประโยชน์ แต่ใจที่มีกรรมฐานเป็นใจมีค่าสูง ฉะนั้น การบำเพ็ญ
กรรมฐานก็คือ การทำความดีขั้นพิเศษให้แก่ใจตนเองนั่นเอง งานที่ทำให้ใจประเสริฐเป็นไป
เพื่อความหลุดพ้นในวิภูฏสังสาร⁴

การพัฒนาจิตเพื่อให้หลุดพ้นจากกิเลส ตัณหา และอุปาทาน สามารถกระทำได้
๒ อย่างที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนกันให้สูงขึ้นถึงมรรคผลนิพพานประกอบด้วยสมถกรรมฐาน หรือ
สมถภาวนา กับ วิปัสสนากรรมฐาน หรือ วิปัสสนาภาวนา ครั้นพุทธกาลเทวดาเกิดความ
สงสัยว่า หมู่สัตว์ผู้ยังทั้งภายในยังทั้งภายนอกถูกความยุ่งพาให้ยุ่งหน่งใครพึงแก้ความยุ่งนี้⁵

² อ. เอก. (ไทย) ๓๒/ ๔๑/ ๘๙.

³ อ. เอก. (ไทย) ๒๐/๒๗๕/๗๗.

⁴ พระธรรมวิสุทธิกวี. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒.

⁵ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๒๖.

เทวดาได้ทูลถามพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงตรัสตอบในทฎาสตราว่า “นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในสังสารวัฏ ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิตและปัญญา มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร นั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้⁶ ดังนั้นผู้ที่แก้ความยุ่งเหล่านี้เสียได้ คือ ผู้ที่มีปัญญา มีความเพียร มีความเข้าใจถูกต้อง สามารถเจริญสมาธิ ที่เรียกว่าสมถกรรมฐาน ถือเป็นเครื่องมือสำคัญในการปฏิบัติเพื่อหลุดพ้นโดยมีรายละเอียดดังนี้

๔.๑.๑ การปฏิบัติสมถกรรมฐาน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแปลกรรมฐาน ๒ อย่างไว้ว่า สมถกรรมฐาน เป็นอุบายสงบใจ วิปัสสนากรรมฐาน เป็นอุบายเรื่องปัญญา และโปรดประทานอธิบายเพิ่มเติมว่า กรรมฐานเนื่องด้วยบริกรรมไม่เกี่ยวกับปัญญาจัดเป็นสมถกรรมฐาน กรรมฐานเนื่องด้วยทัศนะทางใจในคติของธรรมดาปรารภสภาพธรรม และสามัญญลักษณะ จัดเป็นวิปัสสนากรรมฐาน ภาวนา ๒ ก็เรียก

พระธรรมธีรราชฆานูนิโชดก กล่าวว่า สมถกรรมฐาน เป็นอุบายทำให้ใจสงบ เป็นวิธีฝึกจิตให้เป็นสมาธิ มีอารมณ์อยู่ ๔๐ อย่าง กรรมฐานเป็นอุบายเรื่องปัญญาผู้แจ้งเห็นจริง ตามความเป็นจริง⁷ กรรมฐานตามหลักพระพุทธศาสนามี ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) สมถกรรมฐาน ใช้อารมณ์บัญญัติการเจริญสมถกรรมฐานเพื่อให้เกิดสมาธิ มี ๓ ชั้น คือ ๑) บริกรรมภาวนา เป็นภาวนาขั้นเตรียมการกำหนดอารมณ์กรรมฐาน ๒) อุปจารภาวนา เป็นภาวนาขั้นจวนเจียน คือ เกิดอุปจารสมาธิ และ ๓) อัปนาภาวนา ภาวนาขั้นแน่นแน่ว คือ เกิดอัปนาสมาธิเข้าถึงฌาน

การชำระศีลให้บริสุทธิ์ ก่อนที่จะลงมือปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติพึงชำระศีลของตนให้บริสุทธิ์หรือสมาทานศีลเสียก่อน คือ ถ้าเป็นพระภิกษุพึงแสดงอาบัติเสียก่อน ถ้าเป็นสามเณรพึงขอศีลเสียก่อน ถ้าหากเห็นว่าศีลของตนไม่บริสุทธิ์ ถ้าเป็นฆราวาสก็ให้สมาทานศีล ๕ หรือศีล ๘ เสียก่อน สุดแต่จะสะดวก เพราะศีลสนับสนุนให้ใจมีสมาธิ และสมาธิเป็นเหตุให้ได้ปัญญา ดังบาลีว่า “ศีลปริภาโต สมาธิ มหปุผลโล โหติ มหานิสัสโส สมาธิปริภาวิตา ปญญา มหปุผลโล โหติ มหานิสัสสา ปญญาปริภาวิติ จิตฺตํ สมฺมเทว อาสเวหิ วิมุจฺจติ. ความว่า “สมาธิที่มีศีลอบรมแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอันสงบมาก ปัญญาที่สมาธิอบรมแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอันสงบมาก จิตที่ปัญญาอบรมแล้ว ย่อมพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งหลายโดยชอบ

⁶ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๒๗.

⁷ พระธรรมธีรราชฆานูนิโชดก (โชดก ป.ธ. ๙), เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

ที่เดียว”^๘ ประโยชน์สูงสุดที่ได้รับจากการเจริญสมถกรรมฐาน ผู้ที่เจริญสมถกรรมฐานจนได้รูป
 ฌาน ๔ หรือรูปฌาน ๕ และได้อรุฌาน ๔ เรียกได้ว่าสำเร็จฌานสมาบัติ ๘ ย่อมฝึกอบรม
 จิตด้วยการเข้าฌานให้ชำนาญเปลี่ยนอารมณ์กรรมฐานและเปลี่ยนองค์ฌานจนคล่องแคล่วแล้ว
 สามารถกระทำอภิญญา คือ ปัญญาที่ประกอบในรูปปัญจฌานจิต ย่อมมีความรู้
 ความสามารถเป็นพิเศษอย่างน่าอัศจรรย์อันเกิดจากสมาธิที่มีกำลังแก่กล้าอย่างยอดเยี่ยม การ
 เจริญ สมถกรรมฐาน ทำให้ได้ประโยชน์สูงสุด คือ โลกียอภิญญา เป็นปัญญาที่รู้อารมณ์
 ทั้งหลายในโลกอย่างพิเศษ ๗ ประการ คือ ประการที่ ๑ อภิวินัยอภิญญา ปัญญาที่ทำให้
 สำเร็จฤทธิ์ต่างๆ มีการเหาะเหินเดินอากาศ เดินบนน้ำ หรือดำดินได้ เป็นต้น, ประการที่ ๒
 ทิพยโสตรอภิญญา เป็นผู้มืทธิพิทย์ เหมือนหูของเทวดา หรือพรหม, ประการที่ ๓ ปรจิตต
 วิชาชนอภิญญา ปัญญาที่รู้ใจผู้อื่นได้, ประการที่ ๔ ปุพเพนิวาสานุสสติอภิญญา ปัญญา
 ที่ระลึกชาติ คือ ภพ ภูมิ และชั้น ๕ ที่เคยเกิด เคยพบเห็นมาแล้วในชาติก่อนๆ, ประการ
 ที่ ๕ ทิพพจักขุอภิญญา เป็นผู้มืตาทิพย์ เหมือนตาของเทวดา หรือ พรหม รวมทั้งการรู้จุติ
 และปฏิสนธิของสัตว์, ประการที่ ๖ ยถากัมมูปคอกอภิญญา ปัญญาที่รู้เห็นกรรมของสัตว์ ที่
 จัดแจงให้ไปเกิดในภพต่างๆ ตลอดจน สุข ทุกข์ ที่สัตว์กำลังได้รับอยู่, ประการที่ ๗
 อนาคตังอภิญญา ปัญญาที่รู้ว่าชั้น ๕ จักเกิดในอนาคต เป็นต้น

การบรรลุธรรมได้นั้นจะต้องลงมือปฏิบัติอย่างจริงจัง เพราะเพียงศึกษาตามทฤษฎี
 อย่างเดียวไม่สามารถทำให้ผู้นั้นบรรลุธรรมได้ ในการศึกษาปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การบรรลุธรรมนั้น
 จะต้องอาศัยองค์ประกอบดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ อธิบายความว่า
 (เบื้องต้น) จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว ไม่ส่ายไปมา มีสมาธิเกิดขึ้นด้วยอำนาจเนกขัมมะ
 (ความคิดสลัดออก ไม่โลภ ไม่พัวพันในกาม) ไม่มี ความพยายาม อาโลกสัญญา
 (ทำใจนึกถึงแสงสว่าง ไม่ให้วงเหงา) ความคิดไม่ฟุ้งซ่าน กำหนดข้อธรรมหรือวิธีการปฏิบัติ
 ต่างๆ เกี่ยวกับอานาปานสติ ๓๒ รายการก็ดี ไม่อย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ก็เกิดปัญญา
 มองเห็นแจ้งซึ่งธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในสมาธินั้นๆ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
 อย่างนี้เรียกว่าสมถะมาก่อน วิปัสสนามาทีหลัง^๙

การฝึกอบรมในด้านความประพฤติทางกาย วาจา และอาชีพ คือ การควบคุม
 กาย วาจา ให้เป็นปกติเพราะคำว่า “ศีล” แปลตามตัวอักษรว่า ปกติ เย็น คำว่า “สิกขา” แปลว่า

^๘ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๗๕/๙๕-๙๖.

^๙ ชุ. ปฏิ. (ไทย) ๓๑/๔/๓๑๐.

ศึกษา การฝึกอบรมในด้านความประพฤติทางกาย วาจา ให้เป็นปกติยิ่งขึ้น ดังที่พระพุทธองค์ ได้ทรงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุพึงมุ่งหวังอยู่ว่า ขอให้เราพึงเป็นที่รัก เป็นที่เจริญใจ เป็น ที่เคารพ และเป็น ที่สรรเสริญของบรรดาภิกษุเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย”¹⁰ เธอพึงทำให้ บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายนั้นเถิด” ประเภทของศีล ศีลเป็นส่วนหนึ่งของวินัยและวินัยใน พระพุทธศาสนานั้น พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้เป็นชั้นๆ และแบ่งออกได้ ๒ ประเภท คือ

(๑) อาศาปริยวินัย คือ วินัยสำหรับคฤหัสถ์ (ผู้ครองเรือน) เป็นวินัยที่บัญญัติขึ้น สำหรับประชาชนทั่วไป ได้แก่ ศีล ๕ มีชื่อเรียกอีกอย่างคือ เบญจศีล หรือ นิจศีล เป็นศีลที่ ประชาชนทั่วไปจะต้องรักษาเป็นประจำ เพราะเป็นกฎแห่งความประพฤติที่ทำให้คนเป็นมนุษย์ ซึ่งเป็นภรรยากระดับจิตใจให้สูงกว่าสัตว์ จึงเรียกว่า “มนุษยธรรม” ศีล ๕ ได้แก่ ปาณาติปาตา เวรมณี การงดเว้นจากการฆ่าสัตว์, อทินนาทานา เวรมณี การงดเว้นจากการลักทรัพย์, กามเมสุมิชฉา วาเร เวรมณี การงดเว้นจากการประพฤตินิดในกาม, มุสา วาตา เวรมณี การงด เว้นการพูดเท็จ, สุราเมระยะมัชชะปมาทัฏฐานา เวรมณี การงดเว้นดื่มน้ำเมา คือ สุราเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ศีล ๘ มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ศีลอุโบสถ” เป็นศีลสำหรับ ประชาชนผู้มีศรัทธาที่จะปฏิบัติให้สูงขึ้นจากศีล ๕ ศีล ๘ หรืออุโบสถศีลนี้ มีกำหนด ระยะเวลารักษา คือ ในวันหนึ่งกับคืนหนึ่ง กำหนดให้รักษาในวันขึ้นหรือแรม ๘ ค่ำ หรือ ๑๕ ค่ำ เดือนละ ๔ ครั้ง ส่วนใหญ่นิยมรักษากันในเทศกาลเข้าพรรษา

(๒) อนาปริยวินัย คือ เป็นวินัยสำหรับบรรพชิตหรือนักบวชในพระพุทธศาสนา ได้แก่ ศีล ๑๐ สำหรับสามเณร ซึ่งจะต้องรักษาเป็นประจำ ได้แก่ การงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ การงดเว้นจากการลักทรัพย์ การงดเว้นจากการประพฤตินิดในพรหมจรรย์การงดเว้นจากการ พูดเท็จ การงดเว้นจากการดื่มน้ำเมา การงดเว้นจากการรับประทานอาหารในเวลาวิกาล คือ ตั้งแต่เที่ยงวันจนถึงรุ่งอรุณของวันใหม่ การงดเว้นจากการดูการฟ้อนรำ ขับร้อง และประโคม ดนตรี การงดเว้นจากการตัดทรงดอกไม้ ถูบไล่ของหอม และตกแต่งร่างกายด้วยเครื่องย้อม เครื่องทาทุกชนิด การงดเว้นจากการนอนบนที่นอนสูงและที่นอนใหญ่ ภายในยัดด้วยนุ่น และสำลี การงดเว้นจากการรับเงินและทอง ศีล ๒๒๗ เป็นศีลสำหรับพระภิกษุที่จะต้องปฏิบัติ เป็นประจำ และ ศีล ๓๑๑ เป็นศีลสำหรับพระภิกษุณีที่จะต้องปฏิบัติเป็นประจำ แต่ในปัจจุบัน ไม่ปรากฏให้เห็นแล้ว ดังที่กล่าวมาว่าศีลนั้นสำคัญไฉน ที่จริงศีลนั้นมีอันได้ซึ่งคุณเป็นอันมากมี ความไม่เดือดร้อนเป็นต้น เป็นอานิสงส์ สมดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า “อานนทฺกุศลศีลมี

¹⁰ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๕/๕๗.

ความไม่เดือดร้อนเป็นผล มีความไม่เดือดร้อนเป็นอานิสงส์แล”¹¹ นอกจากนี้ยังมีพุทธพจน์ที่ตรัสไว้อย่างอื่นอีกว่า คณบดีทั้งหลาย อานิสงส์ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล มี ๕ ประการเหล่านี้ อานิสงส์ ๕ ประการนั้น คือ

(๑) คณบดีทั้งหลาย บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีลในโลกนี้ ย่อมประสบกองแห่งโภคทรัพย์อันยิ่งใหญ่ ซึ่งมีความไม่ประมาทเป็นเหตุ นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๑ ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

(๒) คณบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก เกียรติศัพท์อันงามของบุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมฟุ้งขจรไป นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๒ ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

(๓) คณบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล เข้าไปสู่สังคมใด ๆ จะเป็นสังคมกษัตริย์ก็ดี จะเป็นสังคมพราหมณ์ก็ดี จะเป็นสังคมคหบดีก็ดี จะเป็นสังคมสมณะก็ดี ย่อมเข้าไปอย่างองอาจไม่เก้อเขิน นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๓ ของศีลสมบัติของผู้มีศีล

(๔) คณบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล เป็นผู้ไม่หลงทำกาลกิริยา นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๔ ของศีลสมบัติของผู้มีศีล

(๕) คณบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล เบื้องหน้าแต่แตกกายตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๕ ของศีลสมบัติของผู้มีศีล¹²

การทำจิตใจให้แน่วแน่นมั่นคง คือ การตั้งมั่นแห่งจิต หรือภาวะที่จิตสงบนิ่งอยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง สมาธิศึกษา หมายถึง การควบคุมหรือบังคับจิตให้ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหววอกแวกไปตามอารมณ์ต่างๆ เมื่อบุคคลมีศีล คือ เป็นผู้สามารถควบคุมกายและวาจาให้เรียบร้อยเป็นปกติสุขแล้ว วัตถุประสงค์สำคัญประการหนึ่งของการรักษาศีล ก็คือ ศีลย่อมเป็นไปเพื่อสมาธิ หมายถึง เมื่อกายวาจาสงบแล้วก็จะทำให้ใจให้สงบ เพราะหากว่ากายและวาจาสงบนั้น ความเดือดร้อน ความทุกข์ต่างๆ ก็จะไม่เกิดแก่จิตใจ เมื่อมีศีลบริบูรณ์การสร้างสมาธิให้เกิดขึ้น ก็ทำได้โดยง่าย สมาธิ แบ่งได้ ๓ ระดับ คือ (๑) ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วคราว เป็นสมาธิปกติธรรมดาที่เราสามารถปฏิบัติกันในชีวิตประจำวัน ในขณะที่ประกอบกิจการงาน ถือว่าเป็นสมาธิเบื้องต้น (๒) อุปจารสมาธิ เป็นสมาธิระดับกลาง คือ สูงขึ้นไป

¹¹ อจ. ทสก. (ไทย) ๒๔/๑/๑-๓.

¹² วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๘๕/๙๙., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๐/๙๔, อจ. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๓/๓๕๖.

ใกล้สมาธิ ระดับปฐมฌาน ได้แก่ สมาธิหรือความสงบจนจะแน่นอน (๓) อัปนาสมาธิ คือสมาธิระดับสูง นับตั้งแต่ปฐมฌานขึ้นไป จนถึงจตุตถฌาน เป็นสมาธิที่น่าแสสนิท ซึ่งได้แก่ภาวะแห่งจิตที่เพ่งอารมณ์จนแน่นอน สมาธิ ก็คือ ความไม่ฟุ้งซ่าน ไม่หวั่นไหวไปตามอาการที่ปรากฏ มีความสุขเป็นปกติฐาน เพราะพระบาลีรับรองว่า ‘สุชิน จิตฺตํ สมาธิยตี’¹³ จิตของบุคคลผู้มีความสุขย่อมตั้งมั่น การเจริญสมาธิจนประณีตขึ้นตามลำดับ ภาวะของจิตที่เป็นสมาธิถึงขั้นอัปนาสมาธิแล้ว เรียกว่า “ฌาน” ฌานมีหลายชั้นโดยทั่วไปนิยมแบ่งออกเป็น ๒ ชั้น ชั้นละ ๔ รวมเป็น ๘ เรียกว่า “ฌาน ๘” หรือสมาบัติ ๘ อันเป็นภาวะของจิตที่ลึกซึ้ง คือ รูปฌานหรือรูปฌาน ๔ ได้แก่

๔.๑.๑.๑ ปฐมฌานเป็นฌานที่ ๑

ในรูปฌาน ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา¹⁴ มีรายละเอียด ดังนี้

วิตก ได้แก่ การผูกจิตไว้กับวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง มีลักษณะการคิด การหมายรู้อารมณ์ ความเป็นผู้ตั้งมั่น การนึกตามและการปรารถนาที่ถูกต้อง แม้ปราศจากความเข้าใจ เปรียบได้กับการท่องบทสวดมนต์ ผู้ที่กำลังเจริญปฐวีกสิณ ท่องคำว่า ปฐวีฯฯฯ หรือเดินฯฯฯ อยู่ตลอดในขณะที่คิดถึงดินด้วยความตั้งมั่นขณะนั้นชื่อว่า วิตก ได้เกิดขึ้นแล้วแก่ผู้ปฏิบัติ¹⁵

วิจาร์ ได้แก่ การคลอเคลีย วนเวียนจิตอยู่กับวัตถุอันจิตได้ผูกไว้ นั้น มีลักษณะการพิจารณา การไตร่ตรอง การผูกพันจิตไว้ในอารมณ์โดยไม่ให้เกิดความยินดียินร้าย ในอารมณ์ที่เกิดในระหว่างที่พิจารณาอยู่นั้นทำให้เป็นอุเบกขาในอารมณ์ ผู้เจริญปฐวีกสิณ ใส่ใจอยู่ในอาการหลายอย่างที่จิตหยั่งเห็นที่ขณะที่เพ่งปฐวีนิมิตอยู่ นี้เรียกว่า วิจาร์ได้เกิดแก่ผู้ปฏิบัติอยู่¹⁶ เมื่อเปรียบเทียบความแตกต่างของวิตกกับวิจาร์ อุปมาเหมือนการตีระฆัง เสียงที่เกิดขึ้นครั้งแรกเปรียบได้กับวิตก เสียงสะท้อนที่เกิดขึ้นมาเปรียบได้กับวิจาร์ อนึ่งเปรียบเสมือนความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับอารมณ์ของจิต (ธรรมารมณ์) ตอนเริ่มต้นเป็นวิตก

¹³ ที.สี. (บาลี) ๙/๒๒๕/๗๕.

¹⁴ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๗๑.

¹⁵ พระอุปติสสเถระ, วิสุทธิมรรค, หน้า ๘๖.

¹⁶ พระอุปติสสเถระ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗.

ตอนที่เหลือเป็นวิจารณ์ ความประสงค์ที่จะได้มานเป็นวิตก การรักษามานไว้เป็นวิจารณ์ สภาพจิตที่หยาบเป็นวิตก สภาพที่จิตละเอียดเป็นวิจารณ์ ดังที่ว่าที่ใดมีวิตก ที่นั่นมีวิจารณ์¹⁷

ปีติ ได้แก่ จิตมีความอิมเอิบ ปราโมทย์ในขณะที่จิตมีความผูกพันกับวัตถุ นั้น ปีติเกิดขึ้นได้ เพราะจิตเริ่มจดจ่ออยู่กับสิ่งๆ เดียว และประกอบด้วยความเย็นสนิสนี้ เรียกว่า ปีติ เกิดได้จากสาเหตุ ๖ ประการ คือ (๑) เกิดจากราคะ เพราะความชอบ ความหลง และ ความอิมใจที่เกิดจากกิเลส (๒) เกิดจากศรัทธา เพราะความอิมใจของบุคคลที่มีศรัทธาอย่างแรงกล้าต่อสิ่งที่ตนเคารพ เชื่อถือ เช่นการได้เห็นพระพุทธรูป เป็นต้น (๓) เกิดจากความไม่ติดด้าน เพราะเป็นผู้มีจิตบริสุทธิ์ต่อสิ่งต่างๆ (๔) เกิดจากวิเวก ได้แก่ ความอิมใจของบุคคลผู้ได้ปฐมฌาน (๕) เกิดจากสมาธิ ได้แก่ ความอิมใจของบุคคลผู้เข้าทุติยฌาน ๖) เกิดจากโพชฌงค์ ได้แก่ความอิมใจที่เกิดจากการดำเนินการตามโลกุตระมรรคในทุติยฌาน ลักษณะอาการเมื่อปีติเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติมีอยู่ ๕ ประการ ดังนี้ (๑) ขุททกปีติ คือ ปีติทำให้ขนชูชันเล็กน้อยแล้วก็หายไป (๒) ขณิกาปีติ คือ ปีติที่เกิดขึ้นชั่วขณะเหมือนฟ้าแลบแปลบปลาบ (๓) โลกกันตিকা ปีติที่กระทบกายเหมือนคลื่นกระทบฝั่ง คือ เกิดขึ้นแล้วก็หายไป เกิดขึ้นแล้วก็หายไปอยู่อย่างนั้น (๔) อุพเพคาปีติ ปีติโลดโผน ทำให้ตัวลอยขึ้นได้ (๕) ผรณาปีติ ปีติที่ซาบซ่านแผ่ไปทั่วร่างกาย เหมือนก้อนเมฆหนาที่บดที่เต็มไปด้วยฝน

สุข ได้แก่ จิตมีความเยือกเย็น สงบ เป็นสุข หรือ การประสบกับสิ่งที่ชอบใจ คือ ความสุข ความสำราญ ชื่นฉ่ำ คล่องใจ ปราศจากการบีบคั้นหรือรบกวนใดๆ¹⁸

เอกัคคตา ได้แก่ จิตเป็นใหญ่เพียงหนึ่งเดียว ไม่มีอารมณ์อื่นนอกไปจากนี้ หรือจิตมีอารมณ์เดียว การที่จิตมีอารมณ์เดียว คือ จิตที่ยึดอยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง โดยไม่คิดส่วไป ในอารมณ์อื่นๆ เลยแม้ชั่วขณะจิต เช่น จิตอยู่กับปฐวีนิमित หรืออยู่กับลมหายใจ เป็นต้น เรียกจิตนั้นว่า จิตเตกัคคตา ก็เมื่อใดองค์ ๕ เหล่านี้เกิดขึ้นแล้วยอมชื่อว่า ปฐมฌาน ได้เกิดขึ้นแล้ว เมื่อสามารถทำปฐมฌานให้เกิดขึ้นได้แล้ว อย่าเพิ่งรีบร้อนทำทุติยฌาน เพราะอาจทำให้ปฐมฌานนั้นเสื่อมและไม่อาจทำทุติยฌานให้เกิดขึ้นได้อีก จึงควรสร้างให้เกิดความชำนาญในปฐมฌานที่ท่านเรียกว่า วสี ประการให้ชำนาญเสียก่อน ดังนี้ (๑) อาวัชชนวสี คือ ความสามารถในการพิจารณาองค์ฌานด้วยมโนทวาราวชิชนจิต (๒) สมปัชวสี คือ ความสามารถในการเข้าฌาน (๓) อธิฐานวสี คือ ความสามารถในการให้ฌานดำรงอยู่ตาม

¹⁷ พระอุปติสสเถระ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘.

¹⁸ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๒๗๓.

กำหนด (๔) ฐานานวสี คือ ความสามารถในการออกตามกำหนด (๕) ปัจจเวกษระวสี คือ ความสามารถในการพิจารณาองค์ฌานด้วยขวนจิต เมื่อฝึกวสีทั้ง ๕ ประการในปฐมฌานดีแล้ว จึงค่อยเริ่มการฝึกเข้าสู่ทุติยฌานต่อไป

๔.๑.๑.๒ ทุติยญาณ (ฌาน) มีองค์ประกอบ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา มีคำอธิบาย ดังนี้

การละวิตก วิจารณ์ได้ ทำให้เรารู้สึกสบายมากขึ้น¹⁹ ดังพระพุทธทรงแตรัสว่า เธอบรรลุทุติยฌานซึ่งมีความผ่อนคลายแห่งจิตภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เพราะวิตกวิจารณ์ระงับไป มีแต่ปีติ และสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่²⁰ คำอธิบายเบื้องต้นที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก คือ เมื่อทุติยฌานเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อ วิตก วิจารณ์ ระงับไปคงเหลือแต่ปีติ สุข และเอกัคคตา การเข้าสู่ทุติยฌาน ดังที่ปรากฏในวิมุตติมรรคว่า ทั้งปฐมยามและปัจฉิมยาม ภิกษุโน้มนึกร่างเข้า ความตั้งมั่น การออก และการพิจารณาตามความปรารถนาของเธอ (ฝึกวสี ๕ ประการนั่นเอง) ถ้าเธอเข้าปฐมฌานและออกปฐมฌานบ่อยๆ และได้รับความสะดวกในการบำเพ็ญปฐมฌาน เธอย่อมได้รับสุข และทำทุติยฌานให้เกิดขึ้นได้และก้าวพ้นปฐมฌาน หนึ่ง ภิกษุพึงคิดอย่างนี้ว่า ปฐมฌาน นี้ยังหยาบ ส่วนทุติยฌานละเอียด เธอมองเห็นโทษของปฐมฌานและอานิสงส์ของทุติยฌาน²¹ เมื่อน้อมนึกร้อย่างนี้ย่อมเห็นโทษของปฐมฌานและอานิสงส์ของทุติยฌานในที่สุดก็จะเข้าสู่ทุติยฌานได้ตามความปรารถนา

๔.๑.๑.๓ ตติยญาณ (ฌาน) มีองค์ประกอบ ๒ คือ สุข เอกัคคตา จิตมีความเยือกเย็น มีอารมณ์เดียว การเข้าถึงตติยฌานก็ปฏิบัติในทำนองเดียวกันกับการเข้าทุติยฌาน คือ เมื่อเข้าสู่ทุติยฌานได้แล้ว จิตก็จะคล่องแคล่ว จิตก็ยกขึ้นสู่ตติยฌานได้เอง เมื่อปีติจางหายไป ดังพุทธพจน์ว่า เธอมีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย เพราะปีติสิ้นไป บรรลุ ตติยฌานที่พระอรหันต์ทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้ เป็นผู้มึนอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข²²

๔.๑.๑.๔ จตุตถญาณ (ฌาน) มีองค์ประกอบ ๒ คือ เอกัคคตา อุเบกขา การเข้าสู่จตุตถฌานก็ปฏิบัติในทำนองเดียวกันกับการเข้าตติยฌาน คือ เมื่อเข้า สู่ตติยฌานได้

¹⁹ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๗๑.

²⁰ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๒๖๗.

²¹ พระอุปัชฌาย์, **วิสุทธิมรรค**, หน้า ๙๘-๙๙.

²² ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๒๖๗.

แล้วก็ทำสรีให้เกิดขึ้นจนคล่องแคล่วแล้ว จิตก็จะยกขึ้นสู่จุดตถุฌานได้เองเพราะจิตที่ปฏิบัติไปก็ จะเห็นความหยาบกระด้างของฌานเก่าที่ได้อยู่ใครจะได้ฌานที่ละเอียดประณีตยิ่งขึ้นไป ก็ จะปล่อยอารมณ์ที่หยาบ (สุข) ไปจับอยู่ในอารมณ์ที่ประณีตยิ่งขึ้น (อุเบกขา) ผู้เข้าสู่จุดตถุ ฌานจะเป็นดังพุทธพจน์ว่า เธอบรรลุจุดตถุฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ และดับโสมนัสและโทมนัสก่อนๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่²³ ดังนั้นสุขเป็นเวทนา ทำให้จิตไม่ว่างไปจากเวทนา จึงเปลี่ยนสุขเป็นอุเบกขา คนที่ทำความจิตให้แน่วแน่มถึงขั้นจุดตถุฌาน (ฌาน) แล้ว เรียกว่าได้ “รูปาวจรสมาบัติ”แล้ว อรูปฌาน หรือ อรูปฌาน ๔ ถ้าทำความจิตให้ ยิ่งขึ้นกว่า จุดตถุฌานก็จะเข้าสู่อรูปฌาน ๔ ซึ่งเป็นอรูปาวจรสมาบัติ คือ อากาสาณัญ ายตนะ เป็นฌานที่กำหนดอากาศเป็นอนันต์, วิญญูณัญญายตนะ เป็นฌานที่กำหนด วิญญูณเป็นอนันต์, อากิญจัญญายตนะ เป็นฌานที่กำหนดภาวะที่ไม่มีสิ่งใดๆอยู่เลย และ เนวสัญญานาสัญญายตนะ ฌานที่กำหนดว่ามีสัญญาหรือไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ การ เพียรพยายามบำเพ็ญสมาธิ โดยนำวิธีการต่างๆ มาใช้ก็ตาม เพื่อให้เกิดผลความสำเร็จ วิธีการเหล่านั้น เรียกว่า “สมถะ” สมถะล้วนๆ ย่อมนำไปสู่ภาวะแห่งจิตที่เป็นสมาธิสูงสุดเพียง เนวสัญญานาสัญญายตนะ เท่านั้น การที่จะทำให้เกิดบรรลุถึงการดับทุกข์ หรือทำความจิตให้บริสุทธิ์ ถึงที่สุดได้นั้น จะต้องอาศัยปัญญาเข้ามาช่วยในการพิจารณาความจริง เรียกว่า “การเจริญ วิปัสสนา” การเจริญวิปัสสนานั้นผลที่ได้ก็คือ การเข้าถึงภาวะสมาธิที่ประณีตสูงสุด ได้แก่ ได้อีก ขึ้นหนึ่งเป็นขั้นที่ ๙ เรียกว่า “สัญญาเวทิตนโรธ” หรือ “นิโรธสมาบัติ” เป็นภาวะที่สัญญาและ เวทนาหยุดการปฏิบัติหน้าที่และมีปัญญาแจ่มชัดในจิตบริสุทธิ์ถึงที่สุด มีแต่ธรรมชาติที่บริสุทธิ์ ถึงที่สุด วิธีการเจริญสมาธิ การปฏิบัติเพื่อให้เกิดสมาธิจนเป็นผลสำเร็จนั้น ย่อมมีกลวิธีหรือ กลอุบายสำหรับเหนี่ยวนำสมาธิมากมาย

คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้แสดงอารมณ์ของสมถกรรมฐานในการเป็นอุบายที่จะทำ ให้จิตใจสงบนั้นมีอยู่ด้วยกันถึง ๔๐ ประการ เป็นข้อปฏิบัติที่เป็นกลวิธีต่างๆ เรียกว่า “กรรมฐาน ๔๐” โดยแบ่งออกเป็น ๗ หมวด ดังนี้ หมวดที่ ๑ กสิณ ๑๐ มีปฐวีกสิณ เป็น ต้น เป็นการเพ่งกสิณ, หมวดที่ ๒ อสุภ ๑๐ มีอุทุมตกอสุภ เป็นต้น ด้วยการพิจารณาถึง ความไม่สวยไม่งามของร่างกาย, หมวดที่ ๓ อนุสสติ ๑๐ มีพุทธานุสสติ เป็นต้น, หมวดที่ ๔ พรหมวิหาร ๔ มีเมตตา เป็นต้น, หมวดที่ ๕ อรูปฌาน ๔ มีอากาสาณัญญายตนะ เป็นต้น, หมวดที่ ๖ อหारेปฏิบัติกุศลสัญญา ความกำหนดรู้อาหารที่บริโภคโดยความเป็นปฏิกุศล, หมวดที่

²³ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๒๖๘.

๗ จตุธาตวัญฐาน กำหนดแยกแยะร่างกายให้เห็นสภาพตามความเป็นจริง ที่มีองค์ประกอบด้วยธาตุ ๔ มีธาตุดิน เป็นต้น ในการพิจารณาดังกล่าวข้างต้นก็ขึ้นอยู่กับจริตของแต่ละบุคคลด้วย เพราะแต่ละคนมีปัญญาและความสามารถไม่เท่ากันนั่นเอง เมื่อเกิดรู้สึกรู้ว่าตนเองมีจิตใจที่เบิกบานแล้วก็สามารถบำเพ็ญเพื่อให้เกิดวิปัสสนากรรมฐานในลำดับที่สูงขึ้น จิตที่เป็นสมาธิ มีคุณสมบัติสำคัญ ๓ ประการ คือ

(๑) ปริสุทโธ คือ จิตบริสุทธิ์ สะอาด แจ่มใส ไม่มีกิเลสรบกวน

(๒) สมานีโต คือ จิตมั่นคง แน่วแน่ จดจ่ออยู่ในอารมณ์เดียว ไม่วอกแวก ฟุ้งซ่าน

(๓) กัมมณีโย คือ จิตว่องไวควรแก่การงาน การบำเพ็ญเพียรเพื่อทำให้สงบ จนตั้งมั่นเป็นสมาธิถึงขั้นได้ฌานในระดับต่างๆ เป็นการบำเพ็ญกรรมฐาน ทำให้ผู้ปฏิบัติบังคับใจตนเองอยู่กับสิ่งที่กำหนดเป็นอารมณ์ โดยอาศัยหลักบริกรรม เช่น กำหนดว่าดินเป็นอารมณ์ ก็จะบริกรรมว่า ดิน ดิน ดิน...จนติดตาติดใจ แม้ลึกขึ้นไปทางอื่นภาพก็จะติดเป็นอารมณ์ เรียกว่านิมิต เมื่อบริกรรมไปเรื่อยจิตก็จะติดอยู่กับอารมณ์นั้น ไม่คิดถึงเรื่องอื่น มีความตั้งมั่นเป็นสมาธิ สามารถกำจัดนิวรณ์ให้หมดไปได้ บุคคลก็จะได้อานิสงส์ของการเจริญกรรมฐานอีก เป็นเหตุให้ได้รับความสุขกายและใจ ดังพระพุทธพจน์ที่ทรงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สมาธิภาวนาอันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบันเป็นไหน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลกรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติ และสุข อันเกิดจากวิเวกอยู่ บรรลุทุติยฌาน มีความผ่อนคลายแห่งจิตใจภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้นไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ เมื่อวิตกวิจารณ์สงบไปมีปีติ และสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกายเพราะปีติสิ้นไป บรรลุตติยฌานที่พระอริยะสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้ เป็นผู้ที่มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข บรรลุจตุตถฌานไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์และดับโสมนัสก่อนๆได้ มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา (มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่) ดูก่อนภิกษุทั้งหลายสมาธิภาวนานี้ อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบัน²⁴

๔.๑.๒ การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เป็นอุบายเรื่องปัญญา มีอารมณ์เป็นปรมาตถ์ เพราะการเจริญวิปัสสนากรรมฐานเป็นการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้เท่าทันสิ่งทั้งหลาย

²⁴ อ.จตุกก. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๓๑.

ตามความเป็นจริง เป็นอิสระ ไม่ถูกครอบงำด้วยกิเลส เพราะพระพุทธศาสนามีเป้าหมายสูงสุด คือ การบรรลุพระนิพพาน²⁵ การพัฒนาจิตของตนไปสู่การปฏิบัติที่สูงขึ้น คือ วิปัสสนากรรมฐาน วิธีการในการบำเพ็ญกรรมฐานเพื่อพัฒนาจิตของตน และเมื่อเข้าใจดีแล้ว ก็ควรเลือกสถานที่ที่เหมาะสมกับจริตของตน เป็นสถานที่สงบและมีครูบาอาจารย์ที่เก่งด้านนี้ ซึ่งในประเทศไทยและในส่วนของต่างประเทศ จะพื้มีนักวิปัสสนาจารย์อยู่เป็นจำนวนมาก ขึ้นอยู่กับท่านว่าจะสะดวกที่ใด และสิ่งที่สำคัญเมื่อจะลงมือปฏิบัติจะต้องทำกิจเบื้องต้นของตนให้สำเร็จเสียก่อนตามลำดับเสียก่อน ดังบาลีที่ว่า “อาวาโส จ กุลं ลาโภ คณो กम्मญจ ปญจัม อุตฺถานं ญาติ อาพาโห คนฺโถ อิทฺธิติ เต ทส”²⁶ คือ ตัดปิลิโพธิ หมายถึง “ความเป็นห่วง”²⁷ ที่เป็นเครื่องผูกพัน หรือห่วงเหนี่ยวให้เกิดความกังวล ฉะนั้นจึงต้องตัดปิลิโพธิซึ่งเป็นความห่วงกังวลในเรื่องต่างๆ ให้หมดจากใจก่อนลงมือปฏิบัติ เพื่อไม่ให้มันเป็นเครื่องขัดขวาง ทำให้การปฏิบัติไม่ก้าวหน้าได้ ซึ่งปิลิโพธิกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค²⁸

(๑) อาวาสปิลิโพธิ ความกังวลเรื่องที่อยู่อาศัยนั้น หมายถึง ความห่วงกังวลสิ่งต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งของที่ตัวสะสมไว้ การงานที่ค้างค้างอยู่ หรือความสะดวสบายที่ตนได้รับจากการอยู่ในอาวาสนั้น เหล่านี้เรียกว่า อาวาสปิลิโพธิ แต่ถ้าใครสามารถตัดความยินดีในเรื่องนี้เสียแล้วก็จะเกิดความสะดวสบาย เบาลใจในการปฏิบัติธรรม

(๒) กุลปิลิโพธิ ความกังวลเรื่องตระกูล หมายถึง ความห่วงกังวลตระกูลญาติหรือตระกูลอุปฐากที่ตนเองชอบคลุกคลีด้วย เพราะความห่วงใยในความทุกข์ - สุขของตระกูลเหล่านั้น ทำให้ไม่สามารถไปไหนได้ แม้แต่การจากไปเพื่อหาที่อันสงบวิเวกปฏิบัติธรรมก็ไม่อาจทำได้ นี้เรียกว่ากุลปิลิโพธิ

(๓) ลาภปิลิโพธิ ความกังวลเรื่องลาภสักการะ หมายถึง ความห่วงกังวลถึงปัจจัย ๔ ที่ตนเคยได้รับเมื่ออยู่ในอาวาสนั้น เช่น มีกิจนิมนต์มาก มีญาติโยมมาถวายภัตตาหาร ถวายสังฆทาน และปัจจัย ๔ อื่นๆ เป็นประจำและจำนวนมาก จนเกิดความเสียดายไม่อยากจากไปไหน เพราะกลัวจะสูญเสียลาภเหล่านั้น นี้เรียกว่า ลาภปิลิโพธิ

²⁵ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๓๐๕.

²⁶ วิ.อ. (บาลี) ๑/๔๕๔.

²⁷ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, (กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๘๕๐.

²⁸ สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), **วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียง**, (กรุงเทพฯ ฯ : บริษัท อัมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๓), หน้า ๑๔๑.

(๔) คณปติโพธิ ความกังวลเรื่องหมู่คณะ หมายถึง ความห่วงหมู่คณะเพื่อนฝูงที่รู้จักมักคุ้นกัน หรือความห่วงกังวลในการสอนหนังสือ การแสดงธรรม การอบรมสั่งสอนหมู่คณะต่างๆ ที่ตนต้องรับผิดชอบอยู่ จนไม่อาจตัดใจละทิ้งหมู่คณะเหล่านั้นไปได้ นี้เรียกว่า คณปติโพธิ

(๕) กัมมปติโพธิ ความกังวลเรื่องการทำงาน หมายถึง ความห่วงกังวลในเรื่องงานที่ตนทำอยู่ เช่น การซ่อม การก่อสร้าง การดูแล การบูรณะ การปรับปรุงอารามที่ตนอาศัยอยู่ หรือที่ตนต้องรับผิดชอบ ความรับผิดชอบที่ต้องกำกับดูแลหรือลงมือทำงานต่างๆ เหล่านี้ ทำให้ไม่มีเวลาในการมาปฏิบัติธรรม นี้เรียกว่า กัมมปติโพธิ

(๖) อัทธานปติโพธิ ความกังวลเรื่องการเดินทาง หมายถึง มีความจำเป็นที่จะต้องเดินทางไปทำกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เดินทางไปแสดงธรรม เดินทางไปเป็นพระอุปัชฌาย์ เดินทางไปเข้าปริวาสตามที่ต่างๆ จนไม่มีเวลาปฏิบัติธรรม นี้เรียกว่า อัทธานปติโพธิ

(๗) ญาติปติโพธิ ความกังวลในเรื่องญาติในวัด ได้แก่ พระอุปัชฌาย์ สิทธิวิหาริก อันตเววสิก ภิกษุผู้ร่วมอุปัชฌาย์ร่วมอาจารย์กัน ญาติในบ้าน เช่น พ่อ แม่ ญาติ พี่ น้อง เหล่านี้ที่เจ็บป่วย เป็นเหตุแห่งความกังวลแห่งภิกษุ นี้เรียกว่า ญาติปติโพธิ

(๘) อาพาธปติโพธิ ความกังวลเรื่องการเจ็บป่วย หมายถึง ความเจ็บป่วยที่เกิดขึ้นในตน ทำให้เกิดความกังวลในการรักษา หรือทุกข์เวทนาจากความเจ็บป่วย ทำให้เกิดอุปสรรคในการปฏิบัติธรรม นี้เรียกว่า อาพาธปติโพธิ วิธีแก้ไข คือ ต้องรักษาอาการเจ็บป่วยนั้นเสียก่อนจนมีสุขภาพดีแล้ว หรือถ้าไม่สามารถรักษาให้หายได้ ก็ควรทำใจโดยคิดว่าเป็นธรรมดาของชีวิต เอาความเจ็บป่วยนั้นเป็นอุปกณ์ในการพิจารณา ก็สามารถบรรลุธรรมได้เช่นกัน

(๙) คันถปติโพธิ ความกังวลเกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียน หมายถึง ผู้ที่กำลังศึกษาอยู่ต้องเอาเวลาทั้งหมดมาดูหนังสือ ทำรายงาน คำนวณตำราต่างๆ จนไม่มีเวลาปฏิบัติธรรม ต้องกังวลอยู่กับการศึกษาเล่าเรียน นี้เรียกว่า คันถปติโพธิ แต่สำหรับบางคนการศึกษาเล่าเรียนมิได้เป็นอุปสรรคแก่การปฏิบัติ กับเกื้อกูลแก่การปฏิบัติอีกด้วย โดยเฉพาะการศึกษา

ปรียัติธรรม ทำให้ผู้ศึกษามีความรู้ ความเข้าใจในหลักธรรมยิ่งขึ้น จนเกิดปัญญาญาณ เห็นแจ้งในสังขารมรรคผลได้เช่นกัน ดังเรื่องพระจุฬายาจา²⁹ เป็นต้น

(๑๐) อิทธิพลโพธิ ความกังวลเรื่องการแสดงฤทธิ์ หมายถึง พระภิกษุที่ได้ฌานอภิญญา จนสามารถแสดงฤทธิ์ต่างๆ เช่น ดำดิน เหาะไปในอากาศ หูทิพย์ ตาทิพย์ เป็นต้น ต้องกังวลในการระวังรักษาฤทธิ์นั้นไม่ให้เสื่อม จึงต้องหมั่นฝึกฝนอยู่เสมอ จนไม่มีเวลาเจริญวิปัสสนาความกังวลในการรักษาฤทธิ์ ที่มีในตนไม่ให้เสื่อม นี้เรียกว่า อิทธิพลโพธิ

ปลิโพธิ ถือเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความกังวลใจในสิ่งต่างๆ เหล่านี้ บุคคลผู้ต้องการปฏิบัติธรรมอย่างจริงจังจะต้องกำจัด ให้หมดไปเสียก่อนเป็นเบื้องต้น เพราะมิฉะนั้นจะเป็นเครื่องขัดขวางต่อการปฏิบัติธรรม ทำให้ไม่เกิดความก้าวหน้าในการปฏิบัติ และในที่สุดก็ต้องเลิกล้มการปฏิบัติลงเสียกลางคัน เป็นการเสียเวลาด้วย หากสามารถตัดความกังวลห่วงใยในเรื่องต่างๆ ได้หมดสิ้นแล้ว ก็เป็นอันว่าพร้อมแล้วในการเดินทางไปแสวงหาความพ้นทุกข์กัน

ผู้ศึกษาเห็นว่าการปฏิบัติธรรม ฝึกกรรมฐานไม่ใช่เรื่องยาก ลำบาก หรือกลัว เพราะมิได้ละวาง เพียงแต่เป็นอุบายที่จะทำให้เกิดสมาธิเท่านั้น ดังบาลีในคัมภีร์วิสุทธิมรรคตอนกัมมัฏฐานคณนิกเทศว่า อาวาโส จ กุลฺลํ ลาโภ คณฺเณ กมุเมเน ปญฺจมํ อทุธานํ ญาติ อาพาโร คนฺโถ อิทฺฐิติเม ทส ความว่า “ปลิโพธิ ๑๐ ประการ คือ ที่อยู่ ๑ ตระกูล ๑ ลาภ ๑ หมู่คณะ ๑ การงาน ๑ การเดินทาง ๑ ญาติ ๑ การเจ็บป่วย ๑ การศึกษา ๑ อำนาจ ³⁰

นอกจากนี้ ควรคำนึงถึงในการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายนั้น คือ จริต หมายถึง บุคคลที่มีพื้นเพของจิตหรือพื้นนิสัย ลักษณะความประพฤติหนักไปในทางใดทางหนึ่งอันเป็นปกติประจำสันดาน จริตจัดเป็นประเภทใหญ่ได้ ๖ ประเภท คือ (๑) ราคะจริต คือ ผู้ที่มีความรักสวयรักงาม ละมุนละไม ละเอียดล่อ เป็นต้น (๒) โทสะจริต คือ มีใจร้อน หงุดหงิดง่าย ชอบทำอะไรรวดเร็ว เป็นต้น (๓) โมหะจริต คือ มีความเขลา มีความกลัว เหนงซึม งมงาย ใครว่าอย่างไรก็เห็นคล้อยตามไปด้วย เป็นต้น (๔) สัทธาจริต มีจิตซาบซึ้ง มีใจเบิกบาน ใบหน้าชุ่มชื้น มีความน่าเลื่อมใส (๕) พุทธิจริต คือ ชอบใช้ความคิดพิจารณาหาความจริง และมองไปตามความจริงนั้น เป็นคนที่เชื่อในการกระทำของตนเองและชอบพิสูจน์หาความจริงอยู่บ่อยๆ ไม่เชื่ออะไรง่าย (๖) วิตกจริต คือ มีลักษณะนิสัย

²⁹ สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), **วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียง**, (กรุงเทพฯ : บริษัท อัมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๓), หน้า ๑๕๐.

³⁰ วิสุทธิมรรค, ๑/๑๑๒.

ชอบครุ่นคิด วกวน นึกคิดอะไรที่วางแผนไว้ดีแล้วก็ไม่กล้าตัดสินใจลงมือทำ เป็นต้น บุคคลทั่วไปมักมีจริตต่างๆ กัน แต่ไม่ใช่ทุกคนๆ นั้นจะมีจริตอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น บางคนอาจมีจริตปนกัน เช่น ราคะโทสจริต เป็นต้น วิธีการสังเกตจริตตามในหนังสือวิมุตติมรรคท่านได้แสดงวิธีสังเกตจริตไว้ ๗ ประการ คือ

๑) ลักษณะการมองดูรูป สำหรับบุคคลราคะจริต จะมองดูรูปเสมือนหนึ่งเขาไม่เคยเห็นมาก่อน เขามองไม่เห็นข้อเสียของรูปนั้น และไม่ได้พิจารณาแม้คุณความดีของรูปแม้เพียงเล็กน้อย เขาไม่เป็นอิสระจากความต้องการในรูปารมณีนั่นได้ แม้หลังพิจารณาแล้วก็ยังไม่สามารถเป็นตัวของตนเองได้ บุคคลโทสจริต เมื่อมองดูรูปไม่นานราวกับว่าเหนื่อยหน่าย เมื่อเขารู้สึกหงุดหงิดจะก่อการทะเลาะวิวาทกับผู้อื่นบ่อยๆ แม้สิ่งใดดีเขาก็ไม่ชอบใจ วิธีชีวิตของเขากำหนดโดยโทษเขามีทำที่ต่ออารมณ์ทางทวารอื่นๆ ในทำนองเดียวกัน บุคคลโมหจริต เมื่อมองดูรูปด้วยอาการดังนี้ คือ ในเรื่องคุณและโทษของสิ่งใดๆ ก็ตามจะเชื่อคนอื่น ใครเห็นว่าอะไรมีค่าและน่าชมเขาก็ว่าตาม ใครว่าไม่ดีไม่น่าชมเขาก็ว่าตาม ทั้งนี้เพราะเขาไม่รู้อะไร เขามีทำที่ต่ออารมณ์อื่นๆ ในทำนองเดียวกัน

๒) ลักษณะการเดิน สำหรับบุคคลราคะจริต อาการที่ก้าวเดินตามธรรมชาติ คือ ยกเท้าเดินเร็ว ก้าวสม่ำเสมอ สวาท่าสม่ำเสมอ วางลงไม่ราบเต็มพื้นเท้า ยกเท้าก้าวเดินสง่างาม บุคคลโทสจริต อาการที่ก้าวเดินตามธรรมชาติ คือ กระตุกทำยกขึ้นและเวลาเหยียบลง ผลุนผลันเท้าเฉียดกัน วางเท้าคล้ายกับจะชูดิน

๓) ลักษณะการนั่งห่ม สำหรับบุคคลราคะจริต เธอไม่ชอบครองจีวรเก่าหรือขาด เวลาครองจีวรจะช้า ไม่ห้อยรุ่มร่าม ห่มจีวรเป็นปริมณฑล เรียบร้อย น่าดู น่าชม ส่วนบุคคลโทสจริต จะครองจีวรเร็ว จีวรจะสูงเกินควรไม่เป็นปริมณฑล ไม่เรียบร้อย ไม่น่าดู ไม่น่าชม บุคคลโมหจริต จะครองจีวรช้า ไม่เป็นปริมณฑล ไม่เรียบร้อย ไม่น่าดู ไม่น่าชม

๔) ลักษณะการบริโภค บุคคลราคะจริต ชอบอาหารมีรสกลมกล่อม ประณีต มีรสหวาน ขณะบริโภคตะล่อมอาหารเรียบร้อยพอเหมาะเป็นคำๆ และค่อยๆ บริโภคด้วยความพอใจในรส แม้จะไม่อร่อยนักก็รู้สึกพอใจมาก ต้องการอาหารพอสมควร ส่วนบุคคลโทสจริต ชอบอาหารมีรสเปรี้ยว ขณะบริโภคไม่ตะล่อมให้เป็นคำเรียบร้อย บริโภคคำโต ถ้าอาหารมีรสไม่อร่อยจะไม่พอใจบริโภคน้อย บุคคลโมหจริต ชอบอาหารไม่แน่นอน ขณะบริโภคไม่ตะล่อมให้เป็นคำเรียบร้อย บริโภคคำเล็ก ทำอาหารแปรอะเปลี่ยนแปลง อาหารเข้าปากบ้าง การบริโภคไม่สำรวม

๕) ลักษณะการทำงาน บุคคลโรคจิต จะจับไม้กวาดพอดีและกวาดอย่างไม่เร่งรีบ ไม่ทำให้ขยะกระจัดกระจาย ทำงานเรียบร้อยทำอะไรรู้อย่างโดยสม่ำเสมอโดยไม่คิดฟุ้งซ่าน ส่วนบุคคลโทสจริต จะคว้าไม้กวาดอย่างเร่งรีบและกวาดอย่างรวดเร็ว ทำให้ขยะกระจัดกระจายไปทั้งสองทาง และเกิดเสียงดังน่ารำคาญ ทำงานได้เรียบร้อยแต่ไม่สม่ำเสมอและไม่ปล่อยใจให้เลื่อนลอยมีสมาธิในการทำงาน บุคคลโมหจริตจะจับไม้กวาดเชื่องช้า ทำงานไม่เรียบร้อยและไม่สม่ำเสมอ มีจิตใจงุ่นงาย ชอบทำงานหลายๆอย่างพร้อมๆกัน แต่ไม่สำเร็จ

๖) ลักษณะการนอนหลับ สำหรับบุคคลโรคจิต จัดเตรียมที่นอนเรียบร้อย ค่อยๆ เอนกายลงนอนและงอแขนงอขาเข้า เมื่อถูกปลุกให้ลุกขึ้นในเวลากลางคืนจะลุกขึ้นทันทีทันใดและตอบแบบไม่เต็มใจ ควรหาที่นอนที่นิ่งได้ต้นไม้ริมน้ำที่ราบเรียบ หรือในที่ที่มีต้นไม้ปกคลุมสงบสงัด หรือในวิหารที่ยังไม่แล้วเสร็จ หรือในที่ที่ไม่มีเตียง ควรใช้อริยาบถยืนหรือเดินไปมา ส่วนบุคคลโทสจริต ไม่จัดที่นอนให้เรียบร้อย รีบร้อนและนอนลง ณ สถานที่ที่ได้พบ เกิดอาการหน้ามืดวิงวอนเวลาอนหลับ เมื่อถูกปลุกให้ตื่นในเวลากลางคืน จะลุกขึ้นทันที ตอบแบบไม่พอใจ ควรหาที่นอนที่นิ่งภายใต้ต้นไม้ริมแม่น้ำที่ราบเรียบ หรือวิหารที่สร้างเสร็จแล้วหรือที่มีเตียงและผ้าปูนอนเรียบร้อย ควรใช้อริยาบถนั่งหรือนอน บุคคลโมหจริต ไม่เตรียมที่นอนให้เรียบร้อยเวลาหลับแขนขาอ้าถ่างออกเหลือแต่ตัวที่มีการปกคลุม เมื่อถูกเรียกให้ตื่นในเวลากลางคืน จะบ่นพึมพำและใช้เวลาานานจึงค่อยตอบควรอยู่ใกล้ชิดครูอาจารย์จะได้ท่านเป็นที่พึ่งควรใช้อริยาบถเดิน

๗) สังเกตจากกิเลส สำหรับบุคคลโรคจิต มี ๕ ประการ คือ วิชา มานะ มายา (เจ้าเล่ห์) สาไทย (โอ้อวด) มักมาก ส่วนบุคคลโทสจริต มี ๕ ประการ คือ โกรธ พยาบาท มักขะ (ลบหลู่คุณท่าน) ตระหนี่ อุปนาคะ (ผูกโกรธ, ผูกใจเจ็บ บุคคลโมหจริต มี ๕ ประการ คือ กามฉันทะ (ยินดีในกาม) ถีนมิทธะ (ง่วงเหงาซึ่มเซา) อุทธัจจกุกกุกจะ (หงุดหงิด รำคาญ เจ้าอารมณ์) วิจิกิจฉา (หลงไหล งมงาย)³¹

กล่าวโดยสรุปว่า จริตของแต่ละคนไม่เหมือนกัน แต่คนหนึ่งสามารถมีหลายจริต ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อม เหตุการณ์ และสภาวะการณ์ต่างๆ ที่ได้รับนั่นเอง ดังนั้นจึงมีความจำเป็นและเข้าใจจริตของตนเองและน้อมกรรมฐานใดตั้งเป็นหมวดธรรมพิจารณาจะทำให้เห็นผลของการปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นจากกิเลสได้ไม่ยากนัก สถานที่ปฏิบัติธรรมก็ถือว่ามีส่วน

³¹ พระอุปัชฌาย์สละเถระ, วิมุตติมรรค, หน้า ๕๙-๖๑.

สำคัญมาก เพราะจะเป็นเหตุเกื้อกูลให้การปฏิบัตินั้นมีความก้าวหน้า ไม่ติดขัด ไม่ขัดข้อง และส่งเสริมให้การปฏิบัติดำเนินไปด้วยดีหรือที่เรียกกันว่าสถานที่ สัมปายะ ซึ่งเป็นสถานที่สบาย เหมาะสมเกื้อกูลแก่การบำเพ็ญและระดับพระองค์รักษาสมาธิ ช่วยสนับสนุนในการบำเพ็ญภาวนาให้ได้ผลดี ช่วยให้สมาธิตั้งมั่น ไม่เสื่อมถอย³² มีอยู่ ๗ สถานที่ด้วยกัน คือ (๑) ที่อยู่อาศัยที่เหมาะสม เงียบสงบ ไม่มีคนพลุกพล่าน (๒) ที่หาอาหาร ที่เที่ยววิณทนาที่ที่เหมาะสม (๓) การพูดคุยที่เหมาะสม ไม่คุยมากเกินไปจนกระทบต่อการปฏิบัติธรรมและควรสนทนาเฉพาะเรื่องธรรม (๔) บุคคลที่ถูกต้องเหมาะสม มีศีลเสมอกัน เป็นต้น (๕) อาหารที่เหมาะสม ไม่เป็นอุปสรรคในการปฏิบัติธรรมที่ซับซ้อนง่าย เป็นต้น (๖) ดินฟ้าอากาศธรรมชาติแวดล้อมเหมาะสม (๗) อิริยบทที่เหมาะสม ไม่เครียด ไม่ตึง หรือ สูดโต่งไปทางใดทางหนึ่ง³³

การศึกษาหรือปฏิบัติเพื่อความรู้แจ้งเห็นจริง ซึ่งเป็นความรู้ที่บริสุทธิ์ ซึ่งเป็นความรู้ที่บริสุทธิ์ บริบูรณ์ ไม่เจือปนด้วยกิเลส ตัณหา และอุปาทาน ปัญญาตามหลักของพระพุทธศาสนาจะต้องเป็นปัญญา (ความรู้) ที่ประกอบด้วยสัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบหรือความเห็นถูกต้อง) และเป็นปัญญาที่ประกอบไปด้วยสัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบหรือความครุ่นคิดที่ถูกต้อง) จึงจะเรียกว่า “อริปัญญา” ความรู้ในสิ่งที่ยังไม่รู้ ไม่ว่าจะรู้อันนั้นจะอยู่ใกล้หรือไกล เช่น การสำรวจการเป็นอยู่ของสัตว์น้ำใต้ทะเล เป็นต้น แต่ปัญญาตามหลักพระพุทธศาสนามีความหมายลึกซึ้งกว่านั้น คือ เป็นปัญญาหรือความรู้ที่เป็นไปเพื่อเห็นแจ้งในชั้น ๕ ไตรลักษณ์ อริยสัจ ๔ เป็นต้น หลักการศึกษาทางพระพุทธศาสนาแตกต่างไป

จากการศึกษาทางโลกประการหนึ่ง ก็คือ การศึกษาทางพระพุทธศาสนาจะเริ่มศึกษาจากภายในก่อน แล้วจึงขยายวงกว้างออกไปสู่ภายนอก การศึกษาโลกภายใน ก็คือ การมารู้ตนเอง หากคนเราไม่รู้ตนเองและไม่เข้าถึงธรรมชาติของคนแล้ว ก็ไม่สามารถดำเนินชีวิตของตนให้ประสบกับความสุขที่แท้จริงได้ เพราะไม่รู้ปัญหา (ทุกข์) ไม่รู้สาเหตุที่แท้จริงของปัญหา (สาเหตุที่ทำให้ทุกข์เกิด) ไม่รู้ความดับหรือแก้ปัญห และไม่รู้วิธีการปฏิบัติแก้ปัญห (ทุกข์) อันเชื่อมโยงไปสู่ธรรมชาติ ที่ชีวิตต้องเป็นไปอย่างนั้น คือ หลักแห่งไตรลักษณ์ คนเราจึงเข้าไปยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) ในตัวตน เมื่อเกิดมีตัวตนก็เกิดมีของตนตามมา เช่น สิ่งนั้นสิ่ง

³² พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๔๓-๒๔๔.

³³ ที.มหา. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๒๔๘.

นี้เป็นของตน คนนั้นเป็นคนที่ตนรัก คนโน้นเป็นคนที่ตนเกลียด ฯลฯ ปัญหา (ทุกข์) ก็เกิดขึ้น เพราะคนเราเอาความคิดความเห็นไปติดอยู่กับวัตถุสิ่งของ เมื่อมีความยึดมั่นถือมั่นมาก ความทุกข์ (ปัญหา) ก็มาก หากมีความยึดมั่นถือมั่นน้อย ทุกข์ (ปัญหา) ก็น้อยลง พระพุทธศาสนาให้การยกย่องปัญญาว่าเป็นสิ่งสูงสุด ดังพระพุทธศาสนสุภาษิตว่า “ปัญญา ธเนน เสยโย” แปลว่า ปัญญาประเสริฐกว่าทรัพย์ และว่า “นตฺถิ ปญญาสมา อาภา” แปลว่า แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี³⁴ เป็นต้น การฝึกปัญญาเพื่อทำให้เกิดความรู้แจ้ง เรียกว่า วิปัสสนาญาณ ซึ่งสามารถแบ่งวิธีการปฏิบัติออกได้ ๔ ประเภท ได้แก่

(๑) กายภาวนา คือ การฝึกฝนพัฒนากายให้รู้จักการติดต่อสื่อสารเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายที่อยู่ภายนอกทางอินทรีย์ทั้ง ๕ ด้วยดีและปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณมิให้เกิดโทษ

(๒) ศิลภาวนา คือ การพัฒนาพฤติกรรมด้วยการฝึกฝนตนให้มีกฎระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อให้เกิดความเสียหายทั้งตนเองและผู้อื่นสามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข

(๓) จิตภาวนา คือ การพัฒนาจิตด้วยการฝึกฝนอบรมจิตให้เข้มแข็งมั่นคงเกิดความเจริญงอกงาม ด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตา กรุณา มุชิตา มีความขยันหมั่นเพียร อดทน จิตเป็นสมาธิก็จะทำให้รู้สึกเบิกบาน สดชื่นใจ อยู่เป็นสุข เป็นต้น

(๔) ปัญญาภาวนา คือ การพัฒนาปัญญาด้วยการฝึกฝนปัญญาให้มีให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งทั้งหลายตามสภาพความเป็นจริง เกิดความรู้เท่าทันเห็นแจ้งในโลกและชีวิตตามสภาพความเป็นจริง มีชีวิตที่เป็นอิสระ ปลอดภัยจากกิเลส สามารถแก้ไขปัญหาลักษณะต่างๆได้ด้วยปัญญา³⁵ คำสอนทางพระพุทธศาสนาท่านมหาภิณทิวาสกล่าวว่า³⁶ “ปัญญาเป็นเครื่องวินิจฉัยณะ (สิ่งที่ได้ยินได้ฟังมา) ปัญญาเป็นเครื่องเพิ่มพูนเกียรติคุณและชื่อเสียง บุคคลในโลกนี้ประกอบด้วยปัญญาแม้เผชิญความทุกข์ ก็ประสบความสุขได้”

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน การปฏิบัติบำเพ็ญเพียรทางจิตเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งในทุกสิ่งทุกอย่าง ตามความเป็นจริงโดยอาศัยหลักไตรลักษณ์ คือ ให้เห็นว่า ทุกสิ่งทุกอย่างเกิดขึ้น ดำรงอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่ง แล้วก็ดับไปไม่มีอะไรจริงยั่งยืน (อนิจจัง) ไม่คงอยู่ในสภาพนั้นตลอดไปได้ (ทุกขัง) และไม่มีใครสามารถหยุดยั้งการเปลี่ยนแปลงนั้นได้ (อนัตตา)

³⁴ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๙.

³⁵ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๙/๒๙๐, อจ. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๕/๗๗.

³⁶ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๖/๓๕๐.

การพิจารณาจนเกิดญาณ คือความรู้พิเศษในระดับต่างๆตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ ด้วยการ
รู้จักแยกนามรูปออกจากกัน จนถึงขั้นอัสวัภยญาณด้วยกำจัดกิเลสให้หมดไป³⁷

บุคคลใดที่ต้องการความสุขทั้งในปัจจุบันและอนาคตนั้น จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง
ที่จะต้องมีการมาฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดความรู้ และความเข้าใจในชีวิต ทำให้การดำเนินชีวิต
เป็นไปได้ดี และสามารถที่จะประกอบอาชีพการงานได้ดี เพราะร่างกายหากได้รับการฝึกฝน
ออกกำลังกายบ่อยๆย่อมก่อให้เกิดความแข็งแรงได้ ทางใจก็เช่นเดียวกันหากมีการพัฒนา
ฝึกฝนอบรมทางจิตใจก็ทำให้มีพลังใจในการดำเนินชีวิต เพราะการพัฒนาจิตให้สงบจนเกิดเป็น
สมาธิ เรียกว่า สมถภาวนา พระพุทธองค์ทรงถือว่าความรู้ที่แท้จริงต้องเกิดมาจากการปฏิบัติ
มิใช่เกิดจากการเรียนรู้หรือการท่องจำจากตำรา พระองค์ไม่เคยยกย่องคนที่มีความรู้โดยการ
เล่าเรียน การบูชาที่พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญก็คือ ปฏิบัติบูชา เพราะจะทำให้ผู้บูชาเดินทาง
ไปถึง มรรคผล นิพพานได้ ส่วนอามิสบูชานั้น พระองค์ไม่ทรงสรรเสริญ เพราะไม่อาจนำผู้
ปฏิบัติให้พบกับความสุขสงบได้ ในส่วนระดับสูงสุดในพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ การหลุด
พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ดังนั้นการบรรลุนิพพานก็คือ การเข้าถึงความดับทุกข์โดยสิ้นเชิง
และ บรรลุความสุขอย่างสูงสุด จิตของผู้บรรลุนิพพานย่อมมีความสุขสะอาด สว่าง สงบ
ตลอดเวลาที่มีชีวิตอยู่และเมื่อดับขันธ์แล้วก็ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอีก
ต่อไป³⁸ เป็นระดับที่เรียกว่านิพพานสุข คือสุขจากการละกิเลสทั้งปวง การบำเพ็ญเพียรทางจิต
หรือเจริญภาวนา ความสุขเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดสมาธิ จุดมุ่งหมายสูงสุดของ
พระพุทธศาสนา คือ นิพพาน และนิพพานก็เป็นความสุข และเป็นบรมสุขสูงสุด
พระพุทธศาสนาถือว่าความสุขเป็นเรื่องสำคัญ การที่สอนให้ละกามนั้น ไม่ใช่เพราะกามไม่มี
ความสุขแต่เป็นความสุขที่ไม่ยั่งยืนถาวร เพราะให้ความสุขชั่วคราวแต่ยังปะปนด้วยทุกข์มาก
และข้อสำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงเน้นมาก คือ ความสุขที่ไม่อิงกามคุณ นั้นหมายถึงว่าเป็น
ความสุขอย่างอื่นที่สุขกว่า ละเอียดกว่า ประณีตกว่าสุขที่เกิดจากกามคุณ เพราะผู้ใด

³⁷ อจ.ทุกก. (ไทย) ๒๐/๓๒/๖๐.

³⁸ เตือน คำดี, ศาสนศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์,
๒๕๔๕), หน้า ๑๕๒.

ที่สามารถหลุดพ้นจากความทุกข์ที่เกิดจากกามคุณได้ยอมเข้าสู่ความสุขที่สมบูรณ์³⁹ สมานกับคุณภาพชีวิต⁴⁰

คำว่า “คุณภาพชีวิต” ในที่นี้ หมายถึง “ความสมบูรณ์ของชีวิต” ซึ่งจะเปรียบกับความหมายของผู้ที่เรียกตนเองว่าได้ประสบ “ความสำเร็จในชีวิต” บุคคลผู้ประสบผลสำเร็จในชีวิตนั้น ตามความหมายที่เข้าใจและสังคมยอมรับ หมายถึง ผู้ที่สามารถไต่เต้าโดยความเพียรพยายามไม่ว่าจะเป็นในด้านการเรียน การงานจนกระทั่งประสบผลสำเร็จ ถือกันว่าเป็นผู้ประสบผลสำเร็จในชีวิต แต่มิได้หมายความว่า เป็นผู้ถึงซึ่งความสมบูรณ์ในชีวิตหรือเป็นผู้ที่มีชีวิตอย่างมีคุณภาพ เพราะการไต่เต้าด้วยความพยายามให้ได้มาซึ่งความสำเร็จนั้นอาจจะไม่ดำเนินอย่างถูกต้องตามทำนองคลองธรรมก็ได้ และไม่อาจกล่าวได้ว่าบุคคลดังกล่าว จะเป็นผู้ที่มีความสุขในจิตใจหรือไม่ อาจจะมีความสุขที่มีความวิตกกังวลกับการที่ต้องรักษาสถานภาพของตน ซึ่งยังถือว่าชีวิตยังไม่สมบูรณ์บุคคลผู้มีความสมบูรณ์ในชีวิตนั้น ในที่นี้หมายถึง ผู้ที่สามารถดำรงชีวิตได้อย่างมีคุณภาพทั้งในด้านจิตใจ การงานรวมทั้งด้านครอบครัว โดยไม่จำเป็นต้องมีฐานะ ตำแหน่งทางสังคมที่สูงส่งบุคคลผู้นั้นอาจเป็นคนธรรมดา ซึ่งสามารถควบคุมจิตใจได้ มีความรู้จักพอไม่ละโมภะ ขยันขันแข็งในการประกอบอาชีพที่สุจริต สิ่งเหล่านี้จะทำให้สภาพร่างกายและจิตใจเกิดความสุขทางกายและสุขใจ เรียกว่า “ความสมบูรณ์ของชีวิต” ซึ่งคุณภาพชีวิตดังกล่าวก็ต้องอาศัยการฝึกอบรมจิตใจที่เกี่ยวข้องกับสมาธิ

สรุปได้ว่า ในการปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อให้เกิดความหลุดพ้นในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท จะต้องเริ่มตั้งแต่การรักษาศีลสำหรับฆราวาสก็รักษาศีล ๕ งดเว้นจากการทำความชั่วทั้งปวง ศีล ๘ สำหรับชีพรามณ์ ศีล ๒๒๗ สำหรับพระภิกษุ และศีล ๓๑๑ สำหรับพระภิกษุณี ด้วยการงดเว้นการล่วงละเมิดศีล เมื่อมีศีลเป็นพื้นฐานก็เป็นเหตุให้จิตบริสุทธิ์ ในการบำเพ็ญสมาธิก็เกิดขึ้นได้ง่าย เมื่อจิตเป็นสมาธิ ทำให้จิตใจสงบ และสามารถที่จะบำเพ็ญสมาธิให้สูงขึ้นได้ตามสติปัญญาและความเพียรของตน อนึ่ง สมาธิหรือการเจริญสมาธินับว่าเป็นหัวใจของการปฏิบัติ ซึ่งผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องทำความเข้าใจในเรื่องสมาธิให้ถ่องแท้เสียก่อนจนเป็นสัมมาสมาธิเสียก่อน จึงจะทำให้การปฏิบัติไม่ผิดทางเป็นมิจฉาสมาธิขึ้นมาได้ คำว่า สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นแห่งจิต, การทำใจให้สงบแน่วแน่ ไม่

³⁹ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม : ฉบับขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพฯ : มหาลงกรณาวิทยาลัย ๒๕๔๒), หน้า ๕๕๕.

⁴⁰ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา, **ปรัชญา 201 พุทธศาสน์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ที่ ไอ. เอส. พรินติ้งเฮ้าส์, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๒.

ฟุ้งซ่าน, การมีจิตแน่วแน่อยู่กับสิ่งหนึ่งสิ่งใดโดยเฉพาะการทำความเข้าใจในอารมณ์โดยการ
 น้อมจิตที่เป็นสมาธิในจิตตถณานั้นลงมาอยู่เพียงขั้นอุปจารสมาธิ แล้วยกจิตขึ้นพิจารณาองค์
 ธรรมของวิปัสสนาจนเกิดความรู้ ความเข้าใจ องค์ความรู้ก็จะดำเนินไปตามอารมณ์วิปัสสนา
 เรียกว่า วิปัสสนาญาณ ๑๖ ดังนี้ ๑) นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณที่กำหนดรู้นามรูป
 ๒) ปัจจัยปริคคหญาณ ญาณที่กำหนดรู้ปัจจัยของนามรูป ๓) สัมมสนญาณ ญาณที่กำหนด
 รู้ด้วยการพิจารณาเห็นนามรูปเป็นไตรลักษณ์ ๔) อุทยัพพญาณ ญาณที่กำหนดรู้ความเกิด
 ดับของนามรูป ๕) ภัทคญาณ ญาณที่กำหนดรู้แต่ความดับของนามรูป ๖) ภยญาณ
 ญาณที่กำหนดรู้สึกว่านามรูปเป็นภัย ๗) อาทีนวญาณ ญาณที่กำหนดรู้สึกในโทษ
 ของนามรูป ๘) นิพพิทานญาณ ญาณที่กำหนดรู้สึกเบื่อหน่ายต่อนามรูป ๙) มุญจितุกัมยตาญาณ
 ญาณที่อยากจะพ้นไปจากนามรูป ๑๐) ปฏิสังขยาญาณ ญาณที่รู้จักอุบายเป็นเครื่องพ้นจาก
 นามรูป ๑๑) สังจารูปกชาญาณ ญาณที่วางเฉยต่อนามรูป ๑๒) อนุโลมมิกญาณ ญาณที่
 อนุโลมให้เห็นอริยสัจ ๔ ๑๓) โคตรภูญาณ ญาณที่สามารถหยั่งรู้อยู่ต่อแห่งการข้ามพ้นจาก
 ภาวะปุถุชนเข้าสู่ภาวะอริยบุคคล ๑๔) มัคคญาณ ญาณที่ ประหวนกิเลสชาติเป็นสมุจเฉท
 ประหวน ๑๕) ผลญาณ ญาณที่เสวยอารมณ์นิพพานตามมรรค ๑๖) ปัจจเวกขยญาณ
 ญาณที่พิจารณามรรคผลนิพพาน กิเลสที่ละแล้วและที่เหลืออยู่ จึงสามารถอธิบายได้ว่า

ญาณที่ ๑ - ๓ จะเป็นการกำหนดรู้ว่าอะไรเป็นนาม อะไรเป็นรูป^{๔๑} เป็นรูปธรรม
 หรือว่าเป็นนามธรรม และญาณกำหนดรู้ด้วยการพิจารณานามและรูปโดยความเป็นไตรลักษณ์
 คือ ยกรูปธรรม นามธรรมทั้งหลายขึ้นพิจารณาโดยเห็นตามลักษณะที่เป็นของไม่เที่ยง เป็น
 ทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน^{๔๒}

ญาณที่ ๔ คือ อุทยัพพญาณ ญาณที่กำหนดรู้ความเกิดดับของนามรูป คือ
 พิจารณาความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์จนชัดเจนว่าสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นครั้งแล้วก็
 ดับไป ล้วนเกิดขึ้นและดับไปทั้งหมด^{๔๓} ในอุทยัพพญาณนี้ถ้าหากว่ามีกำลังแรงกล้ามาก หรือ
 ว่าผู้ปฏิบัติเคยทำสมาธิมาก่อน เมื่อมีสมาธิมีกำลังมาก วิปัสสนูปกิเลส จะเกิดขึ้นในระหว่าง
 ญาณนี้ สำหรับผู้ไม่เคยทำสมาธิมาก่อนหรือมีความเพียรอ่อน วิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิด
 วิปัสสนูปกิเลสจะเป็นเครื่องขัดขวางอารมณ์ของวิปัสสนาที่จะดำเนินขึ้นไป จะทำให้ความยินดี

^{๔๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, (กรุงเทพฯ :
 โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๓๑๑.

^{๔๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๑๒.

^{๔๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๑๓.

ผลิตเพลินหยุดอยู่แค่นั้น อารมณ์ของวิปัสสนาก็จะหายไป กิเลสต่างๆ ที่เคยสงบระงับไปชั่วคราวก็จะเกิดขึ้นมาอีก จึงต้องทำความเข้าใจเรื่อง วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ เป็นอย่างดี ดังที่กล่าวมาก่อนหน้านี้ข้างต้น (หน้าที่ ๗๑ -๗๒)

ญาณที่ ๕ ฅงคญาณ ญาณอันตามเห็นความสลาย คือ เมื่อเห็นความเกิดดับ เช่นนั้นแล้ว คำนึงเด่นชัดในสวนความดับอันเป็นจุดจบสิ้น ก็เห็นว่าสังขารทั้งปวงจะต้องสลายไปทั้งหมด^{๔๔} เพราะเหตุที่ว่าโลกภายนอกซึ่งเป็นอารมณ์นั้นดับไป และจิตที่ผู้รู้อารมณ์นั้นก็ดับไปพร้อมๆ กันเช่นนี้ เป็นความดับที่ไม่เคยเห็นมาเลยตั้งแต่เกิด เพราะอำนาจของโมหะถูกความเพียรและสติสัมปชัญญะสำรวจออก ด้วยเหตุนี้ทำให้ผู้ที่พิจารณานั้นหันมาสนใจในความดับของนามรูปในอุทกยพยญาณนั้น โดยมีได้สนใจในความเกิด ที่เป็นเช่นนี้เพราะเหตุว่าความเกิดของนามรูปนั้นไม่เป็นที่น่าหวาดเสียวเหมือนดับความดับ ความเกิดนั้นเป็นที่อาศัยของกิเลสทั้งปวง มีตัณหา เป็นต้น ส่วนความดับนั้นมีอำนาจสำรวจที่กองอยู่ในจิตสันดาน เพื่อชำระล้างให้เข้าถึงธรรมที่บริสุทธิ์หมดจดอีกด้วย เพราะความดับนี้จะพบเห็นได้ด้วยปัญญาเท่านั้น เมื่อจิต จดจ่ออยู่กับความดับก็เห็นความเสื่อม ความสลายไป จนทำลายวิปัสสนาความหลงผิดในความเที่ยง ย่อมละความยึดมั่น ย่อมคลายความกำหนดยึดมั่นที่อาศัยความเกิดขึ้นของสังขารทั้งหลาย และย่อมไม่หวั่นไหวไปในมิจฉาทิฏฐิต่างๆ มีสัสสตทิฏฐิ เป็นต้น จึงจัด ฅงคญาณเข้าใน ปหานปริญญา นับตั้งแต่ ฅงคญาณไปจนถึง มัคคญาณ ด้วยเหตุที่ ฅงคญาณนั้นจัดเป็น ปหานปริญญา คือ ความรอบรู้ในการละกิเลสต่างๆ จึงทำให้มีอานิสงส์ของ ฅงคญาณไว้ ๘ ประการ ดังนี้ ๑) ละความใคร่ในภพ ๒) ละความใคร่ในชีวิต ๓) จงหมั่นประกอบความเพียร ๔) จะต้องอยู่ในสัมมาอาชีวะ ๕) จะต้องสละความขวนขวายจนเกินควร ๖) จงปราศจากความหวาดกลัว ๗) จงเป็นผู้มีขันติและว่าง่าย ๘) จงเป็นผู้ที่อดทนต่อความยินดียินร้าย^{๔๕}

ญาณที่ ๖ ภยญาณ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว คือ เมื่อพิจารณาเห็นความแตกสลายอันมีทั่วไปแก่สิ่งทั้งปวง สังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใด ในคติใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่ต้องสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น^{๔๖} ภยญาณ

^{๔๔} พระประเดิม โทมโล, **วิธีการปฏิบัติกรรมฐานแบบสำนักต่างๆ**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เสียงเสียง จงเจริญ, ๒๕๒๘), หน้า ๓๖-๓๗.

^{๔๕} พระประเดิม โทมโล, **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๘-๔๐.

^{๔๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๖๘.

เป็นญาณที่มีความรู้สึกที่สังขาร คือ นามรูปนั้นเป็นภัยอันใหญ่หลวง ในการที่ได้อารมณ์อย่างนี้ก็เพราะเหตุเนื่องมาจากภังคญาณนั่นเอง ความรู้สึกตอนนี้ ตัวต้นหาจะอาศัยอารมณ์นี้เกิดขึ้นไม่ได้แล้ว จะต้องหยุดชะงักลง แต่ยังไม่คลายตัวออกเป็นแต่หัตถ์หรือหยุดการแผ่ชานออกไปเท่านั้น เพราะอารมณ์นี้เป็นข้าศึกแก่ต้นหา อุปมาเหมือนคนเป็นโรคผิวหนังเมื่อถูกทายาเข้าก็หยุดการกำเริบไปชั่วคราว แต่ยังไม่หายขาด หากว่าหยุดยาเสียโรคนั้นก็จะกลับมาอีก แต่อารมณ์นี้ความยินดีร้ายซึ่งมีมูลมาจากโทษนั้นยังอาศัยขึ้นได้⁴⁷

ญาณที่ ๗ อาทีนวญาณ ญาณอันค้ำนึ่งเห็นโทษ คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงซึ่งล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัวไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมค้ำนึ่งเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์⁴⁸ เมื่อได้ญาณนี้เป็นญาณที่มองเห็นโทษของสังขาร คือนามรูปนั้น ซึ่งก็เนื่องมาจากญาณที่ผ่านเข้ามา เมื่อมองเห็นภัยก็ย่อมมองเห็นโทษของสังขารไปด้วย เป็นการมองเห็นโทษของสังขาร ๕ ประการ คือ ๑) เห็นความเกิดของสังขารที่ตนปฏิสนธิมาเป็นโทษ ๒) เห็นความเป็นไปของสังขารในระหว่างที่ตั้งอยู่ในภพและคติที่ตนได้นั้นล้วนแต่เป็นโทษ ๓) เห็นกรรมอันเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้นนั้นเป็นตัวโทษไม่ใช่คุณ ๔) เห็นความเสื่อมความสิ้นไปของสังขารว่าเป็นโทษ ๕) เห็นว่าการที่ต้องจะไปเกิดอีกนั้นเป็นโทษ ในอารมณ์นี้ของอาทีนวญาณ เริ่มแยกออกเป็นสองทาง คือ เห็นโทษของสังขารธรรมอย่างหนึ่ง และเห็นคุณในนิพพานซึ่งเป็นธรรมอันนำออกจากทุกข์อีกอย่างหนึ่ง ในอารมณ์ทั้งสองอย่างนี้เป็นข้าศึกกัน เพราะว่าเมื่อเห็นโทษมากเท่าใด ก็พอใจในการพ้นโทษมากเท่านั้น จิตจะบายหน้าออกจากสังสารวัฏ มุ่งเข้าสู่ทางพระนิพพานด้วยญาณนี้

ญาณที่ ๘ นิพพิทาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งเห็นถึงความเบื่อหน่ายในสังขารว่าเป็นโทษ การเบื่อหน่ายนี้มีใช่เป็นการเบื่อหน่ายในอารมณ์อันไม่เป็นที่รักที่ยินดี หรืออารมณ์ที่ไม่พอใจอันเนื่องด้วยโทษ แต่เป็นการเบื่อหน่ายที่เกิดด้วยอำนาจของปัญญา เพราะอารมณ์ของปัญญานั้นเสมือนกับอารมณ์ของโทษ โดยเหตุนี้ท่านจึงเอาโทษจิตสงเคราะห์ในพุทธิจิต เพราะเหตุว่ามีอารมณ์เสมอกัน ดังนั้นจะเห็นว่าคนที่มีโทษจิตมักมีปัญญามาก

⁴⁷ พระประเดิม โกมล, **วิธีการปฏิบัติกรรมฐานแบบสำนักต่างๆ**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เสียงเชียงใหม่, ๒๕๒๘), หน้า ๔๐.

⁴⁸ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๖๘.

ญาณที่ ๙ มุญจិតุกัมยตาญาณ ญาณอันคำนึงด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น⁴⁹ ญาณนี้พัฒนามาจากญาณก่อนๆ เมื่อถึงญาณนี้จึงมีความใคร่ที่จะพ้นจากสิ่งที่เห็นว่าไม่ดีทั้งหลาย อุปมาเหมือนผู้ต้องโทษขังอยู่ในคุกขัง ย่อมต้องการจะออกมาให้พ้นจากที่นั่นเสียอยู่ทุกลมหายใจเข้าออก

ญาณที่ ๑๐ ปฏิสังขานญาณ ญาณอันคำนึงพิจารณาหาหนทาง คือ เมื่อต้องการที่จะพ้นเสียจากสังขารทั้งหลาย จึงกลับไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณากำหนดด้วยไตรลักษณ์ เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดปล่อยออกไป ในญาณนี้เป็นญาณที่มองอุบายที่จะพ้นจากสังขาร เพราะเหตุว่าปฏิสังขานญาณจะมีความรู้สึกอย่างแรงกล้า อยู่แต่ว่าทำอย่างไรหนอ จึงจะพ้นจากรูปนามได้ จะพ้นจากสังขารนี้ได้ นี่เป็นอารมณ์ของปฏิสังขานญาณ⁵⁰

ญาณที่ ๑๑ สังขารุเปกขาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ เมื่อพิจารณาสังขารต่อไป ย่อมเกิดความรู้สึกเห็นสภาวะของสังขารตามความเป็นจริงว่า ความเป็นอยู่ของมันอย่างนั้นเองเป็นธรรมดา จึงวางใจเป็นกลางได้ ไม่นินดียินร้ายในสังขารทั้งหลาย แต่นั้นมองเห็นนิพพานเป็นสันติบาท ญาณจึงแล่นไปสู่พระนิพพาน เลิกละความเกี่ยวข้องกันกับสังขารเสียได้⁵¹ สังขารุเปกขาญาณนั้นวางเฉยมีใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งปวง เพราะปัญญาเข้าไปรู้ความจริงว่าสิ่งทั้งปวงไม่มีแก่นสาร เป็นความว่างเปล่าจากตัวตนในเบญจันท์ ไม่มีอะไรเป็นเครื่องที่จะต้องเข้าไปยึดถือและเกาะเกี่ยวในสังขารทั้งหลายเช่นนั้นแล้ว จิตจึงวางเฉยเป็นอุเบกขา ไม่มีการนินดียินร้ายในสังขารทั้งปวง มีใจมุ่งสู่พระนิพพาน คือ ความสงบจากสังขารทั้งหลาย โดยไม่ვნกกลับมามีความเยื่อใยในสังขารทั้งหลายอีกเลยกิเลสในตอนนี้จะเบาบางมาก ไม่มีกำลังที่จะดูดรั้งจิตใจให้วกกลับไปยินดีในอารมณ์ที่จะเป็นไปในสังสารวัฏฏ์ได้ ปัญญาในสังขารุเปกขาญาณนี้ถือว่าเป็นยอดของวิปัสสนาชั้นโลกีย์ เพราะเป็นญาณที่เป็นปัจจัยให้ถึงวิถีของมรรคและผล หรือว่าเป็นปัจจัยที่จะส่งให้เป็นพระอรหันต์ได้ ฉะนั้นจึงเรียกวิปัสสนาญาณนี้ว่า วุฏฐานคามินี

⁴⁹ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๖๘—๒๖๙.

⁵⁰ พระประเดิม โทมโล, **วิธีการปฏิบัติกรรมฐานแบบสำนักต่างๆ**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เสียงเสียงจงเจริญ, ๒๕๒๘), หน้า ๔๔.

⁵¹ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๖๘.

ญาณที่ ๑๒ อนุโลมิกญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้หรือริยัสัจจ์ คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย แลญาณแล่นมุ่งตรงไปสู่พระนิพพานแล้ว ญาณอัน คล้อยต่อการตรัสรู้หรือริยัสัจจ์ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ต่อจากนั้นก็เกิดโคตรรกญาณมาคั่นกลาง แล้วเกิดมรรคญาณให้สำเร็จความเป็นพระ อริยบุคคลต่อไป⁵²

ญาณที่ ๑๓ โคตรรกญาณ ญาณรอบโคตร คือ ความหยั่งรู้ที่จะเป็นรอยต่อแห่ง การข้ามพ้นจากสภาวะของปุถุชนที่จะเข้าสู่ภาวะอริยบุคคล โคตรรกญาณนี้ตั้งอยู่ระหว่าง ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิตกกับญาณทัสสนวิสุทธิตก เป็นจิตที่เกิดต่อจากขณะที่ ๓ ของอนุโลม ญาณ โคตรรกญาณเกิดขึ้นขณะหนึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ในการที่โคตรรกญาณดวงนี้ได้ พระนิพพานเป็นอารมณ์นั้น ก็เพราะได้ปัจจัยมาจากอนุโลมญาณที่เกิดขึ้นในขณะที่ ๓ เป็นผู้ ด้บอารมณ์ของโลกีย์ ที่มีสังขารหรือนามรูปเป็นอารมณ์ให้แก่โคตรรกญาณ เพราะอารมณ์ โลกียธรรมที่พิจารณาสังขารมี อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาเป็นอารมณ์นั้น ด้ดับหรือสิ้นสุดลง พร้อมกับภังคขณะดวงที่ ๓ ของอนุโลมญาณนั่นเอง ฉะนั้นจึงเป็นโอกาสของโคตรรกญาณที่จะ หนองเอาพระนิพพานมาเป็นอารมณ์ได้ และทำลายเสียซึ่งโคตรรกของปุถุชนอย่างสิ้นโคตรรกของ พระอริยบุคคล เป็นจิตดวงแรกที่ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ในสังสารชาติ อาศัยอำนาจของ โคตรรกญาณนั่นเองที่เป็นปัจจัยให้แก่มัคคจิต

ญาณที่ ๑๔ มัคคญาณ ญาณในอริยมรรค คือความหยั่งรู้ให้สำเร็จภาวะ อริยบุคคลแต่ละขั้น⁵³ มัคคญาณนี้เป็นญาณที่เกิดขึ้นในจิตดวงหนึ่ง ที่เรียกว่ามัคคจิต มัคคจิต ดวงนี้เกิดขึ้นต่อจากโคตรรกญาณ เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยในโคตรรกญาณ มัคคญาณนี้มีพระ นิพพานเป็นอารมณ์เช่นเดียวกับโคตรรกญาณ แต่เรียกว่าโลกุตตรจิตเพราะออกจากกิเลสได้ แล้ว จึงเรียกว่า อุกาโตภูฐาน คือ ออกทั้ง ๒ อารมณ์และกิเลส มัคคญาณเกิดขึ้นขณะหนึ่ง เป็นผู้พร้อมด้วยกิจ และอารมณ์ในอริยัสัจจธรรมทั้ง ๔ และถึงพร้อมด้วยปรีวิฏฐ และ ญาณ ๑๒ ทำการประหานอนุสัยได้เป็นสมุจเฉทประหานตามกำลังของมรรคเป็นขั้นๆ ไป สำหรับมัคคญาณแม้เกิดขึ้นครั้งเดียวไม่ประหานเฉพาะกิเลสเท่านั้น แต่ยังประหานเสียซึ่ง สังสารวัฏฏ์อันไม่มีเบื้องต้นและที่ สุดด้วย พร้อมทั้งกำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญานฐิติ ๗ และ

⁵² พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๗๐.

⁵³ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๑๑.

สัตตवास ๙ มัคคญาณเมื่อสงเคราะห์เข้าในวิสุทธิ เรียกว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นโลกุตตรวิสุทธิมัคคญาณที่เกิดขึ้นครั้งแรกเรียกว่า ปฐมมัคค์ หรือ โสดาปัตติมัคคญาณ ด้วยคุณของมัคคญาณที่เกิดขึ้นแม้เพียงครั้งเดียวเท่านั้น ก็ได้นามว่าเป็นอริยบุคคลในขั้นที่ ๑ เรียกว่าโสดาปัตติมรรคบุคคล และจะไม่เกิดขึ้นอีกเลย จนดับขันธเข้าสู่ปรินิพพานและปิดประตูอบายทั้ง ๔ เป็นกุศลเรียกว่า โลกุตตรกุศล⁵⁴

ญาณที่ ๑๕ ผลญาณ ญาณในอริยผล คือ ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลขั้นนั้นๆ⁵⁵ เมื่อมัคคญาณเกิดขึ้นขณะหนึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์และชำระกิเลสให้สิ้นไปแล้วก็ดับต่อนั้น ผลญาณซึ่งไต่แกผลจิตนั้นก็เกิดตามมา เสวยวิมุตติสุขตามที่มัคคญาณได้แล้ว ผลญาณนี้เกิดขึ้น ๒-๓ ขณะ แล้วแต่ผู้ตรัสรู้ช้าหรือเร็ว ถ้าเป็นผู้ตรัสรู้เร็ว อนุโลมญาณก็เกิด ๒ ขณะมีปริกรรมด้วย ผลจิตก็เกิด ๒ ขณะ ผลจิตนี้เป็นวิบากจิตเกิดขึ้นเสวยวิมุตติสุขโดยไม่ต้องทำการประหานอะไรทั้งสิ้น เพราะเป็นจิตที่เกิดขึ้นเสวยผลตามที่มรรคได้ทำไว้ให้แล้ว ผลจิตนี้ท่านจึงจัดเป็นอริยบุคคลที่ ๒ เรียกว่า โสดาปัตติผลบุคคล มีภพชาติ ที่จะเป็นไปในสังสารวัฏฏ์อย่างช้าอีกไม่เกิน ๗ ชาติเท่านั้น ท่านก็จะถึงที่สุดแห่งทุกซ์ดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน

ญาณที่ ๑๖ ปัจจเวกชนญาณ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน คือ สรรวจรู้มรรคผลกิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่เหลืออยู่และพระนิพพาน เว้นแต่ว่าพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณากิเลสที่เหลืออยู่⁵⁶ ในที่สุดแห่งผลจิตที่เกิดขึ้น ๒-๓ ขณะนั้น เมื่อดับแล้วจิตก็หยั่งลงเป็นภวังคจิตต่อไป เมื่อจิตเป็นภวังค์ดับแล้วเป็นภวังค์คจลนะเกิดขึ้นหนึ่งขณะ เมื่อภวังค์คจลนะ ดับแล้วก็ดับแล้วเป็นภวังค์คูปัจเฉทอีกขณะหนึ่ง เมื่อภวังค์คูปัจเฉทดับแล้ว มโนทวาราวชชนจิตเกิดขึ้น ตัดภวังค์นั้นยอมเกิดขึ้นอีกขณะหนึ่ง เมื่อดับแล้วมหากุศลในญาณสัมปยุต ๔ ดวงนั้น ดวงใดดวงหนึ่งเกิดขึ้นทำปัจจเวกชนญาณพิจารณามัคคจิต ๗ ขณะ แล้วก็เกิดขึ้นยังวิถีทวาราวชชนะอีก ๗ ขณะแล้วเป็นภวังค์ แล้วก็เกิดพิจารณาภิเลสที่หมดสิ้นไปอีก ๗ แล้วก็เป็นภวังค์ แล้วก็เกิดขึ้นพิจารณาภิเลสที่เหลืออยู่อีก ๗ ขณะแล้วก็เป็นภวังค์ รวมเป็นปัจจเวกชนญาณ ๕ ด้วยกัน ใน ๕ อย่างนี้ ได้แก่ พระเสขบุคคล ๓ คือ โสดาบันสกทาคามี และอนาคามี ส่วนพระอเสขะบุคคลหรือพระอรหันต์นั้นมีปัจจเวกชนญาณแต่เพียง

⁵⁴ พระประติม โทมโล, *วิธีการปฏิบัติกรรมฐานแบบสำนักต่างๆ*, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เลี้ยงเลี้ยงจงเจริญ, ๒๕๒๘), หน้า ๕๑.

⁵⁵ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๓๑๑.

⁵⁶ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๓๑๒.

๔ เท่านั้น เพราะไม่มีกิเลสเหลืออยู่ให้พิจารณา จึงรวมเป็น ปัจจเวกชนญาณทั้งหมด ๑๙ แต่ในปัจจเวกชนญาณ ๕ นั้น บางองค์มีครบ ๕ บางองค์ก็ไม่ครบ ๕ เพราะบางองค์ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ละและที่เหลือ แต่ส่วนปัจจเวกชนญาณที่เหลืออีก ๓ นั้น ต้องมีตัวทุกองค์ มรรคผลที่ยังเหลืออีกนั้น ต้องมีวิถิจิตเดินไปตามนัยอย่างเดียวกันนี้ แต่มรรคครั้งที่ ๒ เรียกสกทาคามิมรรค, ครั้งที่ ๓ เรียกอนาคามิมรรค, ครั้งที่ ๔ เรียกอรหัตตมรรค แต่ในมรรคต่อไปจากมรรคครั้งแรกไม่เรียกว่าโคตรภู ท่านเรียกว่า โวทาน เพราะไม่ต้องเปลี่ยนโคตรใหม่ เป็นโคตรอริยะเหมือนกันอยู่แล้ว จึงไม่จำเป็นต้องมีโคตรภูจิต⁵⁷ วิปัสสนาญาณนั้นเป็นความรู้พิเศษที่เกิดขึ้น เฉพาะผู้ที่ปฏิบัติธรรมตามแนวแห่งโพธิปักขิยธรรมอันเป็นหลักปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง เป็นเป้าหมายอันสูงสุดของพระพุทธศาสนา ซึ่งถือว่า มนุษย์เรานั้นสามารถพัฒนาตนเอง ตราบใดที่ท่านทั้งหลายยังยึดหลักแนวปฏิบัติดังที่กล่าวมานี้ อยู่ ย่อมได้บรรลุมรรคผลได้นั่นเอง

สรุปได้ว่าการปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลสนั้นจะต้องทำเป็นขั้นเป็นตอน ลำดับกันจึงจะทำให้การปฏิบัติได้ถูกต้องตามหลักปฏิบัติ เริ่มตั้งแต่การชำระร่างกายให้สะอาด จิตใจนุ่มเข้าไปในการปฏิบัติตามที่ได้เรียนรู้หรือตามครูบาอาจารย์แนะนำ การเข้าปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน ตลอดจนจตุตถฌาน แล้วยังมาสู่วิปัสสนา นำหลักธรรมมากำกับตามแนวแห่งโพธิปักขิยธรรม อันเป็นหลักปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง

๔.๒ วิธีการนำหลักธรรมโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการไปสู่ความหลุดพ้นกิเลส

การปฏิบัติธรรมตามแนวแห่งโพธิปักขิยธรรมอันเป็นหลักปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง เป็นเป้าหมายอันสูงสุดของพระพุทธศาสนา หลักธรรมคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้ามีมากมาย แต่ที่จัดว่าเป็นหลักธรรมที่สำคัญเพื่อนำไปสู่มรรคผลนั้น ได้แก่ โพธิปักขิยธรรม หมายถึง ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายของการตรัสรู้ คือ เกื้อกูลแก่การตรัสรู้ ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ แบ่งเป็น ๗ หมวด ประกอบด้วย สติปัฏฐาน ๔, สัมมัปปธาน ๔, อธิธิบาท ๔, อินทริย ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗, อริยมรรคมีองค์ ๘ ความสำคัญของโพธิปักขิยธรรม ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ว่าโพธิปักขิยธรรม อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มาก

⁵⁷ พระประเดิม โกมโล, วิธีการปฏิบัติกรรมฐานแบบสำนักต่างๆ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เสียง เชียงจวงเจริญ, ๒๕๒๘), หน้า ๕๒-๕๓.

แล้วยอมเป็นไปเพื่อละสังโยชน์ เพื่อถอนอนุสัย เพื่อกำหนดรู้สังสารวัฏอันยืดยาว เพื่อความสิ้นอาสวะ⁵⁸

๔.๒.๑ หลักธรรมปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ ในขั้นต้นนั้น ต้องใช้สมาธิเป็นบาทฐานในการปฏิบัติ เป็นการฝึกสมาธิและสติในขั้นแรกอย่างเข้มข้น เพื่อให้เกิดสมาธิที่หมายถึงความตั้งใจมั่น แล้วน้อมจิตที่สงบจิตตั้งมั่นดีแล้วอันยอมมีกำลังแล้วนั้นไปพิจารณาสังเกตศึกษาให้เห็นธรรมคือ สิ่งต่างๆตามความเป็นจริงให้เห็นชัดเจนขึ้น เช่น เห็นกาย และดำเนินก้าวต่อไปโดยการสังเกตให้รู้เข้าใจเวทนาและจิตสังขารต่างๆที่เกิดขึ้น ตลอดจนใช้พิจารณาธรรมต่างๆ เพื่อให้เกิดภูมิ ภูมิญาณ เข้าใจในสภาวะธรรมต่างๆ อย่างปรมาตถ์ถูกต้อง เมื่อปฏิบัติดังกล่าวดีแล้วก็ต้องนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันจึงจะถูกต้องและบังเกิดผลสูงสุดขึ้นได้

การปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ ในสมาธิในเบื้องต้นนั้น หาที่สังเกต ตั้งกายให้ตรง ดำรงจิตให้มั่น วัตถุประสงค์ก็เพื่อให้เกิดจิตเกิดความตั้งใจมั่นระดับเบื้องต้นก่อน คือ ไม่เลื่อนไหลไปสู่ฌานสมาธิระดับประณีตจนปฏิบัติไม่ได้หรือลงวังค์หรือหลับไปอย่างง่ายๆ เพื่อจะได้ปฏิบัติให้เกิดสติและสัมมาสมาธิที่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ในการพิจารณาทำความเข้าใจในกาย เวทนา จิต และธรรมอย่างถูกต้องตามความเป็นจริง (ปรมาตถ์) ก็เพื่อนำไปใช้ปฏิบัติจริงๆ อีกครั้งในขณะที่ดำรงชีวิตประจำวัน ไม่ใช่เฉพาะในการปฏิบัติในรูปแบบแผนเท่านั้น คือ ต้องนำไปฝึกฝนอบรมอีกครั้งหนึ่งในการดำเนินชีวิตประจำวันจนเป็นมหาสติ หรือเป็น ดังเช่นสังขาร (ในปฏิจกสมุปบาท) แต่มิได้เกิดแต่อวิชชา กล่าวคือเมื่อปฏิบัติโดยถูกต้องและประจำสม่ำเสมอจิตจะเริ่มกระทำตามสังขารที่ได้สั่งสมอบรมไว้เองโดยอัตโนมัติในชีวิตประจำวัน นั่นแหละมหาสติหรือสังขารธรรมอันถูกต้องเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔

การปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ขณะที่ดำเนินชีวิตประจำวันนั้นจะมีสิ่งต่างๆ มากระทบผัสสะอยู่ตลอดเวลา เมื่อธรรม (กาย เวทนา จิต ธรรม) ไตมากระทบและรู้เท่าทันก็ให้ปฏิบัติธรรม (กาย เวทนา จิต ธรรม) นั้น กรณีที่จิตเห็นกาย เวทนา จิต ธรรม (จิตอยู่ในกาย เวทนา จิต ธรรม หรือจิตเห็นกายหรือจิต หรือจิตเห็นรูปหรือนาม) หมายถึง การมีสติระลึกรู้เท่าทันตามความเป็นจริง รวมถึงการพิจารณาให้เห็นความจริงในกาย เวทนา จิต หรือธรรมอันเป็นหลักในการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ และเมื่อนำสิ่งที่ปฏิบัติในพระกรรมฐานหรือการวิปัสสนามาปฏิบัติในการดำเนินชีวิตจักให้ผลดียิ่ง การปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ขึ้นอยู่

⁵⁸ ส.ม.หา. (ไทย) ๑๙/๔๒๑-๔๒๓/๓๖๖-๓๖๗.

กับจิตและตัวของปฏิบัติเอง ดังนั้นในการดำรงชีวิตประจำวันแล้วมีสติเห็นในธรรม (กาย เวทนา จิต ธรรม) ได้อ่อนก็ได้ เพราะยอมเกิดคุณ ดังนี้

๔.๒.๑.๑ รู้เท่าทันกาย เพื่อให้เกิดนิพพิทาคลายยึดความอยากในกาย อันเป็นที่รักยิ่งโดยไม่รู้ตัว เมื่อรู้ตามความเป็นจริงอย่างปรมาตถ์ว่าล้วนสักแต่เป็นธาตุหรือสิ่งปฏิภูล ล้วนต้องเนาเสียดคงทนอยู่ไม่ได้ ฯลฯ เห็นการเกิดขึ้นจันซ้าของ เช่น สองกระจกก็รู้เท่าทันว่าห้วงกาย เห็นเพศตรงข้ามที่ถูกลใจ ฯลฯ ก็รู้เท่าทันว่าสักแต่ร่างกายล้วนเป็นดังนี้เป็นต้น แล้วอุเบกขาไม่แทรกแซงเข้าไปคิดปรุงแต่งก็จะเห็นการดับในที่สุด

๔.๒.๑.๒ รู้เท่าทันเวทนา เพื่อให้เกิดนิพพิทาคลายความยึดความอยากในเวทนาความรู้สึกกับรู้ในสิ่งทีกระทบสัมผัสเมื่อรู้ตามความเป็นจริงว่าสักแต่เกิดแต่เหตุปัจจัยมันต้องเป็นเช่นนั้นเองแล้วอุเบกขาไม่แทรกแซงเข้าไปคิดปรุงแต่งก็จะเห็นการดับได้ด้วยตนเอง เช่นเห็นรูปที่ถูกลใจหรือไม่ถูกลใจ, ได้ยินเสียงที่ถูกลใจหรือไม่ถูกลใจ, เห็นอาหารที่ถูกลใจหรือไม่ถูกลใจ ก็ยอมต้องเกิดความรู้สึก (เวทนา) ต่อสิ่งนั้นๆ เช่นนั้นเอง เมื่อรู้เท่าทันจนจิตเกิดความชำนาญจิตเมื่อเห็นความจริงการเกิดการดับและเพราะเหตุปัจจัยเช่นนี้บ่อยๆ สักว่าเวทนาเป็นดังนี้เองก็จักเกิดนิพพิทาในเวทนาต่างๆเหล่านั้นในที่สุด

๔.๒.๑.๓ รู้เท่าทันจิต เพื่อให้เกิดนิพพิทาคลายความยึดความอยากในจิตสังขาร (ความคิด ความนึกต่างๆ) เมื่อรู้ตามความเป็นจริงว่า สักแต่เกิดแต่เหตุปัจจัยต่างๆ ตามความเป็นจริงอย่างปรมาตถ์ เป็นสังขารต่างๆ ทางใจเกิดขึ้น เช่น โทสะ (โกรธ) โลก หลง ดีใจ เสียใจต่างๆ เมื่อเห็นว่าสิ่งต่างๆเหล่านี้ล้วนเกิดแต่เหตุปัจจัยมันต้องเป็นเช่นนั้นเองแล้วอุเบกขาไม่แทรกแซงเข้าไปคิดปรุงแต่งก็จะเห็นการดับได้ด้วยตนเอง จิตเมื่อเห็นความจริงเช่นนี้บ่อยๆ สักว่าจิตเกิดเพราะเหตุปัจจัยเช่นนี้เองก็จักเกิดนิพพิทาในจิตสังขารความคิดปรุงแต่งเหล่านั้นในที่สุด

๔.๒.๑.๔ รู้เท่าธรรม เพื่อให้เกิดนิพพิทาและภูมิรู้ภูมิญาณ ความรู้ความเข้าใจอย่างปรมาตถ์ในสิ่งต่างๆนั้นเอง เมื่อเกิดกาย เวทนา หรือจิตตามข้างต้น แล้วเกิดเห็นธรรมะใดๆก็หยิบยกขึ้นมาพิจารณาหรือคิดนึกสังเกตในสิ่งเหล่านั้นเพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างปรมาตถ์ การคิดนึกดังนี้ไม่ใช่การคิดนึกปรุงแต่งที่ก่อให้เกิดทุกข์ แต่เป็นคิดนึกที่จำเป็นในการดับทุกข์อย่างยิ่ง เช่น เห็นทุกข์หรือรู้ว่าเป็นทุกข์ก็รู้แต่ว่าเกิดแต่เหตุปัจจัยใด (เห็นปัจจุสมุปบาท) เห็นความไม่เที่ยง (เห็นพระไตรลักษณ์) ดังนี้เป็นต้น⁵⁹

⁵⁹ เวสาลีสูตร ๑๘/๑๒๓, อ้างใน <http://nkgen.com/13.htm>, วันที่ ๒ ตุลาคม ๒๕๕๓.

๔.๒.๒ หลักปฏิบัติธรรมสัมมัปปธาน (ความเพียร)องค์ธรรมของสัมมัปปธานทั้ง ๔ นี้ได้แก่ วิริยเจตสิก การปฏิบัติตามหลักสัมมัปปธาน เป็นหลักธรรมหนึ่งสำหรับผู้ที่ต้องการหลุดพ้นจากกิเลส ความเพียร (ปธาน ๔ หรือ สัมมัปปธาน ๔)⁶⁰ ซึ่งมีวิธีปฏิบัติอยู่ ๔ ประการด้วยกัน คือ

๔.๒.๒.๑ เพียรระวัง หรือ เพียรปิดกั้น คือ เพียรระวังยับยั้งบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น (สังวรปธาน)

๔.๒.๒.๒ เพียรละ หรือเพียรกำจัด คือ เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (ปหานปธาน)

๔.๒.๒.๓ เพียรเจริญ หรือเพียรก่อให้เกิด คือ เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดมีขึ้น (ภาวนापธาน)

๔.๒.๒.๔ เพียรรักษา คือ เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่น และให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์ (อนุรักษนาปธาน)

สัมมัปปธาน ๔ เป็นตอนหนึ่งในหนังสือเรื่องโพธิปักขิยธรรม ๗ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่ตรงกับ สัมมาวายามะ ในอริยมรรค เป็นความเพียรที่อย่างต่อเนื่อง ไม่ลดละ หรือ อาตาปะ เฝอผลญาณกิเลส ไม่ยอมให้กิเลสเกิดในใจเรา ประกอบด้วย ๑) ความเพียรเพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ ๒) ความเพียรเพื่อละอกุศลเก่า ๓) ความเพียรเพื่อทำกุศลใหม่ ๔) ความเพียรเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่า ความประพฤตินี้ในปัจจุบันที่เป็นอกุศลทางกาย วาจา หรือใจ มีสาเหตุมาจากความโลภ ความโกรธ ความหลง จงทิ้งขยะใจเหมือนทิ้งขยะบ้าน ผู้ที่ไม่เคยเจริญวิปัสสนาภาวนา ควรประกอบความเพียรโดยตั้งใจว่า เราจะเจริญวิปัสสนาเพื่อการบรรลุธรรมในพระศาสนา แม้จะมีได้บรรลุในชาตินี้ ก็จะเป็นการสังสมเมล็ดพันธ์แห่งวิปัสสนาในชาติต่อไป ความเพียรเกิดจากศรัทธา บุคคลที่ไม่มีศรัทธาเหมือนไม่มีมือ ไม่อาจหยิบฉวยรัตนะต่างๆ ได้ พระพุทธองค์ตรัสสอนให้เราบำเพ็ญกุศลที่ละเล็กทีละน้อย เหมือนน้ำที่หยดลงทีละหยดลงหม้อสักวันก็จะเต็มหม้อเอง⁶¹

⁶⁰ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, (กรุงเทพฯ :

สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๖), หน้า ๑๕๗.

⁶¹ พระคัมภีร์สาราณิกวงศ์, อ้างใน <http://kullawat.multiply.com/reviews/item/52>, วันที่ ๒๔ มีนาคม ๒๕๕๒.

๔.๒.๓ หลักปฏิบัติธรรมอิทธิบาท ๔

อิทธิบาท ๔ คือ หลักคุณธรรมให้ถึงความสำเร็จ คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่ปรารถนา คำว่า อิทธิ ได้แก่ ความสำเร็จ ความได้ ความถึง ความถูกต้อง ความกระทำให้แจ่ม ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น บุคคลใดที่ต้องการความสำเร็จในชีวิต ต้องใช้คุณธรรมข้อนี้ในการดำเนินชีวิต ตั้งแต่เรื่องเล็กน้อยไปจนเรื่องใหญ่โต แม้กระทั่งเรื่องการบรรลุมรรคผลนิพพานก็ต้องใช้คุณธรรมข้อนี้เช่นเดียวกัน หลักการปฏิบัติ อิทธิบาท ๔ ได้แก่⁶²

(๑) ฉันทะ ความพอใจ คือ ความต้องการที่จะทำ ใฝ่ใจรักที่จะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาที่จะทำให้ได้ผลดียิ่ง ๆ ขึ้นไป

(๒) วิริยะ ความเพียร คือ ขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็งอดทน เอาธุระไม่ทอดอถอย

(๓) จิตตะ ความคิด คือ ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิด เอาจิตฝึกใฝ่ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่าน เลื่อนลอยไป

(๔) วิมังสา ความไตร่ตรอง หรือทดลอง คือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผลและตรวจสอบข้อที่ยังหย่อนในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผน วัตถุประสงค์ คัดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุงเป็นต้น สำหรับอิทธิบาท ๔ ที่มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกเป็นข้อความที่มุ่งสู่มรรคผลนิพพานเป็นสำคัญนั้นดังนี้ อิทธิบาท ๔ คือ ๑) ภิกษุในศาสนานี้ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิปานสังขาร ๒) เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิปานสังขาร ๓) เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิปานสังขาร ๔) เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปานสังขาร

ข้อพิจารณา การปฏิบัติตามหลักอิทธิบาท ๔ เพื่อการบรรลุธรรมนั้น ต้องดำเนินไปตามแนวข้างต้น คือ การใช้อิทธิบาท ๔ ประกอบเข้ากับสัมมัปธาน ๔ เป็นการใช้อิทธิบาทในการละความชั่วและทำความดีให้ถึงพร้อม ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของการปฏิบัติธรรม คือการบรรลุมรรคผลนิพพาน แต่องค์ธรรมของอิทธิบาท ๔ นั้น เป็นองค์ธรรมที่สามารถใช้ไปได้อย่างกว้างขวางสำหรับผู้ที่ต้องการผลสำเร็จในทุก ๆ สิ่งทีพึงประสงค์ เพียงแต่นำองค์ธรรมนี้ไปปฏิบัติให้ตรงตามเหตุปัจจัยของความต้องการสำเร็จนั้น ๆ ตัวอย่างเช่น อยากประสบความสำเร็จในการเป็นนักวิ่ง ก็ต้องอยากเป็นนักวิ่ง (ฉันทะ) เมื่ออยากแล้วก็ต้องมีความเพียรในการฝึกฝนวิ่ง

⁶² อนันดา, <http://www.oknation.net/blog/plang/2011/03/26/entry-1>, วันเสาร์ที่ ๒๖ มีนาคม

เพลง โดยอาจเริ่มจากการเข้าโรงเรียนร้องเพลง หัดร้องตามต้นฉบับ ฝึกการออกเสียง (วิริยะ) เอาใจใส่ไม่ทอดธุระ คือใส่ใจคอยติดตาม สนใจติดตาม (จิตตะ) และรู้จักศึกษาแก้ไข ข้อบกพร่องและปรับปรุงเทคนิคต่าง ๆ ในการร้องเพลงอยู่เสมอ รับฟังคำแนะนำ คำติชม (วิมังสา) เมื่อทำได้อย่างนี้บุคคลนั้นก็ประสบผลสำเร็จในการร้องเพลงให้ไพเราะ ส่วนถ้าต้องการให้มีชื่อเสียงโด่งดังในอาชีพนักร้องก็ต้องมีองค์ประกอบเพื่อความสำเร็จในการเป็นนักร้อง อาชีพอีกซึ่งก็มีปัจจัยต้องนำมาพิจารณาและปฏิบัติตามกระบวนการนั้น ๆ อย่างนี้เรียกว่า สามารถนำเอาอิทธิบาท ๔ แม้ในเรื่องอื่น เช่น การเรียน การประกอบอาชีพ การเป็นนักกีฬา ฯลฯ

บุคคลเมื่อประกอบด้วย คุณธรรม ๔ อย่างนี้แล้ว ย่อมประสบ ความสำเร็จ ในสิ่งที่ไม่เหลือวิสัย ของมนุษย์ ซึ่งโดยตรงทาง หมายถึง ความดับทุกข์โดยสิ้นเชิง ที่เรียกว่า นิพพาน ส่วนเรื่องอื่น นอกนั้นไป ถือว่าเป็น เรื่องพิเศษ และ ไม่มีขอบเขตจำกัด เพราะมีปัญหาเกี่ยวกับเรื่องนอกเหนือ วิสัยธรรมดา อยู่มาก เช่นเรื่องที่ว่า คนเราอาจมีอายุยืน ถึงกัลป์ ด้วยอำนาจแห่งอิทธิบาททั้ง ๔ นี้ ซึ่งข้อนี้ มิได้มีความหมาย ชัดถ้อย ในข้อที่ว่า อิทธิบาท ๔ นี้ จะเป็นสิ่งที่ ทำให้อายุยืน ถึงปานนั้น ได้หรือไม่ แต่มีปัญหาอยู่ที่ว่า คนเราจะสามารถ เจริญอิทธิบาทให้มากถึงเท่านั้น ได้หรือไม่ ต่างหาก เพราะฉะนั้น ท่านจึงถือว่า หลักเกี่ยวกับอิทธิบาท นี้ คงมีความหมาย ไปตามตัวหนังสือ โดยไม่ต้อง มีขอบเขตจำกัด ว่าอะไรบ้าง สรุปความสั้นๆ ว่า วิสัยของใคร ทำให้เขา เจริญอิทธิบาท ได้มากเท่าใด เขาย่อมได้รับผล เต็มกำลัง ของอิทธิบาทนั้น แม้ในสิ่งที่บาง คน ถือว่าเป็น ของเหลือวิสัย โดยเฉพาะเช่น การบรรลุนิพพาน ในที่บางแห่ง ท่านเดิมคำว่า อธิปไตย เข้าข้างท้ายคำเหล่านี้ เป็น ฉันทาธิปไตย วิริยาธิปไตย วิมังสาธิปไตย ไปดังนี้ก็มี แปลว่า ความมีฉันทะเป็นใหญ่ เป็นต้น ซึ่งที่แท้ ก็ได้แก่ อิทธิบาท อย่างเดียวกัน นั่นเอง แต่ใช้คำว่า ที่มีความหมาย ที่เห็นได้ชัด ยิ่งขึ้นว่า ในการทำกิจใดๆ ก็ดี ย่อมมีฉันทะ เป็นต้น เหล่านี้เป็นใหญ่ หรือ เป็นประธาน ในความสำเร็จ เป็นการชวน ให้สนใจ ในสิ่งที่เรียกว่า อิทธิบาท นี้ยิ่งขึ้น มีพระพุทธรูปชาติ ยืนยัน อยู่ในที่ หลายแห่ง ว่า การตรัสรู้ อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ของพระองค์เอง สำเร็จได้โดยมี อิทธิบาท ๔ นี้ เป็นประธาน แห่งการกระทำ ในลำดับนั้น ๆ

ฉะนั้น จึงถือว่าเป็น อุปกรณ์ อัน ขาดเสียไม่ได้ ในความสำเร็จทุกชนิด ผู้ปฏิบัติ เพื่อความ ความดับทุกข์ จึงต้องสนใจ เป็นพิเศษ แม้การประกอบ ประโยชน์ ในทางโลก ก็ใช้หลักเกณฑ์ อันเดียวกันนี้ ได้เป็นอย่างดี โดยเท่าเทียมกัน แม้ที่สุด แต่ในกรณีที่เป็น การทำชั่ว ทำบาป ก็ยังอาจนำไปใช้ ให้บรรลุผล ได้ตามที่ ตนประสงค์ ฉะนั้น ท่านจึงจัดเป็น หลักธรรม

ที่สำคัญ หมวดหนึ่ง ในบรรดา โภธิปักขิยธรรม ทั้งหลาย นี้ นับว่า เป็นอุปกณ์ในฐานะเป็น เครื่องช่วยให้เกิดการปฏิบัติ ดำเนินไปได้ โดยปราศจากอุปสรรค ตั้งแต่ต้น จนถึง จุดหมาย ปลายทาง⁶³

๔.๒.๔ หลักปฏิบัติธรรมอินทรีย์ ๕ หลักปฏิบัติเพื่อการพันทุกข์ อินทรีย์ ๕ ธรรม ที่เป็นใหญ่ในกิจของตน⁶⁴ อินทรีย์ ๕ ได้แก่ (๑) สัทธินทรีย์ (๒) วิริยอินทรีย์ (๓) สตินทรีย์ (๔) สมามินทรีย์ (๕) ปัญญินทรีย์ เนื้อความเกี่ยวกับอินทรีย์ ๕ ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก เป็นเนื้อความย่อ ๆ เป็นเพียงหัวข้อธรรมเท่านั้น เช่น ในสังคีตีสสูตร ที่มีรายละเอียดมาหน่อยก็ ปรากฏอยู่ในอภิธรรมปิฎก ซึ่งให้ความหมายของอินทรีย์ ๕ ไว้ดังนี้ ๑) สัทธินทรีย์ ศรัทธา กิริยา ที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง อินทรีย์คือศรัทธา สัทธาพละ อันใดนี้เรียกว่า สัทธินทรีย์ ๒) วิริยอินทรีย์ การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ ตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไป อย่างไม่ทอดอ้อย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประดับประคองธุระ วิริยะ อินทรีย์คือ วิริยะ วิริยพละ สัมมายามะ อันใดนี้เรียกว่า วิริยอินทรีย์ ๓) สตินทรีย์ สติ ความ ระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลหาย ความไม่ลืม สติ อินทรีย์คือสติ สติพละ สัมมาสติ อันใดนี้เรียกว่า สตินทรีย์ ๔) สมามินทรีย์ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะ จิตที่ไม่ส่ายไป ความสงบ อินทรีย์ คือสมามิ สมามิพละ สัมมาสมามิอันใดนี้เรียกว่า สมามินทรีย์ ๕) ปัญญินทรีย์ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจย ธรรม สัมมาทิฏฐิอันใด นี้เรียกว่า ปัญญินทรีย์

๔.๒.๕ หลักปฏิบัติธรรมพละ ๕ ประกอบไปด้วย ๑) ศรัทธาพละ ความเชื่อ กำลัง การควบคุมความสงสัย ๒) วิริยพละ ความเพียร กำลังการควบคุมความเกียจคร้าน ๓) สติ พละ ความระลึกได้ กำลังการควบคุมความประมาท การไม่ใส่ใจ ใจลอย ไร้สติ ๔) สมามิพละ ความตั้งใจมั่น กำลังการควบคุมการวอกแวกไขว่ไขว่ ฟุ้งซ่าน ๕) ปัญญาพละ ความรอบรู้ กำลัง การควบคุมเพิกเฉยไม่สนใจ หลงงมงามาย

⁶³ พระราชพรหมยาน, <http://www.buddhakhun.org/main//index.php?topic=3552.0>, วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๐.

⁶⁴ <http://www.oknation.net/blog/print.php?id=699721>, วันที่ ๕ มีนาคม ๒๕๕๔.

พละทั้งห้านี้ เป็นหลักธรรมที่ผู้เจริญวิปัสสนาพึงรู้ ศรัทธาต้องปรับให้สมดุลกับปัญญา วิริยะต้องปรับให้สมดุลกับสมาธิ ส่วนสติพึงเจริญให้มากเนื่องเป็นหลักที่มีสภาวะปรับสมดุลของจิตภายในตัวเองอยู่แล้ว เป็นหลักธรรมที่คู่กับอินทรีย์๕ คือ ศรัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ โดยมีความเหมือนความแตกต่างและความเกี่ยวเนื่องคือ พละ๕ เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นแก่จิตในปัจจุบันที่ทำให้เกิดมีขึ้น ส่วนอินทรีย์ คือ พละ๕ ที่สะสมจนตกผลึก เหมือนกับนิสัย หรือสันดาน เช่น ผู้มีสมาธิทรีย์มากก็อาจทำสมาธิได้ง่ายกว่าผู้มีน้อยกว่า ผู้มีปัญญินทรีย์มากก็มีปกติเป็นคนฉลาด พละ๕ อาจเกิดขึ้นได้ดีและสั่งสมเป็นอินทรีย์ได้ไว คือ ผู้ที่บวชหรือประพฤติพรหมจรรย์ และผู้ปฏิบัติโมเนยยะปฏิบัติ⁶⁵

หลวงปู่พุทธอิสระ⁶⁶ ได้กล่าวถึงหลักการปฏิบัติตามหลักพละ ๕ ว่าโดยปกติเราเข้าใจกันว่าการปฏิบัติธรรมนั้นต้องเป็นไปตามขั้นบันได คือ ทำข้อ ๑, ๒, ๓, ๔, และ ๕ เป็นไปตามขั้นตอน แต่ข้อเท็จจริงแล้วไม่ใช่ ในหลักของอินทรีย์ ๕ หรือพละ ๕ ต้องปฏิบัติธรรมข้อ ๑ แล้วข้ามไปรวมกับข้อ ๕ คือปัญญา เราต้องเอาปัญญามารวมอยู่กับศรัทธา จึงจะเป็นพละ หรือกำลัง พละ คือ กำลังของบุคคลผู้กระทำ ทำอะไร พุดอะไร คิดอะไรให้ได้ประสบความสำเร็จ เพราะฉะนั้นการเจริญสติปัฏฐานท่านต้องมีกำลัง กำลังแรกคือศรัทธา ศรัทธาในการปฏิบัติเมื่อศรัทธาก็ต้องตั้งมั่นชวนชวนให้ได้มาซึ่งศรัทธาอันสมบูรณ์บริสุทธิ สมัยก่อนหลวงปู่มีแต่ศรัทธาแต่ขาดปัญญา พอเริ่มสาธยายมนต์ต่างๆในพระสูตร โดยเฉพาะมหาสติปัฏฐานสูตรก็เริ่มทำให้มีปัญญาขึ้นมาบ้าง ปัญญามันเกิดขึ้นเองไม่ใช่จากการศึกษา แต่เป็นปัญญาที่เกิดขึ้นเองไม่ใช่เกิดจากการศึกษา ปัญญาที่เกิดขึ้นเองนี้เรียกว่าสหชาติปัญญา ซึ่งเป็นปัญญาที่ติดตามตัวมาแต่อดีต เป็นปัญญาที่เกิดขึ้นเองโดยไม่ต้องชวนชวนในปัจจุบัน หน้าของเราคือ ต้องพัฒนาปัญญาที่มีนี้ให้กลายเป็นปัญญาอันสูงสุดเป็นปัญญาเพื่อความหลุดพ้น ในหลักพละ ๕ อย่างต้องมีศรัทธาเป็นตัวนำและตามไปด้วยปัญญา แต่คนมีปัญญามาก ถามว่าทำอะไรรสำเร็จไหม คนมีปัญญามากๆ มักจะทำอะไรไม่ค่อยสำเร็จ ถามว่าเพราะอะไร เพราะมีแต่ปัญญาอย่างเดียว และเป็นปัญญาที่ตามมาแต่อดีต พวกนี้ปกติจะเป็นคนสำรวจ รักสวยรักงามเหยียบขี้ไก่ไม่ฝ่อ หาความสำเร็จเป็นสูตรในชีวิตด้วยการคิดอย่างเดียว พวกนี้จะเป็นคนที่ยึดหมัด

⁶⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **นวโกวาท**, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาภูมิภววิทยาลัษย, ๒๕๔๐), หน้า ๓๔.

⁶⁶ หลวงปู่พุทธอิสระ, เทศนาธรรมในวันพุธที่ ๒๙ กรกฎาคม ๒๕๕๓ อ้างใน http://www.onoi.org/index.php?option=com_content&view=article&id=246:2009-07-29-01-00-11&catid=47:2009-06-23-19-00-26&Itemid=112.

ทุกเรื่อง ดีก็รู้ ชั่วก็รู้ แต่ถามว่าทำได้ไหม พวกนี้จะทำไม่ได้ ทำไม่ได้เพราะพวกนี้จะขาดความอดทน พวกที่มีปัญญาจะไม่ค่อยมีความอดทน พวกที่รุ่งเรื่องปัญญาพวกนี้เขาเรียกว่าพุทธิจริต พวกนี้จะไม่ค่อยมีความอดทนอะไร

พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่าปัญญาจะต้องอยู่กับความเชื่อ ความศรัทธามันจึงจะเป็นกำลังของกันและกัน นอกจากมีปัญญา มีความเชื่อแล้วต้องมีวิริยะในข้อ ๒ คือความเพียร คนมีความเพียรอย่างเดียวยังไม่ได้เพราะจะกลายเป็นคนโง่ เช่นเดียวกับควาย ที่ถูกคนใช้งานใช้ให้ทำอะไรมันก็จะทำไปเรื่อย ไม่รู้ว่าที่ไปนั้นถูกหรือผิด อย่างนี้เรียกว่ามีความเพียรอย่างเดียว ซึ่งมีความเพียรอย่างเดียวยังไม่ได้ ต้องมีศรัทธา มีปัญญาและมีความเพียร แต่ความเพียรต้องใช้กับสมาธิ ซึ่งอยู่ในข้อ ๔ ฉะนั้นข้อ ๒จะต้องใช้ควบคู่ไปกับข้อ ๔ คือความเพียรประกอบไปด้วยสมาธิ เพราะคนมีความเพียรจะหยุดนิ่งไม่ได้ต้องกระตือรือร้น ตะเกียกตะกายไปข้างหน้า ชีวิตจะต้องไม่ยืนอยู่กับที่คนพวกนี้จะคิดอย่างนั้น ... พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่าถ้าเป็นอย่างนี้จะทำให้พวกนี้ไม่มีความสุข ถ้าอยากมีความสุข เมื่อมีความเพียรต้องมีความสงบด้วย ต้องรู้จักว่าเวลาใดควรสงบ และเวลาใดควรเคลื่อนไหว เมื่อรู้จักทำอย่างนี้ชีวิตจึงจะมีความสุข ฉะนั้นความเพียรจะใช้ตัวเดียวโดดๆไม่ได้ต้องมีองค์ประกอบของความเพียรเป็นเครื่องหยุดยั้งไม่ให้ความเพียรโลดแล่นเหมือนม้า หรือโคถึกที่วิ่งโลดแล่นออกนอกถนน ผลที่สุดโดนรถชนตาย เปรียบเหมือนคนขับรถที่ไม่มีเบรค เพราะฉะนั้นสมาธิคือตัวเบรค เบรคความเพียรเอาไว้บ้างเพื่อความปลอดภัย เมื่อได้ปัญญาคู่กับศรัทธา ความเพียรคู่กับสมาธิแล้ว เหลือตัวกลางคือสติ สติมีไว้ทำอะไร คำตอบก็คือสติมีเอาไว้ทำหน้าที่ควบคุมศรัทธากับปัญญา และ ความเพียรกับสมาธิ ให้ได้สมดุลกัน ... เพราะฉะนั้นสติจึงอยู่ตรงกลางรักษาดุลถ่วง ๒ข้างไว้ให้สมดุลกัน สติจึงไม่ใช่ตัวสงบ สติคือตัวรู้ ตัวที่สงบคือสมาธิ ถ้าสติไม่รู้จะทำหน้าที่คุมปัญญาและศรัทธาไม่ได้ และถ้าสติไม่รู้ จะทำหน้าที่ควบคุมความเพียร และความสงบคือสมาธิก็ไม่ได้ เพราะฉะนั้นสติคือตัวรู้คอยทำหน้าที่ควบคุมเป็นตัวรักษาดุลถ่วงของโลกและสังคม รักษาดุลถ่วงของสภาวะธรรม สภาวะจิต สภาวะกาย และสภาวะใจ

ฉะนั้น สติ คือ ตัวรู้ สติ คือ ผู้รู้ รู้อะไร รู้ว่าขณะนี้เรากำลังทำอะไรอยู่กำลังนั่งอยู่ รู้ว่ากำลังนั่งพับเพียบหรือกำลังนั่งขัดสมาธิ รู้ว่าลำตัวตั้งตรงหรือว่าลำตัวกำลังงอ รู้ว่าลำตัวเอียงไปทางซ้ายหรือเอียงไปทางขวา หรือรู้ว่าลำตัวเป็นแนวตั้งกับพื้นคือลำตัวตั้งตรง รู้ว่าแขนวางอยู่ข้างหน้าหรือวางอยู่ข้างๆ รู้ว่าคอตั้งตรง หรือเอียงไปทางซ้าย หรือเอียงมาทางขวา รู้ว่ากำลังก้มหน้าหรือกำลังเงยหน้า รู้ว่ากำลังหลับตาหรือกำลังลืมตา และรู้ว่ากำลังหายใจเข้าหรือหายใจ

ออก รู้ว่าอาการใดๆเกิดขึ้นกับกายนี้ เช่น ความปวดเมื่อย สุข ทุกข์ ไม่สุข ไม่ทุกข์ แต่เฉยๆ รู้ว่าเรากำลังมีเครื่องปรุงจิต คือมีความโกรธแล้วจึงหายใจ หรือรู้ว่าไม่มีเครื่องปรุงจิตคือไม่โกรธ ไม่โลภ ไม่หลง จิตว่างๆ เรียกว่าเป็น "ปิติจิต" อาการรู้สภาวะตามความเป็นจริงอย่างนี้เรียกว่ามีสติพิจารณาภายในกาย รู้ว่าเราสุข รู้ว่าเรากำลังทุกข์ รู้ว่าปวด รู้ว่าเมื่อย หรือไม่ปวดไม่เมื่อย เฉยๆ เรียกว่ามีสติพิจารณาเวทนาในเวทนา รู้ว่าจิตปรากฏความโกรธหรือไม่ปรากฏความโกรธ หลงหรือไม่หลง รักหรือไม่รัก ชอบหรือชัง ยอมรับหรือปฏิเสธ เรียกว่าจิตตานุปัสนา รู้จิตในจิต รู้ว่ากำลังฟังเสียงอยู่ เป็นเสียงแห่งการบอกกล่าวเล่าขานถึงประสบการณ์ในการปฏิบัติธรรม รู้และเข้าใจในเสียงนั้น ฟังเสียงนั้นแล้วทุ่มฉ่ำใจ เป็นธรรมานุปัสนา รู้ธรรมในธรรม ครอบงำประกอบมหาสติปัญญาฐานสูตร คือมีสติรู้ตามความเป็นจริง การรู้อย่างนี้ได้ประโยชน์อะไร เมื่อเรารู้แล้วว่าอะไรควรต่อจิตรับ อะไรไม่ควรที่จิตนี้จะรับ เราก็จะกำจัดมลภาวะหรือศัตรูแห่งจิต เมื่อศัตรูและมลภาวะแห่งจิตนี้หายไป จิตก็จะบริสุทธิ์ผ่องใสเรียกว่าประภัสสร จิตนี้จะปล่อยวางจากเครื่องปรุงและเครื่องร้อยรัดทั้งปวง จิตนี้จะไม่มีการปรุงแต่งใดๆ ทำให้กระเพื่อมทั้งภายในและภายนอก จิตนี้เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปโดยสันติ จิตดวงใหม่เกิดขึ้นก็มีสติกำหาลบคอยบังคับควบคุมการรู้ของจิต อาการรู้ของจิตและกำจัดสภาวะหรือมลภาวะใดๆ ได้ นั่นคือที่มาของสมาธิ คือความสงบ ทุกคนได้รู้จักสติแล้ว สำคัญอยู่ที่วิธีใช้ ใช้อย่างไร ใช้ทุกโอกาสที่มีลมหายใจเข้าออก ถ้าเรามีสติ ใครจะตำเรา เราจะไม่รู้สึกลำบาก ใครจะชมเรา เราจะไม่รู้สึกลำพองผยองตัว ไม่ว่าจะคำตำหรือคำชม หลวงปู่เคยเขียนบทโคลงสอนลูกหลานไว้ว่า

ถูกรักคนจริงเขาไม่ไหวติงกับคำชม ไม่เียนยอ นิยมต่อคำนิทา คนจริงคือคนที่
 สติ คำจะไม่ทำให้สิ่งเหล่านี้มาทำร้ายทำลายจนกลายเป็นทาสที่กระดกบนฟองน้ำลายบน
 ปลายลิ้นชาวบ้าน เพราะการมีชีวิตอยู่บนฟองน้ำลายบนปลายลิ้นของชาวบ้าน มันมีชีวิตที่ไม่
 น่าจะเป็นชีวิต มันมีชีวิตที่น่าจะสิ้นชีวิต หรือไม่ใช่เจ้าของชีวิต เพราะคน หรือมนุษย์ต้องมีชีวิต
 เป็นของตนเอง คำว่าชีวิตเป็นของตนเองก็คือ ถึงแม้ชีวิตจะเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น
 อนัตตาไม่มีตัวตน แต่เวลานี้เรากำลังใช้มัน เพราะมันเป็นสมมุติก็ตามที่ เราก็จะใช้สมมุติ
 ยอมรับในสมมุติ ให้เกียรติในสมมุติ ให้ประโยชน์กับสมมุติ ได้ประโยชน์จากสมมุติ ทำยที่สุด
 อายึดติดในสิ่งที่เป็นสมมุติ เพราะฉะนั้นเมื่อรู้จักว่าทุกอย่างเป็น "สมมุติ" ชีวิตเราก็จะกลายเป็น
 คนที่เป็นเจ้าของชีวิตได้อย่างสมบูรณ์ เราจะตั้งมั่นได้อย่างมีเสถียรภาพ ไม่ตกเป็นทาส เราคือผู้
 มีสตินั่นเอง คนมีสติจะหาคำตอบให้กับตนเองได้ทุกครั้งที่มีปัญหา คนมีสติจะมีชัยชนะใน
 ทุกเรื่องของคนอื่นสิ้นเปลืองทรัพยากรในการแก้ปัญหา และพ่ายแพ้ แต่เราจะใช้ทรัพยากรอย่าง

ประหัด มีประโยชน์ และมีชัยชนะทุกขณะที่ตาเห็นรูป หูฟังเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นรับรส กาย ถูกต้องสัมผัส ชีวิตเราจะตั้งมั่น อนาคตสง่างามและเป็นผู้ฉลาดในการดำรงอยู่

๔.๒.๖ หลักปฏิบัติธรรมโพชฌงค์ ๗ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้) ประกอบไปด้วย ๑) สติ (ความระลึกได้) เปรียบเหมือนจักรแก้ว ๒) ธัมมวิจยะ (ความเพียรธรรม) เปรียบเหมือนช้างแก้ว ๓) วิริยะ (ความเพียร) เปรียบเหมือนม้าแก้ว ๔) ปีติ (ความอิ่มใจ) เปรียบเหมือนแก้วมณี ๕) ปัสสัทธิ (ความสงบจากกิเลส) เปรียบเหมือนนางแก้ว ๖) สมภาจิ (ความมีใจตั้งมั่น) เปรียบเหมือนคหบดีแก้ว และ ๗) อุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง เพราะเห็นตามความเป็นจริง) เปรียบเหมือนปริณายกแก้ว⁶⁷

ขั้นตอนในการปฏิบัติโพชฌงค์ ๗ มีดังนี้ คือ สติ ต้องใช้ตลอดเวลาในขณะที่ทำสมาธิหรือวิปัสสนา เมื่อจิตเกิดทอดยในขณะทำสมาธิจะเป็นเพราะง่วงนอนหรือเกียจคร้านก็ตาม ในขณะนั้นต้องกำจัดความหุดหู่ด้วยโพชฌงค์ทั้งสามคือ การคั่นคว่ำธรรม ความเพียร และความอิ่มใจ เมื่อจิตฟุ้งซ่าน ต้องกำจัดความฟุ้งซ่านด้วยโพชฌงค์ทั้งสาม คือ ความสงบ กายใจ ความมีจิตมั่นคง และการวางเฉย เมื่อต้องการเจริญการคั่นคว่ำธรรม ควรพิจารณาถึง การทำที่มีคุณและการทำที่มีโทษ เช่น คิดว่าการทำลายชีวิตสัตว์เป็นโทษ การมีชีวิตด้วยอาชีพโจรกรรมเป็นโทษ การมีเมตตาเป็นคุณของชีวิต การพิจารณาอย่างนี้เรียกว่าการคั่นคว่ำธรรม เมื่อต้องการเจริญความเพียร หรือต้องการให้เกิดกำลังใจในการทำสมาธิควรพิจารณาว่า ในตัวเรามี ธาตุริเริ่ม ธาตุบากบั่น เราควรปลุกธาตุเหล่านี้ขึ้นมาเพื่อประโยชน์ของเราการพิจารณาอย่างนี้เรียกว่า เจริญความเพียร เมื่อต้องการเจริญความอิ่มใจ ควรพิจารณาถึงคุณพระพุทธรูป พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นต้น ซึ่งเมื่อพิจารณาแล้วจะเกิดความอิ่มใจ นี่คือการเจริญปีติ กำจัดความหุดหู่ เมื่อต้องการเจริญความสงบกาย สงบใจ ควรปฏิบัติดังนี้ คือ ทานอาหารที่ ถูกใจ เปลี่ยนอิริยาบถที่ถนัด คบคนที่มีจิตใจมั่นคง เมื่อต้องการความมีจิตใจมั่นคง ควรเอา ใจใส่ในนิมิตกสิณ ทำจิตให้รำเริง เป็นต้น เมื่อต้องการเจริญอุเบกขา ควรวางตนเป็นกลาง และพยายามมองเห็นประโยชน์ของการวางจิตเป็นกลางนั้น⁶⁸

ข้อพิจารณาวิธีการปฏิบัติตามหลักโพชฌงค์ ๗ คือ การกำหนดในขณะที่รู้ว่า สภาวะจิตต้องการอยากให้เป็นอย่างไร เมื่อรู้แล้วก็อาศัยการพิจารณาด้วยองค์ธรรมนั้นๆ

⁶⁷ ม.มู (ไทย) ๑๑/๓๒๗/๓๔๑.

⁶⁸ รศ. ชัยวัฒน์ และรศ. ทวี ผลสมภพ, **หลักพุทธศาสนา**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๑), หน้า ๘๗-๘๘.

๔.๒.๗ หลักปฏิบัติธรรมมรรคมีองค์ ๘ คือ หลักปฏิบัติประจำวันของผู้มุ่งแสวงหาความหลุดพ้นจากสังสารวัฏ ลักษณะของมรรคมีองค์ ๘ เป็นหลักปฏิบัติสายกลาง คือ ไม่เอนเอียงไปข้างทุกกรกิริยาและไม่เอนเอียงไปข้างพัวพันทางกาม การปฏิบัติมีดังนี้

หลักที่หนึ่ง ที่ว่ามีความเห็นถุณั้น หมายถึง พยายามพิจารณาให้เห็นจริงในหลัก ๔ ประการ คือ ๑) เห็นชีวิตเป็นทุกข์ ๒) เห็นเหตุให้เกิดทุกข์ ๓) เห็นคุณของการดับทุกข์ ๔) เห็นประโยชน์ในการปฏิบัติมรรคมีองค์ ๘

หลักที่สอง เมื่อผู้ปฏิบัติเมื่อคิดอะไรก็ตาม จะต้องคิดในหลักเป็นธรรม ๓ ประการ คือ ๑) ต้องคิดปลีกตนออกจากกาม ๒) ต้องไม่คิดอาฆาต พยาบาทใคร ๓) ต้องไม่คิดเบียดเบียนคนอื่น

หลักที่สาม ผู้ปฏิบัติต้องพูดจาประกอบด้วยลักษณะ ๔ ประการ คือ ๑) ไม่พูดเท็จ ๒) ไม่พูดส่อเสียด ๓) ไม่พูดคำหยาบ ๔) ไม่พูดเพ้อเจ้อ

หลักที่สี่ ผู้ปฏิบัติจะต้องมีพฤติกรรมที่ดี ๓ ประการ คือ ๑) ไม่ฆ่าสัตว์ ๒) ไม่ลักทรัพย์ ๓) ไม่เสพกาม

หลักที่ห้า ผู้ปฏิบัติต้องมีอาชีพอสุจริต อาชีพสุจริต คือ อาชีพไม่ผิดศีลธรรม ไม่ผิดกฎหมาย

หลักที่หก ผู้ปฏิบัติต้องมีความพยายามดี ลักษณะของความพยายามดี ดังที่กล่าวไว้ในสัมมัปปธาน ๔

หลักที่เจ็ด ผู้ปฏิบัติจะต้องพยายามระลึกในทางถูกต้อง ลักษณะของการระลึกถูกต้อง คือระลึกในสติปัฏฐาน ๔ ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

หลักที่แปด ผู้ปฏิบัติต้องมีจิตมั่นคงเป็นสมาธิ

ตามที่ได้กล่าวมานี้ คือ หลักการปฏิบัติในมรรคมีองค์ ๘ มรรคทั้ง ๘ ประการนี้สรุปลงได้ ๓ ประการ คือ ๑) สรุปลงในศีล คือ พุทธดี ทำดี อาชีพสุจริต ๒) สรุปลงในสมาธิ คือ พยายามดี มีสติถูกต้อง และมีสมาธิ ๓) สรุปลงในปัญญา คือ มีความเห็นชอบและมีความคิดชอบ⁶⁹

สรุปได้ว่า หลักโพธิปักขิยธรรมมี ๓๗ ประการ เป็นการรวมหัวข้อธรรมทั้งหมดโดยมิได้สนใจว่าหัวข้อธรรมซ้ำกันหรือเปล่า ซึ่งเป็นวิธีการนับที่นิยมกันอยู่ในการรวบรวมหัวข้อธรรม

⁶⁹ รศ. ชัยวัฒน์ และรศ. ทวี ผลสมภพ, **หลักพุทธศาสนา**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัทยรามคำแหง, ๒๕๔๑), หน้า ๘๘-๙๐.

ในพระไตรปิฎก จะสังเกตเห็นมากในอภิธรรมปิฎกที่นับจิตเป็นดวงๆ มากมาย โดยวิธีการนี้อาจทำให้เกิดความเข้าใจผิดได้ว่าการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมมีถึง ๓๗ ประการ แท้จริงแล้ว การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมเพียงแต่ปฏิบัติตามหมวดธรรมหมวดหนึ่งหมวดใด ก็เป็นการปฏิบัติที่ครอบคลุมหลักการปฏิบัติแล้ว เช่น ถ้าใช้สติในการปฏิบัติก็ปฏิบัติแค่ ๔ ประการ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ถ้าปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ ก็ปฏิบัติแค่ ๘ ประการ อยู่ที่ผู้ปฏิบัติจะถืออะไรเป็นหลักในการปฏิบัติเท่านั้น แต่มีข้อแม้ว่าเมื่อถือหลักใดต้องปฏิบัติให้ครบตามหลักนั้นๆ

โพธิปักขิยธรรม แบ่งเป็น ๗ หมวด แต่ละหมวดมีความสมบูรณ์ในการปฏิบัติครบถ้วนแม้ว่าจะอธิบายแยกกัน แต่เมื่อปฏิบัติตามหมวดธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งก็เท่ากับปฏิบัติตามหมวดธรรมอื่นอีก ๖ หมวดด้วย การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมเปรียบได้กับการเดินทางไปยังเป้าหมายที่เหมือนกัน ใครจะเดินทางไปตามเส้นทางใดก็เท่ากับกำลังเดินทางเข้าสู่เป้าหมายเดียวกัน ต่างกันแต่เพียงเส้นทาง แต่การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมนั้น ในขณะที่กำลังปฏิบัติตามหมวดธรรมหนึ่งก็เท่ากับปฏิบัติหมวดธรรมอื่นไปด้วย นี่เป็นลักษณะพิเศษของคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า เห็นได้ชัดเจนที่มรรคมืองค์ ๘ คำอธิบายแสดงให้เห็นว่าการปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ เท่ากับรวมการปฏิบัติหมวดอื่นเข้าไว้ทั้งหมด ทั้งสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิวิบาท ๔ พละ ๕ อินทริย ๕ โพชฌงค์ ๗ รวมอยู่ในมรรคมืองค์ ๘ แม้แต่สติปัฏฐาน ๔ ถ้าพิจารณาให้ดีจะเห็นว่ารวมเอาองค์ธรรมในหมวดอื่นๆ ไว้ทั้งหมดเช่นกัน นี่คือความสอดคล้องของหลักธรรมในการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม

การปฏิบัติธรรมมีจุดประสงค์เดียว คือ การพ้นทุกข์ สภาวะของการพ้นทุกข์ คือ การไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก มีความเข้าใจสภาวะธรรมต่างๆ จนจิตหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น การปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรม ไม่ว่าจะ เป็นหมวดธรรมใด ย่อมโน้มน้าวจิตใจของผู้ปฏิบัติไปสู่ความไม่ยึดมั่นถือมั่นเป็นอันเดียวกันทั้งสิ้น เปรียบน้ำจากแม่น้ำทุกสายไม่ว่าจะระหว่างทางจะมีรสอย่างไร เมื่อลงสู่ทะเลย่อมมีรสเค็มรสเดียวกันหมด การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมก็เช่นกัน ย่อมเป็นไปเพื่อความพ้นทุกข์ทั้งสิ้น

โพธิปักขิยธรรม เป็นธรรมปฏิบัติเพื่อการตรัสรู้มรรคผลหรือการบรรลุธรรม ผู้ปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรมต้องมีความโน้มเอียงของสภาวะจิตไปเพื่อการตรัสรู้เท่านั้น คือ เมื่อปฏิบัติตามหลักนี้แล้ว ก็เลสต้องลดลงๆ จนหมดไปในที่สุด ในทางกลับกันถ้าผู้ปฏิบัติฯ ไปแล้วกิเลสเพิ่มขึ้น มีความโลภ ความโกรธ ความหลงมากขึ้น แสดงว่าการปฏิบัตินั้นผิดหลักโพธิปักขิยธรรม กิเลสที่ลดลงเป็นเครื่องวัดการปฏิบัติ ถ้ากิเลสไม่ลดแสดงว่ากำลังปฏิบัติผิด

ต้องทบทวนการปฏิบัติใหม่ว่าผิดพลาดจุดไหน ให้รีบแก้ไข การบรรลุธรรมเป็นอุดมการณ์ของโพธิปักขิยธรรม โดยมี สัมมัปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ พละ ๕ อินทรีย์ ๕ และโพชฌงค์ ๗ เป็นหลักการ มีสติปัฏฐาน ๔ และมรรคมีองค์ ๘ เป็นวิธีการ การศึกษาวิเคราะห์โพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการ ข้างต้นมาแล้วอย่างไรก็ไม่สามารถทำให้ผู้ศึกษาบรรลุธรรมได้ นอกจากการลงมือปฏิบัติตามหลักการนั้นอย่างจริงจังและมุ่งมั่น

๔.๓ ระดับความหลุดพ้นกิเลส

การปฏิบัติตามหลักคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้บรรลุถึงความรู้แจ้งสามารถกำจัดกิเลส ตัณหา อุปาทาน ได้ตามภูมิชั้นของตนตามพระอริยสงฆ์ แยกตามภูมิชั้นได้อีก ๔ ประเภท ดังนี้

๔.๓.๑ พระโสดาบัน

พระโสดาบันได้แก่ ผู้ที่บรรลุธรรมสามารถกำจัดกิเลสบางอย่างได้อย่างเด็ดขาด กิเลสเหล่านี้ เรียกว่า “สังโยชน์” มี ๓ อย่าง คือ ๑) สักกายทิฏฐิ ๒) วิจิกิจฉา ๓) สีลัพพตปรามาส ผู้เข้าถึงกระแสของอริยบุคคลเดินทางอย่างถูกต้องอย่างแท้จริง เป็นผู้ทำได้ดีบริสุทธิ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในขั้นสมาธิ และทำได้พอประมาณในขั้นปัญญา สามารถละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อ ดังกล่าวข้างต้น โดยทั้งนี้ต้องมีศรัทธาไม่หวั่นไหวในพระพุทธรูป พระธรรม และพระสงฆ์ เพราะปฏิบัติจนสามารถเข้าใจหลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงจนหมดความสงสัยเคลือบแคลงสงสัยใดๆ ในหลักธรรมคำสอน และเชื่อมั่นในพระอริยสงฆ์ผู้ที่ปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าได้อย่างแท้จริง จนบรรลุเป็นอริยบุคคลได้ พร้อมทั้งสามารถปฏิบัติตามหลักธรรมอย่างถูกต้องตรงไปสู่วิชาปฏิบัติต่อไป พระพุทธประวัติมีสาวกของพระพุทธเจ้าอยู่หลายรูป หลายท่านที่ได้บรรลุโสดาบัน ยกตัวอย่างเช่น พระอัญญาโกณฑัญญะ ครั้นเมื่อเจ้าชายสิทธัตถะได้บรรลุอมตธรรมเป็นพระพุทธเจ้าแล้วทางเล็งเห็นว่าปัญจวัคคีย์นี้ เป็นผู้ที่มีสติปัญญาสามารถในการบรรลุธรรมได้ จึงเสด็จเดินทางไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เพื่อแสดงธรรมโปรดปัจจุวัคคีย์เหล่านั้น และท่านโกณฑัญญะ เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้านำมาแสดงแก่ปัญจวัคคีย์นั้น เรียกว่า รัมมจักกัปปวัตนสูตร ที่กล่าวถึงเรื่องนักรบวชไม่ควรทำกิจ ๒ อย่าง คือ การหมกมุ่นอยู่กับกามสุข และการทรมานตนเองให้ลำบาก พระองค์ตรัสเรียกกิจ ๒ อย่างนี้ว่า “หนทางแห่งความสุดโต่ง” จากนั้นทรงแสดงเหตุผลว่า การหมกมุ่นอยู่กับความสุขเป็นของต่ำช้า เป็นกิจกรรมของปุถุชนผู้ครองเรือน เป็นที่สุดโต่งหย่อนยาน ส่งเสริมให้เกิดความหลงใหลในกามคุณ ส่วน

การทรมานตนเองให้ลำบากเป็นกิจกรรมที่ทำให้ตนเองให้เหน็ดเหนื่อย เป็นที่สุดโต่งข้างความตึงเครียดเปล่าประโยชน์ ขึ้นต่อมาทรงชี้ให้ดำเนินทางสายกลาง คือมรรคมืดองค์ ๘ พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้เห็นว่า พระองค์ตรัสรู้มาด้วยปัญญาชั้นสูง เป็นทางดำเนินไปถึงความสงบ และทำให้ได้รู้แจ้งอริยสัจ คือ ขั้นสุดท้าย ทรงอธิบายให้ทราบว่า อริยสัจ คือ ความจริงของชีวิตที่เมื่อรู้แล้ว ทำให้ละกิเลสได้ ความจริงดังกล่าวนั้นมีอยู่ ๔ ประการ คือ

๑. ทุกข์ ทรงชี้ให้เห็นว่า ความเกิด ความแก่ ความตาย การได้พบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก การพลัดพลาดจากสิ่งอันเป็นที่รัก การไม่ได้ตั้งใจปรารถนา เหล่านี้ล้วนเป็นทุกข์ ซึ่งบีบคั้นให้ชีวิตต้องตึงเครียดและทรมาน เป็นสิ่งควรกำหนดรู้

๒. ทุกขสมุทัย เหตุเกิดทุกข์ ทรงชี้ให้เห็นว่า ความทุกข์นั้นมีมาจากเหตุ เหตุให้เกิดทุกข์ คือ ความอยากต่างๆ นับตั้งแต่ความอยากที่จะได้รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ตลอดจนความอยากเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ เหล่านี้ล้วนเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เพราะทำให้ต้องดิ้นรนแสวงหา เพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่ตนต้องการ เป็นสิ่งที่ต้องละ

๓. ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ ทรงชี้ให้เห็นว่า ทุกข์นั้นดับได้โดยดับที่เหตุ คือ ดับความอยาก เพราะถ้าความอยากไม่เกิด ก็ไม่ต้องมีการดิ้นรนให้ได้มา เมื่อไม่ดิ้นรนทุกข์จะไม่เกิดขึ้นโดยปริยาย เป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ มรรค พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้เห็นว่า การจะดับความอยากได้นั้น ต้องดำเนินไปตามทางสายกลาง คือมรรคมืดองค์ ๘ ทางสายกลางนี้ทำให้ไม่ยึดติดในกามสุข และทำให้ไม่หลงผิดทรมานตนเองให้ลำบาก เป็นทางสายตรงมุ่งสู่ความสงบสูงสุด ดับทุกข์ได้สิ้นเชิง เป็นสิ่งที่ต้องเจริญทำให้มาก

ท่านโกณฑัญญะ เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาจบลงได้เกิดดวงตาเห็นธรรม เกิดความเข้าใจว่า “สิ่งหนึ่งสิ่งใด มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา”⁷⁰ และท่าน อัญญาโกณฑัญญะ เมื่อได้ฟังธรรมจบลงท่านก็ได้บรรลุธรรมของพระอริยเจ้า ะดับโสดาบัน อันเป็นระดับเบื้องต้นของการบรรลุธรรมพระพุทธองค์ทรงรู้เห็นว่ามีผู้สามารถรู้แจ้งตามพระองค์แล้ว จึงทรงเปล่งอุทานพระวาจาว่า “อัญญาสิ วต โภ โกณฑัญญะ อัญญาสิ วต โภ โกณฑัญญะ” โกณฑัญญะผู้เจริญได้รู้แล้วหนอ โกณฑัญญะผู้เจริญได้รู้แล้วหนอ” เหตุที่พระพุทธเจ้าอุทานขึ้นต้นด้วยคำว่า “อัญญาสิ” จึงเป็นเหตุให้ค่านำหน้าชื่อของท่านว่า “อัญญา” เป็น “อัญญาโกณฑัญญะ” ตั้งแต่นั้นมา และสาวกอีกรูปก็คือ

⁷⁰ วินย. มหา. (ไทย) ๔/๑๓-๑๗/๑๓-๑๖.

พระมหากัปปินะ ซึ่งเป็นเอตทัคคะทางสอนภิกษุ พระมหากัปปินะ เป็นกษัตริย์ครองราชย์สมบัติในนครกุฏกภูวดี ในปัจฉิมประเทศ มีพระมเหสีชื่อว่าอโนชา ซึ่งเป็นธิดาของนครสาเกต พระองค์ได้ทราบกิตติศัพท์ของพระพุทธเจ้าจากพ่อค้าชาวเมืองสาวัตถี บังเกิดปีติศรัทธาอย่างแรงกล้า สละราชสมบัติทรงมาเดินทางมาเฝ้าพระพุทธเจ้า เป็นระยะทางถึง ๓๐๐ โยชน์ เมื่อได้สดับพระเทศนาภิบรรลุป็นพระอรหันต์ จึงได้รับการอุปสมบท ฝ่ายพระนางอโนชา เมื่อทราบข่าวของพระราชาพร้อมกันกับข่าวการเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้า ก็เกิดปีติศรัทธาขึ้นสละราชสมบัติ เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าเหมือนกัน เมื่อฟังธรรมจบก็บรรลุป็นโสดาบัน และได้รับการบรรพชาจากนางอุบลวรรณาเถรี⁷¹ สมัยพุทธกาลเมื่อได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าย่อมเกิดดวงตาเห็นธรรมได้บรรลุมรรคผลในขั้นใดนั้นแล้ว แต่ปัญญาของแต่ละคน และคงไม่ต้องศึกษามากนัก เพียงแต่เกิดความปีติศรัทธาเลื่อมใสก็นับได้ว่ามีความใกล้ชิดพระอรหันต์เข้าไปทุกที เมื่อมาถึงในปัจจุบันนี้ ไม่มีพระพุทธองค์มาเทศน์โปรดให้ได้บรรลุมรรคผลแล้ว แต่ก็ยังมีพระธรรมวินัย รวมถึงคำสั่งสอน นำไปปฏิบัติให้เกิดความหลุดพ้น และยกตัวอย่างอีกทางหนึ่งก็คือ พระยสะ ท่านเกิดความรู้สึกสังเวช คือ ท่านพระยสะได้รับการบำรุงบำเรอคล้ายกับเจ้าชายสิทธัตถะ คืนวันหนึ่งขณะที่นางรำบ่ารำยรำ และเพลงบรรเลงดนตรีขับกล่อมอยู่ในประสาธน์ ท่านก็ได้หลับไป และท่านตื่นมารู้สึกตัวขึ้นในตอนใกล้รุ่ง ขณะนั้นบรรดานางรำบ่ารำเรอทั้งหลายหลับนอนอยู่ ทำให้ท่านมองเห็นภาพเหล่านั้น แล้วมีความรู้สึกเหมือนเห็นซากศพในป่าช้าที่เขาทิ้งไว้ จึงเกิดความรู้สึกเบื่อหน่าย มีความรังเกียจขึ้นมาทันที จึงออกจากที่นั่น ลงจากประสาธน์เดินออกไปเรื่อยๆ จนไปถึงยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ปากก็พร่ำบ่นไปว่า “ที่นี่วุ่นวายหนอ ที่นี่ขัดข้องหนอฯ” เรื่อยไป ครั้นเวลานั้นพระพุทธเจ้าทรงจงกลมอยู่ทอดพระเนตรเห็นยสะกุลบุตรเดินบ่นมาแต่ไกล เมื่อท่านยสะเดินเข้ามาใกล้ พระองค์ก็ทรงตรัสตอบไปว่า “ที่นี่ไม่วุ่นวายหนอ ที่นี่ไม่ขัดข้องหนอ เจริญเถิดยสะ เจริญมาทางนี้เราจักแสดงธรรมให้เธอฟัง” ท่านยสะได้ยินพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเช่นนั้นก็เกิดสะดุดใจ ถอดรองเท้าแล้วเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าทันที เมื่อท่านยสะนั่งเรียบร้อยแล้วในที่สุด พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดง “อนุปฺพุทฺถิกา” คือ พระธรรมเทศนาที่ทรงแสดงไปเป็นลำดับ ตั้งแต่ท่าน ศีล สวรรค์ และโทษของกาม และอานิสงส์ของการออกจากกามให้ฟัง ท่านฟังพระธรรมเทศนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงพร้อมทั้งพิจารณาเนื้อความนั้นอย่างตั้งใจ จิตที่วุ่นวายสับสนอยู่เมื่อสักครู่

⁷¹ พระมหาจรรยา สมณ้อย, *คู่มือเตรียมสอบนักธรรมโท (รวมทุกวิชา)*, (กรุงเทพฯ : มปป), หน้า

เริ่มสงบลง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นว่า ท่านยสะมีจิตที่สงบพร้อมที่จะฟังธรรมยิ่งขึ้นไป อีก จึงทรงแสดงอริยสัจ ๔ ให้ฟังต่อไป หลังจากที่ท่านพระยสะได้ฟังพระธรรมเทศนาจบ ท่านได้ดวงตาเห็นธรรมเกิดความรู้แจ้งว่า “สิ่งหนึ่งสิ่งใดมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับเป็นธรรมดา”⁷² ท่านยสะได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน

ข้อพิจารณาก็จะเห็นว่า การบรรลุธรรมของพระอัญญาโกณฑัญญะ เป็นการเจริญวิปัสสนากรรมฐานควบคู่ไปกับเจริญสมถกรรมฐาน คือ ในขณะที่ฟังพระธรรมเทศนาจิตจะมีใจจดจ่ออยู่กับเสียง พร้อมทั้งมีสติกำหนดพิจารณา ใคร่ครวญตามไปด้วย องค์แห่งโพชฌงค์ ๗ ก็ดำเนินไปเป็นลำดับจนมีสมาธิตั้งมั่น ความเข้าใจ ความรู้ทั่วถึงธรรมจึงเกิดขึ้น จนจิตเข้าสู่อุเบกขาวางเฉยในสิ่งทั้งปวง หหมดความยึดมั่นถือมั่น จนทำให้การปฏิบัติต่อจากนั้น ๕ วัน จึงได้บรรลุพระอรหันต์ในเวลาต่อมา ส่วนพระมหากัปปินะ ท่านเป็นกษัตริย์ที่มีความเชื่อ ความศรัทธาเป็นทุนเดิม เสมือนบัวที่พ้นน้ำแล้ว จึงเป็นการง่าย แม้ได้ฟังการเทศนาธรรมจากพระพุทธองค์ได้ไม่นานก็ได้บรรลุโสดาบัน และพระยสะกุลบุตรเองทรงมีความเบื่อหน่ายในสตรีเพศ มองดูแล้วน่าสังเวชใจนัก ในขณะที่จิตเกิดความสับสนอยู่นั้นครั้นมาพบพระพุทธเจ้า เข้าได้ฟังในสิ่งที่ไม่เคยฟัง เคยได้ยินมาก่อนก็ได้เกิดดวงตาเห็นธรรม คือเห็นความสงบ เห็นแสงสว่างแห่งปัญญา พิจารณาตามความเป็นจริง ท่านจึงได้บรรลุธรรมชั้นโสดาบัน และได้บรรลุพระอรหันต์ในเวลาต่อมา

๔.๓.๒ พระสกทาคามี

สกทาคามี หรือ สกิทาคามี แปลว่า ผู้กลับมาเพียงครั้งเดียว เป็นชื่อเรียกพระอริยบุคคลลำดับที่ ๒ ใน ๔ ประเภท ที่เรียกว่า "ผู้กลับมาเพียงครั้งเดียว"⁷³ หมายถึงพระสกทาคามีจะเกิดในกามาวจรภพอีกเพียงครั้งเดียวเท่านั้นก็จะถึงพระนิพพานผู้ได้บรรลุสกทาคามีผลคือผู้ที่ละสังโยชน์ เบื้องต่ำ ๓ ประการแรกได้เช่นเดียวกับพระโสดาบัน อีกทั้งทำสังโยชน์เบื้องต่ำอีกสองประการที่เหลือให้เบาบางลงด้วยคือ กามราคะ หมายถึง ความพอใจในกาม คือ การความเพลินในการได้เสพ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ธรรมารมณ์ ที่น่าพอใจ และปฏิฆะ หมายถึง ความกระทบกระทั่งในใจ คล้ายความพยายามทอยางละเอียด หากสังโยชน์เบื้องต่ำทั้งสองประการนี้หมดไปก็จะเป็นพระอนาคามี

⁷² บรรจบ บรรณรุจิ, อสติมหาสาวก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : กองทุนพุทธสถาน, ๒๕๓๗), หน้า ๑๘.

⁷³ <http://www.palungjit.com/smati/books/index.php?cat=206//>, วันที่ ๑๐ มิถุนายน ๒๕๕๓.

๔.๓.๓ พระอนาคามี

อนาคามี แปลว่า ผู้ไม่มาเกิดอีก หมายความว่าจะไม่กลับมาเกิดในกามาวจรภพอีก แต่จะเกิดใน พรหมโลก อีกเพียงครั้งเดียว แล้วจะนิพพานจากพรหมโลกนั้นเลย เป็นชื่อเรียกพระอริยบุคคลประเภทที่ ๓ ใน ๔ ประเภท คือ โสดาบัน สกทาคามี อนาคามี อรหันต์ เป็น ผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำ (โอรัมภาคิยสังโยชน์) ทั้ง ๕ ประการได้แล้ว ยังเหลือสังโยชน์เบื้องสูง (อุทฺธัมภาคิยสังโยชน์) หนึ่ง ฟังเข้าใจว่า แม้สังโยชน์เบื้องสูงบางข้อ จะมีชื่อเหมือนกิเลสอย่างหยาบที่ยังมีอยู่ในปุถุชน (ผู้ยังไม่เป็นบรรลุเป็นพระอริยบุคคล) เช่น มานะ อุทฺธัจจะ หรือ อวิชชา แต่สังโยชน์เบื้องสูงอันเป็นกิเลสที่ยังหลงเหลืออยู่ในจิตใจของพระอนาคามีนั้น เป็นกิเลสที่ละเอียดกว่าของปุถุชนอย่างมาก ถ้าจิตของบรรดาท่านพุทธบริษัทเข้าสู่ พระอนาคามีมรรค ได้ มันเข้ามาเอง ทำไป ๆ จิตมันก็โถมลงมา คือ ว่าจิตหมดกำลังในด้านความชั่ว ทรงความดีมากขึ้นต่อมามีความเบื่อหน่ายในเรื่องระหว่างเพศ มีความสลดใจ ถ้าหากว่าจิตของเราไม่พอใจในศีล ๕ มีความพอใจในศีล ๘ แล้ว ก็มีความมั่นคงในศีล ๘ อย่างนี้ท่านถือว่าเริ่มเข้าอนาคามีมรรค เรียกว่า เดินทางเข้าหาพระอนาคามี

ต่อไปถ้าจิตมีความเบื่อหน่ายในระหว่างเพศ คือ ถ้าหมดความรู้สึก ก็ถือว่าเป็นพระอนาคามีมรรค และต่อมามีจิตลดจากความโกรธ ความไม่พอใจ ปฏิฆะ ก็คืออารมณ์กระทบกระทั่งใจนิดๆ หน่อยๆ ความไม่พอใจ ใ้การแสดงออกน่าจะมีสำหรับคนในปกครอง ถ้าทำไม่ดีต้องดู ต้องดำ ต้องลงโทษ อันนี้เป็นเรื่องธรรมดา เป็นการหวังดี แต่ว่าเนื้อแท้จริง ๆ จิตคิดประทุษร้ายไม่มี เป็นการหวังดีแก่ทุกคน คือตัดตัว ปฏิฆะ ถ้าเป็นอย่างนี้ถือว่าเต็มภาคภูมิของพระอนาคามีผล รวมความว่าจากพระสกิทาคามีแล้วเป็นพระอนาคามี ก็คือสังเกตไว้ว่าใจเราพอใจในศีล ๘ ได้ครบถ้วนจริง แล้วก็จิตตัดอารมณ์ในกามารมณ์ได้เด็ดขาด ไม่มีความรู้สึก ตัดความโกรธความพยาบาทได้เด็ดขาดอย่างนี้เป็น พระอนาคามีผล พระอนาคามีสามารถตัดสังโยชน์เพิ่มอีกสอง คือ กามฉันทะและปฏิฆะ⁷⁴ กามฉันทะ คือ หมดความรู้สึกในระหว่างเพศ ตอนนี้นำเพิ่มกรรมฐาน ต้องมีกำลังใจเข้มข้น เพิ่มกายคตานุสสติกรรมฐาน กับ อสุภกรรมฐาน คือพิจารณาเห็นว่าร่างกายเราก็สกปรก เห็นร่างกายของบุคคลอื่นก็สกปรก ร่างกายของเราก็ดี ร่างกายของบุคคลอื่นก็ดีไม่มีการทรงตัว มันหลุดโถมไปทุกวัน เป็นอันว่าร่างกายไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเราแน่ มันเป็นเรื่องร่างกายที่อาศัยชั่วคราว ไม่ซำมันก็พัง เต็มไปด้วยความสกปรกโสโครก

⁷⁴ <http://www.palungjit.com/smati/books/index.php?cat=206//>, วันที่ ๒๑ มิถุนายน ๒๕๕๓.

อย่างนี้เราไม่ต้องการมันอีก จนกระทั่งตอนนี้รู้สึกในระหว่างเพศไม่มี เห็นคนที่ลักษณะท่าทางที่ดีเราเคยรักเคยชอบใจ ใจมันเฉย ๆ แต่ไม่เฉยเปล่า ถ้าในด้านของอนาคตนี่มีความสะอิดสะเอียนด้วยมองดูผู้มันก็ทะลุไปถึงหนัง ใจทะลุหนังเข้าไปถึงเนื้อ ใจทะลุเนื้อเข้าไปถึงตับ ไต ไล้ ปอด อูจจาอะ บัสสาวะ ช่างโน เห็นคนก็เหมือนเห็นศพเดินไป ความรู้สึกระหว่างเพศมันก็ไม่มีความหมายจริงใจจริงใจต้องมีความเข้มแข็งเป็นพิเศษ ต้องใช้อะไรเป็นเครื่องประกอบ ส่วนที่ประกอบเป็นสมถภาวนาเพื่อตัดกามฉันทะ ก็ได้แก่ กายคตานุสสติกรรมฐาน กับอสุภกรรมฐานอันนี้ต้องแน่นอน พิจารณาร่างกายพร้อมเป็นอาการ ๓๒ แต่ความจริงอาการ ๓๒ ไม่ต้องไปไล่เบียดกันว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ ตับ ไต ไล้ ปอด ถ้านั่งว่าแบบนั้นจนหลับก็ไม่ได้อะไรวิธีปฏิบัติเขารวบเลยว่ากายทั้งกายมันมีส่วนสกรกทั้งหมด ไม่มีส่วนใดเป็นของดีเลย ไม่มีการทรงตัวเราควบทั้งสมถะและวิปัสสนา ผมก็ดี ขนก็ดี เล็บก็ดี ทุกส่วนของร่างกายจะเป็นหนัง เป็นเนื้อจะเป็นอะไรก็ตาม ไม่ต้องไล่เบียดว่า ทุกส่วนไม่มีอะไรดี มันดีไม่ได้ปรนเปรอเท่าไรก็ทรุดโทรมมันเต็มไปด้วยความสกรกโสโครก ตั้งแต่ปลายผมถึงปลายเท้า หาความดีอะไรไม่ได้

การพิจารณาตามความเป็นจริงว่าจะไร้มันสกรกบ้าง ผิดหนังที่เราว่าสวย ถ้าไม่ได้อาบน้ำ ๒-๓ วัน ก็ดูไม่ได้เลย เนื้อเราว่าดี ถ้าเราลอกหนังกำพร้าออก ก็ไม่มีใครอยากมอง ถ้าเอาเนื้อออก ที่นี้ก็เจอโรงงานใหญ่ ตับ ไต ไล้ ปอด ทำงานยุบยับ ๆ สกุกกันใหญ่ มองหาความจริงจุดนี้แล้วก็มองดูร่างกายของเรานี้มีสภาพเต็มไปด้วยความสกรกโสโครก เห็นความโสโครกนี่ยังเป็นสมถะภาวนาที่เราก็มานิจารณาร่างกายเรื่อย ๆ ไป เกิดความเบื่อหน่าย เห็นว่าร่างกายสกรก ด้วยอำนาจ สักกายทิฐิ กายตานุสสติ หรือ พิจารณาเทียบกับ อสุภกรรมฐาน เทียบกับความเป็นจริงของร่างกาย ว่าร่างกายเต็มไปด้วยความสกรก แล้วก็ไม่มีมีการทรงตัว เห็นร่างกายมันไม่ทรงตัวด้วย แล้วก็ความสกรกมีด้วย คือ เทียบกับคนตายมันเน่าขึ้นมา มันและขึ้นมา หรือว่าดูอาการ ๓๒ ภายใน มันเต็มไปด้วยความสกรกของที่อยู่ข้างในไหลมาข้างนอก มีอูจจาอะ บัสสาวะ เป็นต้น เราก็รังเกียจ อย่างเหิงไคลเราก็รังเกียจ ความเบื่อหน่ายในความสกรกของร่างกายเกิดขึ้น ก็เกิดนิพพิทาญาณ ตัดกามราคะสิ้นไป ว่าเราจะไป รักใครทำไม ทุกคนสกรกเหมือนกัน ในเมื่อร่างกายของคนทุกคน แม้แต่ร่างกายของเรามันสกรก ความยินดีในร่างกายของบุคคลอื่นมันก็ไม่

ต่อมาข้อ ปฏิษะ เขาก็มีพรหมวิหาร ๔ เป็นเครื่องยัน คิดว่าร่างกายเราก็คือร่างกายเขาก็ดี มันไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ที่เราจะต้องไปโกรธ ๆ ใจตัวข้างนอกมันไม่ได้โกรธ ใจจะ

ไปโกรธทำไม ความโกรธเป็นปัจจัยของความทุกข์ เราไม่โกรธเราไม่ด่าใคร อยากจะโธษอยากจะเลวก็เชิญด่าเชิญเลว ถ้าอยากจะทำอยากจะทำเลวก็เชิญ เราขอยึดพระธรรมคำสั่งสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ทรงเรียกว่า อุเบกขา วางเฉย เขาชมเราเฉย เราไม่ตีใจเขาด่าเราเฉย เราไม่เสียใจ ถือว่า นัตถิโลก อนินทโต คนไม่ถูกนินทาเลยไม่มีในโลก เราไม่ตีไม้ชี้หัว เพราะคำนินทาและสรรเสริญของคน นี่เป็นอารมณ์ของพระอนาคามี⁷⁵ โทสะ กับ พยาบาท มีการทำลายได้ ๒ จุด คือ ใช้ พรหมวิหาร ๔ พรหมวิหาร ๔ นี้ต้องเป็นฌาน พรหมวิหาร ๔ ก็มี อารมณ์รัก อารมณ์สงสาร อารมณ์ไม่อภิฉาวิชา ยินดีกับคนที่เขาได้ดีอารมณ์วางเฉย อารมณ์ที่ไม่ชอบใจเกิดขึ้นก็เฉย เฉยแค่นี้ก็ต้องใช้ประกอบว่า ถึงแม้จะเฉยแค่นี้ ถ้ายังทรงกายอยู่มันก็ไม่ดี กายเขาก็ไม่ดี ไม่เป็นเรื่องเป็นราว ความรู้สึก เกิด แก่ เจ็บ ตายก็พังหมด เป็นไปด้วยความโสโครกตามที่เห็นมาแล้ว จนกระทั่งจิตระงับความโกรธ เห็นว่าใครเขาทำให้โกรธ เขาทำด้วยความชั่ว ทำด้วยความโง่ เพราะคนดีเขาไม่ทำให้คนอื่นโกรธ คนถ้าทำให้เขาโกรธ ๑ คน พวกเขาทั้งพวกพลอยโกรธด้วย พี่เขาน้องเขา พ่อแม่เขาก็โกรธ ก็เป็นศัตรูกับเรา คนที่เป็นศัตรูกันมันไม่มีความสุข มีแต่ความหวาดระแวงอยู่ตลอดเวลาว่าคิดว่าความโกรธไม่เป็นเรื่อง ตัดทิ้งเลยดีกว่า นี่เป็นส่วนหนึ่งของบุคคลที่ควรเจริญพรหมวิหาร ๔ แต่คนที่จะเจริญพรหมวิหาร ๔ ต้องเป็นคนช่างคิด ชอบคิดที่นี้บางพวกเขาไม่ชอบคิด พระพุทธเจ้าก็มีกรรมฐานที่ไม่ต้องคิดอีกคือให้ใช้กสิณ ๔ จะเจริญกสิณส่วนใดส่วนหนึ่งก็ตาม คือ สีแดง สีเหลือง สีเขียว สีขาว จะเอาอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ จับกสิณสีใดสีหนึ่งให้ทรงตัวเป็นฌานสมาบัติ จนกระทั่งถึงฌาน ๔ จับกสิณถึงฌาน ๔ ขึ้นมาแล้วปัญญาาก็เกิดปัญญาเกิดก็พิจารณาขั้น ๕ ตัดขั้น ๕ ได้ คือ ร่างกายอย่างนี้โทสะมัน ก็ดับ กสิณ ๔ อย่างเป็นตัวตัดโทสะอาศัยเมตตาจิต เห็นร่างกายนี้ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา เราจะไปโกรธเขาทำไม ใจคนที่ทำชั่ว ความจริงไม่ได้ตั้งใจจะชั่วคิดว่ามันดีถึงได้ทำ แต่ว่าทำด้วยความหลงผิด จิตไม่มีเจตนาร้ายเลย ให้เมตตาเสีย เราไม่โกรธมัน ถ้าละ กามราคะ ละ ปฏิฆะ เพราะอำนาจเมตตาบารมีเข้ามาท่วมทับแบบนี้ เห็นว่าร่างกายของเรามันไปไม่รอดจะไปโกรธเขาทำไม ควบกันเข้าไปก็เป็นพระอนาคามี คนเราทุกคนต้องการดี ที่ทำดีไม่ได้ เพราะความเข้าใจผิด ก็เพราะอำนาจกิเลส ตัณหา อุปาทาน มันสอน ใจความชั่วมันสอนใจ เขาจึงทำอย่างนั้น ความโกรธก็ไม่เกิด ให้อภัย ก็คิดว่า ใจเจ้านี้บ้า ๆ บอ ๆ ไม่ถือคนบ้าไม่ว่าคนเมา

⁷⁵ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต, **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด, วัดราชโอรสาราม, (กรุงเทพฯ : ๒๕๔๘), หน้า ๖๕.**

เป็นอันว่าหมดเรื่องกันไป ถ้าทำได้ถึงจุดนี้ จิตมั่นก็ชื่อว่าตัดสังโยชน์ ๒ ตัวได้คือ ตัดกามฉันทะ กับ ปฏิฆะ ก็เป็นพระอนาคามี

๔.๒.๔ พระอรหันต์

พระอรหันต์ คือ ผู้สำเร็จธรรมวิเศษสูงสุดในพระพุทธศาสนา พระอริยบุคคลชั้นสูงสุด สามารถละสังโยชน์ได้ครบ ๑๐ ประการ⁷⁶ ได้แก่ (๑) สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นเป็นเหตุถือตัวถือตน คือ ความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนว่าเป็นเราเป็นเขา ได้แก่ เห็นชั้น ๕ เป็นต้น (๒) วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัยในคุณของพระรัตนตรัย มรรค ผล นิพพาน (๓) สीलัพตปราคาส คือ การยึดมั่นติดอยู่กับศีลพหุ คือ การยึดในวัตรปฏิบัติ ศีลพหุในทางที่ผิด (๔) กามฉันทะ คือ ความยินดีกำหนดในกาม (๕) ปฏิฆะ คือ ความหงุดหงิด ความกระทบกระทั่งทางจิต ความไม่ปลอดโปร่งใจ (๖) รูปราคะ หมายถึง ความพอใจในรูปฌาน หรือ รูปธรรมอันประณีต หรือ ความพอใจในรูปภพ (๗) อรูปราคะ หมายถึง ความพอใจในรูปฌาน หรือ พอใจในอรูปธรรม เช่น ความรู้ เป็นต้น หรือ ความพอใจในอรูปภพ (๘) มานะ หมายถึง ความสำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่ เช่น เป็นพระอนาคามี (แม้ว่าจะเป็นอย่างจริง) เป็นต้น (๙) อุทธัจจะ คือ ความฟุ้งของจิต (๑๐) อวิชชา คือ ความเขลา ความไม่รู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔ ความไม่เข้าใจอย่างถ่องแท้ลึกซึ้งในปัญหาชีวิต สำหรับพระอรหันต์แล้วท่านสามารถที่จะละได้ทั้ง ๑๐ ข้อ ไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งเหล่านี้อีกต่อไปพุทธศาสนสุภาษิตบทหนึ่งกล่าวไว้แปลความว่า “พระอรหันต์ทั้งหลายอยู่ในที่ใด คือบ้านก็ตาม ปากก็ตาม ที่ลุ่มก็ตาม ที่ดอนก็ตาม ที่นั่นย่อมเป็นภูมินารีธรรม”⁷⁷

พระอรหันต์เป็นผู้หมดจดจากกิเลสแล้วอย่างสิ้นเชิง กิเลส คือ โภคะ หรือ ราคะ โทสะ และโมหะหรือโลก โกรธ หลง เป็นที่รู้ทั่วกันว่าเป็นเครื่องเศร้าหมองจิตใจ เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ความร้อนแก่เจ้าตัวผู้มีความโลภความโกรธความหลงและแก่ ผู้เกี่ยวข้องทั้งปวง อันผู้เกี่ยวข้องนั้น มิได้มีในวงแคบเพียงมารดาบิดาลูกหลานพี่น้อง ผู้รู้จักมักคุ้นเท่านั้น แต่เป็นไปในวงกว้างใหญ่ไพศาล ครอบคลุมทั่วประเทศชาติได้ น่าจะรู้จะเห็น จะเข้าใจกันอยู่แล้วถึงโทษของความโลภความโกรธความหลงเช่นนั้น แต่มีความขาดสติ มีความลืม หรือมีความดับอันเป็นธรรมดาทำให้ความรู้ความเห็นความเข้าใจ เกิดขึ้นแล้วก็ดับ เกิดขึ้นใหม่แล้วก็ดับไปใหม่ เป็น

⁷⁶ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด, วัดราชโอรสาราม, (กรุงเทพฯ : ๒๕๔๘), หน้า ๔๒.

⁷⁷ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖.

ดังนี้ตลอดเวลาในช่วงที่ความรู้ ความเห็นความเข้าใจเกิด สติมีความโลกความโกรธความหลง อันมีอยู่ตามวิสัยปุถุชน ก็เป็นไปอย่างมีสติมีเหตุมีผลตามสมควร โทษที่เป็นผลก็ย่อมตรงกับเหตุ หนักเบาเสมอกับเหตุ เมื่อถึงช่วงที่ขาดสติ ที่ลืม ที่ความรู้ความเห็นความเข้าใจดับ ความโลก ความ โกรธความหลงก็เป็นไปเต็มที่ ตามระดับที่มีอยู่ในจิตใจ ใจมีพื้นเป็นความโลกความ โกรธ ความหลงมาก เมื่อขาดสติความรู้ความเห็นความเข้าใจในโทษของกิเลสดับ ความ โลกความ โกรธความหลงก็มีมาก โทษก็ย่อมมากด้วย ทั้งโทษแก่ตนเอง และแก่ผู้อื่น ใจมีพื้นเป็นความ โลกความ โกรธความหลงน้อย โทษก็ย่อมน้อยด้วย ทั้งโทษแก่ตนเอง และแก่ผู้อื่น พระอรหันต์ สวากท้นมีความรู้ความเห็นความเข้าใจในกิเลสติดต่อสมบูรณ์เป็น มหาสติมหาปัญญา เพราะ ท่านเป็นผู้ไม่มีกิเลสในจิตใจแม้เพียงเล็กน้อย ทุกเวลาท่าน จึงเป็นผู้ไม่มีโทษเลย ทั้งแก่ตนเอง และทั้งแก่ผู้อื่นทั้งสิ้น

พุทธภาษิตที่ยกไว้เบื้องต้น ก็คือ พระอรหันต์ ท่านอยู่ที่ใดก็ตาม ที่นั่นเป็นที่ รื่นรมย์ รื่นรมย์ด้วยอะไร คำตอบ คือ รื่นรมย์ด้วยความปราศจากแล้วซึ่ง กิเลส รื่นรมย์สำหรับ ผู้ใด คำตอบก็คือรื่นรมย์สำหรับพระอรหันต์ท่านเป็นอันดับแรก นั้นแน่นอน และรื่นรมย์สำหรับผู้ เข้าใกล้ชิดท่านด้วย อธิบายได้ว่า ความปราศจากกิเลสเป็นความรื่นรมย์ เพราะเมื่อจิตใจ ปราศจากกิเลส คือ ความโลก ความโกรธ ความหลง ความทุกข์ ความกระวนกระวายเร่า ร้อนมิได้เกิดจากอะไรทั้งสิ้น มิได้เกิดแต่ผู้ใดอื่นทั้งสิ้นเกิดแต่กิเลสในใจตนเองเท่านั้นพิจารณาจิตใจ ตนเองเมื่อใดก็จะเห็นความจริงเช่นนี้ เมื่อนั้นเสมอไปไม่ว่างเว้นเพราะจิตใจผู้เป็นปุถุชน ทั้งหลายหาได้มีเวลาว่างเว้นจากกิเลสไม่พิจารณาเมื่อใด ก็จะได้เห็นกิเลสเมื่อนั้นทั้งความโลก ความโกรธ ความหลง เพียงแต่ว่าบางเวลาความโลภสงบอยู่ ปราภฏแต่ความโกรธ บางเวลา ความโกรธสงบอยู่ ปราภฏแต่ความโลภ ส่วนความหลงนั้นดูให้รู้ให้เห็นให้เข้าใจยากกว่าความ โลก และความโกรธ ทั้งๆ ที่ความหลงมิได้มีเวลาสงบ ปราภฏอยู่ตลอดเวลา แต่สอดแทรกเป็น อันหนึ่งอันเดียวกับความโลภบ้างความโกรธบ้าง จึงทำให้ดูเห็นความหลงได้ยากจำกัดตายตัว ลงไปที่เดียวก็ไม่ผิดว่าถ้าไม่มีความหลงก็ไม่มีมีความโลก ไม่มีมีความโกรธ ความหลง ทำให้ไม่เห็น ถูกไม่รู้ถูกไม่เข้าใจถูกว่าความโลกความโกรธเป็นสิ่งไม่ถูกต้อง ความหลงทำให้ไม่รู้ไม่เข้าใจว่า ความทุกข์ความเร่าร้อนไม่ว่ามากกว่าน้อยเพียงใดเกิดจากกิเลสในใจตนเอง ความหลงจะทำให้ เข้าใจว่าความทุกข์ความเร่าร้อนของตนเกิดจากกิเลสของผู้อื่น ความหลงเข้าใจไม่ถูกเช่นนี้เป็น เครื่องส่งเสริมกิเลสทั้งหลายในใจตนอย่างยิ่ง หลงรักว่าเขาดี หลงโกรธว่าเขาชั่ว กิเลสนี้ก็เกิด จากความหลงในใจตนทั้งสิ้น อันความ โลกความโกรธนั้นแม้ถูกโพล่งขึ้นเมื่อใด ก็มีใช่ว่าจะเป็น

เรื่องของปัจจุบันเท่านั้น แต่ ย่อมเกี่ยวพันไปยึดหน่วงเอาอดีตมาด้วยและก้าวไกลไปถึงอนาคตด้วย กล่าวได้ว่าเป็น เครื่องยังความเศร้าหมองอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทรงแสดงทางปฏิบัติให้เกิดปัญญา ทั้งเพื่อระงับกิเลสชั่วคราวครั้งชั่วคราว และทั้งเพื่อทำลายกิเลสอย่างถาวรภาณโคณจนหมดสิ้น พระอรหันตสาวกและ พระอริยสาวกทั้งหลาย เมื่อยังเป็นกัลยาณปฎุชน ท่านถึงพระพุทธเจ้า พระธรรมและ พระอริยสงฆ์ก่อน แต่ท่านเป็นสรณะคือที่พึ่งจริง คือจริงพร้อมทั้งกายวาจาใจ คือท่าน ปฏิบัติตามจริงพร้อมทั้งกายวาจาใจ ท่านจึงสามารถระงับดับกิเลสได้เป็นครั้งแรกในขั้นแรก และทำลายได้จนหมดสิ้นเป็นระดับไป จนถึงทำลายได้สิ้นเชิง เป็นผู้หมดจด จากความ มีกิเลสทั้งหลาย⁷⁸

๔.๔ พระนิพพานในพระพุทธศาสนา

การพัฒนาจิตใจให้เป็นอริยบุคคลได้ ตามภาวะแท้จริงแล้ว นิพพานมีอย่างเดียว แต่เพื่ออธิบาย จึงมีการแบ่งประเภทของนิพพานธาตุเป็น ๒ ชนิด

๑. สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ นิพพานที่ยังมีเบญจขันธ์เหลืออยู่ (กิเลสปรินิพพาน) หมายถึง นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ท่ามกลางการรับรู้ของประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ต่อโลกและสิ่งแวดล้อมโดยปราศจาก ราคะ โทสะ โมหะ จึงทำให้การรับรู้ อารมณ์หรือการเสวยอารมณ์เป็นไปด้วยใจที่ปลอดโปร่งเป็นอิสระด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมชาติในชีวิตประจำวัน (ทิวฐิธรรม) พระอรหันต์จึงไม่มีความยินดียินร้าย ชอบ ชัง ตีใจ ขัดใจ กล่าวคือ ไม่มีต้นเหตุที่จะปรุงแต่งภพหรือนำไปสู่ภพ (ภวเนตติ)

๒. อนุปาทิเสสนิพพาน คือ นิพพานที่ไม่มีเบญจขันธ์ หมายถึงนิพพานของพระอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิตลง บางเรียกว่า ชั้นปรินิพพาน เป็นภาวะของนิพพานที่ไม่มีอุปาทิเหลืออยู่ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวกับขันธ์ ๕ จึงเป็นภาวะของนิพพานล้วนๆ ที่พ้นจากการเสวยอารมณ์ เป็นภาวะที่ปราศจากภพ ที่ไม่อาจหยั่งถึงได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ที่ไม่มีอยู่ในตัวมนุษย์ การแบ่งนิพพานเช่นนี้ เป็นการกล่าวโดยบรรยายอาการหรือลักษณะแห่งการเกี่ยวข้องระหว่างนิพพานกับผู้บรรลุนิพพาน ไม่ใช่การบรรยายภาวะนิพพานเองแท้ๆ ซึ่งเป็นสันทิฎฐิกะ อันผู้บรรลุปิเห็นได้เอง เป็นปัจเจกตัง เวทิตัพพัง วิญญูหิ อันวิญญูชนรู้ได้เฉพาะตน แต่โดยความหมายที่แท้จริง (ปรมัตถ์) แล้ว นิพพานไม่มีการแบ่งแยก ดังนั้นเราจำเป็นต้องทราบภาวะแห่งความเป็นนิพพานดังนี้

⁷⁸ <http://www.mahamakuta.inet.co.th/study/study64/mk6411.html>., ๒ กรกฎาคม ๒๕๕๓.

ภาวะแห่งนิพพาน คำว่านิพพานในหนังสือพุทธธรรมของท่านพระธรรมปิฎก กล่าวว่ นิพพาน คือ ภาวะทางจิตที่เป็นผลเนื่องมาจากแห่งการดับอวิชชา ตัณหา และ อุปาทาน คำว่า นิพพาน มาจาก นิ ซึ่งแปลว่า ออกไป หดไป ไม่มี เลิก กับ วาน ซึ่ง แปลว่า พัดไป หรือเป็นไป เครื่องร้อยรัด ใช้เป็นกิริยาของไฟหรือการดับไฟ หรือของที่ร้อน เพราะไฟ ดังนั้น ตามตัวอักษรนิพพานจึงแปลว่าดับไฟ ดับร้อน หายร้อน เย็นลง หากแสดง ถึงภาวะแห่งจิตใจ หมายถึงเย็นใจ สดชื่น ชุ่มชื่นใจ ดับความร้อนใจ หายร้อนใจ ไม่มีความ กระวนกระวาย ในทางธรรมะ แปลว่า เครื่องดับกิเลส คือ ทำให้ราคะ โมหะ โทสะ หดสิ้น ไป ในอรรถาภิธาน นิยามแปลว่าไม่มีตัณหาร้อยรัดไว้กับภพ ภาวะปกติจิตของปุถุชนจะถูก ครอบงำเคลือบแฝงบดบังปัญญาอยู่ด้วย อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน ซึ่งเป็นตัวชักโยนเอา กิเลสต่างๆ ให้ไหลเข้ามาสู่จิตอยู่ตลอดเวลา จึงทำให้ใจหวั่นไหว ว้าวุ่น ชุ่มมัว เศร้าหมอง มองเห็นสิ่งต่างบิดเบือน พร่ามัว ต่อเมื่ออวิชชา ตัณหา อุปาทานดับหายไป แล้วจึงจะเกิด ปัญญา มองเห็นสิ่งทั้งหลายชัดเจนตามที่มันเป็นของมัน การมองเห็นเช่นนี้ย่อมทำให้การรับรู้ ต่อโลกและชีวิตเปลี่ยนแปลงไป ยังผลให้บุคลิกภาพเปลี่ยนไปด้วย เกิดความรู้เห็นสิ่งใหม่ๆ ทำให้จิตใจเปิดกว้างขวาง โปร่งโล่ง เป็นอิสระ เป็นภาวะที่แจ่มใส สะอาด สว่าง สงบ ละเอียดอ่อน ประณีต ลึกซึ้ง เป็นภาวะของจิตที่เคลื่อนย้ายจาก สังสารวัฏไปสู่ วิวัฏฏ์ รู้เห็น ได้ด้วยตนเอง ดังคำกล่าวที่ว่า อันว่านิพพานนั้น ผู้บรรลุเห็นได้เอง วิญญูชนเท่านั้นที่พึงรู้ เฉพาะตน ด้วยเหตุที่ ภาวะนิพพาน เป็นสิ่งที่ปุถุชนเห็นได้ยาก เปรียบดัง ปลาว่ายอมไม่รู้จักบก ดังนั้น นิพพาน จึงเป็นคำที่ให้นิยามได้ค่อนข้างยาก เพราะถ้อยคำที่จะบรรยายโดยตรง ด้วย สัญญาที่จะใช้กำหนดไม่มี บางครั้งพระพุทธศาสนามีวิธีกล่าวถึงนิพพานเป็น ๔ แบบ ดังนี้

(๑) แบบปฏิเสธ คือ การให้ความหมายอันแสดงถึง การละ การกำจัด การ เพิกเฉยถอนภาวะที่ไม่ดี ไม่งาม ไม่เกื้อกูล ไม่เป็นประโยชน์ที่มีอยู่ในวิสัยของปุถุชน เช่นกล่าว ว่า นิพพาน คือ ภาวะของการสิ้น ราคะ โทสะ โมหะ นิพพาน คือ ความดับแห่งภพนิพพาน คือ ความสิ้นตัณหา นิพพาน คือ จุดจบของทุกข์ เป็นต้น

(๒) แบบไวพจน์ คือ เรียกตามคุณภาพ เช่นกล่าวว่า นิพพาน คือ ความสงบ ความประณีต ความบริสุทธิ์ ความเกษม เป็นต้น

(๓) แบบอุปมา เช่น กล่าวว่า นิพพาน คือ แดนอันรื่นรมย์ คือ ดินแดนแห่ง ความไม่มีโรค เป็นเกาะแห่งความพ้นภัย บ้างก็เลยเถิดไปว่าเป็นแดนแห่งอมตมหานคร ก็มี

(๔) แบบบรรยายภาวะโดยตรง โดยเฉพาะในผู้ที่นับถือพุทธธรรมอย่างเป็นปรัชญา เช่น กล่าวว่ นิพพาน คือ ภาวะที่พึงรู้ได้ด้วยวิญญูณเป็นอนิทัสสนะ กล่าวคือ ไม่เห็นด้วยตา เป็นอนันต์ คือ ความสว่างแจ้งทั้งหมด เป็นต้น ที่สำคัญที่สุด มีค่าแสดงภาวะนิพพานว่า เป็น “อสังขตะ” แปลว่าไม่ถูกปรุงแต่งกล่าวคือ ไม่เกิดจากเหตุปัจจัย อย่งไรก็ตามพระพุทธรศาสนาได้กล่าวถึงภาวะของผู้ปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นในระดับต่างๆ ดังนี้

๔.๔.๑ ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน

พระพุทธรศาสนาเป็นคำสอนที่เน้นปฏิบัติ ผู้ลงมือทำย่อมรู้เห็นประจักษ์บังเกิดผลประโยชน์แก่ชีวิต ไม่สนับสนุนการคิดวาดภาพหรือการถกเถียงหาเหตุผล รู้เห็นได้ด้วยการปฏิบัติ ด้วยเหตุนี้ ในปัจจุบันมีความเชื่อในกลุ่มชาวพุทธบางคนที่มีศรัทธาสาหะต่อพระภิกษุบางรูปทั้งที่ยังมีชีวิตอยู่และที่มรณภาพไปแล้วว่า เป็นพระอรหันต์ที่สำเร็จมรรคผลนิพพาน โดยอาศัยเกณฑ์ความศรัทธาในศีลวัตรและปฏิปทาที่เคยพบ เคยเห็นบ้าง ก็วัดจากความเป็นอรหันต์จากอภิวุทธิที่กลายเป็นแก้วเป็นหินก็มี เพื่อความกระจ่างต่อการศึกษาพุทธรศาสนา ในยุคโลกาภิวัตน์ โดยท่านพระธรรมปิฎกกล่าวไว้ในหนังสือพุทธรธรรมว่าภาวะของผู้บรรลุนิพพานอาจศึกษาได้จากคำเรียกชื่อและค่าแสดงคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพานทั้งในความหมายต่างๆ กัน ดังเช่น พระอรหันต์ (ผู้ไกลกิเลส) ชีณาสพ (ผู้สิ้นอาสวะ) อเสขะ (ผู้จบการศึกษาแล้ว) ปริกชีณสังโยชน์ (ผู้หมดจากสังโยชน์) ทักขิไณย (ผู้ที่ควรแก่ทักษิณา) เป็นต้น ซึ่งเป็นภาวะของผู้บรรลุนิพพานนั่นเอง⁷⁹

๔.๔.๒ ภาวะทางปัญญา

ภาวะทางปัญญา คือ การมองเห็นสิ่งทั้งหลายที่มันเป็นหรือตามความเป็นจริง เริ่มต้นตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะด้วยจิตใจที่มีที่ท่าเป็นกลางและมีสติ ไม่หวั่นไหวถูกชักจูงไปตามความชอบใจ ไม่ชอบใจ สามารถตามดูรู้อารมณ์นั้นๆ ตามสภาวะของมันตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย ไม่ถูกความติดพัน ความข้องขัดขุ่นมัว หรือความกระทบกระทั่ง ที่เนื่องด้วยอารมณ์นั้นๆ อดรู้ไว้ให้เขวออกไปเสียก่อน⁸⁰ รู้เท่าทันสังขาร รู้สามัญลักษณะที่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมุติบัญญัติ⁸¹ เช่นไม่ยึดติดในสมมุติภาษาอันเป็นเครื่องสื่อความหมาย รู้เห็น เข้าใจ และยอมรับความจริงทั้งทางด้านดีหรือที่น่าชื่นชม (อัสสาหะ)

⁷⁹ สุวัฒน์ จันทระจันง, ความเชื่อของมนุษย์เกี่ยวกับปรัชญาและศาสนา, โรงพิมพ์พระนคร (กรุงเทพฯ : ๒๕๔๙), หน้า ๓๒๕.

⁸⁰ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓๔//๑๑๗-๑๑๘ ; ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๕๖-๓๖๑/๓๑๐-๓๑๑.

⁸¹ ข้อตกลงร่วมกัน การรับรู้ร่วมกันในทางโลก

ทางด้านเสียหรือเป็นโทษ (อาทีนพ) และทางปลอดพ้น (นิสสรณะ) ของกามของโลกของชั้นที่ ๕ เมื่อเกิดปัญญาได้เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นอาการที่มันเกิดจากเหตุปัจจัยอาศัยกันก็จะเข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริง เรียกว่าเป็นผู้มีโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่ถูกต้อง ความยึดถือทิฐิ คือ ทฤษฎีทั้งหลายในทางอภิปราย รวมทั้งความสงสัยในปัญหาต่างๆ ที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ (อัพยาเกตปัญหา) ก็พลอยหายหมดสิ้นไป เรียกได้ว่า เข้าถึงสังขารมได้โดยไม่ต้องเชื่อ เพียงแต่อาศัยความเชื่อ ความศรัทธา (อัศศีทธะ) ดังที่พระสารีบุตรทูลพระพุทธเจ้าว่า “ ในเรื่องนี้ข้าพระองค์มิใช่ถือไปตามศรัทธาต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระองค์ทราบแล้ว เห็นแล้ว รู้ชัดแล้ว ทำให้ประจักษ์แจ้งแล้ว สัมผัสแล้วด้วยปัญญา จึงไม่มีความสงสัย ไม่มีความแคลงใจ”⁸²

ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วย่อมไม่กล่าวเข้าข้างใครไม่กล่าวทู่เกี่ยวกับใคร อันใดเขาพูดกันในโลก ก็กล่าวไปตามนั้น ไม่ยึดถือ⁸³...ภิกษุอรหันตชินาสพะจะพึงกล่าวว่าฉันพูดก็ดี เธอเป็นผู้ฉลาด รู้ถ้อยคำที่เขาพูดกันในโลก ก็พึงกล่าวไปตามโฆหารเท่านั้น⁸⁴...ภิกษุทั้งหลายเราไม่ขัดแย้งกับใครในโลก โลกต่างหากขัดแย้งกับเรา ธรรมวาที (ผู้กล่าวธรรม, ผู้พูดตามธรรม) ย่อมไม่ขัดแย้งกับใครในโลก สิ่งใดบัณฑิตสมมติกันว่ามีเราก็กล่าวสิ่งนั้นว่ามี สิ่งใดบัณฑิตในโลกกล่าวกันว่ามี เราก็กล่าวสิ่งนั้นมี เหล่านี้เป็นโลกสมัญญา เป็นโลกนिरูตติ เป็นโลกโฆหาร เป็นโลกบัญญัติ ซึ่งตถาคตใช้พูดจาแต่ไม่ยึดถือ⁸⁵

ลักษณะทางปัญญาอีกอย่างหนึ่งของผู้เข้าถึงสังขารมแล้ว คือ ไม่ต้องเชื่อ ไม่ต้องมีศรัทธา หรือไม่ต้องอาศัยศรัทธา เพราะรู้เห็นสิ่งนั้นๆ แจ่มประจักษ์ด้วยตนเองแล้ว รู้เอง เห็นเองแล้วไม่ต้องรู้เห็นผ่านคนอื่น ไม่ต้องอาศัยความรู้ของผู้อื่น ในเมื่อรู้เห็นอยู่แล้วอย่างนั้นจะต้องไปเชื่อใครอีก หรือต้องให้ใครมาบอกอีก ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบายว่า “เกี่ยวกับธรรมที่รู้แน้อยู่ด้วยตนเอง ประจักษ์กับตนเอง เธอไม่ต้องเชื่อต่อใครอื่น ไม่ว่าจะ เป็นสมณพราหมณ์ เทวดา หรือพรหม คือไม่เชื่อต่อใครๆเกี่ยวกับธรรมที่รู้แน้อยู่เอง ประจักษ์กับ

⁸² สุวัณณ์ จันทรวงศ์, ความเชื่อของมนุษย์เกี่ยวกับปรัชญาและศาสนา, โรงพิมพ์พระนคร (กรุงเทพฯ : ๒๕๔๙), หน้า ๓๒๖.

⁸³ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐๒/๑๘๐.

⁸⁴ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๙๔/๑๑๐-๑๑๑.

⁸⁵ ส.ข.น. (ไทย) ๑๗/๙๔/๑๐๙.

ตัวว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงมิใช่เป็นตัวตน เพราะ อวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี⁸⁶

๔.๔.๓ ภาวะทางจิต

เมื่อเกิดปัญญา รู้เห็นตามความเป็นจริง และรู้เท่าทันสังขารแล้ว ย่อมจะทำให้ จิตเป็นอิสระ พ้นจากภาวะจากอำนาจครอบงำของกิเลส กล่าวคือ ไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ ที่เข้ายวนหรือยั่วยุ เป็นจิตที่ปราศจาก ราคะ โทสะ โมหะ ที่เป็นเหตุให้ทำความชั่วเสียหาย ร้ายแรง อันเป็นหลักประกันความสุจริตในการทำงาน ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้าน หวั่นไหว ต่อการรับรู้อารมณ์ หรือสามารถเป็นนายของอารมณ์ด้วยความวางเฉย เป็นกลาง อย่างผู้มีสติปัญญาสัมปชัญญะ เป็นผู้มีสติ ควบคุมตนเองได้ มีใจหนักแน่น ไม่หวั่นไหวโยกคลอนไปตามอิฏฐารมณ์⁸⁷ และอนิฏฐารมณ์⁸⁸

นอกจากนี้ยังเป็นผู้ที่ไม่ยึดติดในสิ่งต่างๆ เริ่มตั้งแต่ไม่ยึดติดในกาม ไม่ติดใน บุญในบาป ไม่ติดในอารมณ์ต่างๆ อันเป็นเหตุให้รำพึงหลังห้วงอนาคต ดังคำกล่าวที่พระพุทธ พจน์ทรงตรัสว่า “ไม่พึงหวอนละห้อยถึงความหลัง ไม่พึงหวังเพ้อในอนาคต สิ่งที่เป็นอดีตก็ผ่าน พ้นไปแล้ว สิ่งที่เป็นอนาคตก็ยังไม่ถึง” การที่กล่าวเช่นนั้น มิได้หมายความว่า พระอรหันต์ หรือผู้บรรลุนิพพานไม่ใช่ปัญญาพิจารณาพิจารณากิจการงานภายนอก และไม่ใช้ประโยชน์จาก ประสพการณ์ในอดีต แต่เนื่องเพราะพระอรหันต์มีภาวะทางจิตที่ปลอดโปร่งจากอดีตและ อนาคต จึงนำเอาความรู้เกี่ยวกับอดีตและอนาคตมาใช้ประโยชน์ทางปัญญาได้เต็มที่ อดีตและ อนาคตจึงเป็นเรื่องทางปัญญาแต่มีใช้ทางจิต ภาวะทางจิตของพระอรหันต์ผู้ บรรลุนิพพานจึง เป็นสุข แต่ไม่ติดอยู่ในสุข รวมทั้งไม่ติดใจเพลินนิพพานด้วยเช่นกัน ภาวะทางจิตเช่นนี้ บางครั้งพระพุทธศาสนาจึงเรียกว่า อโรคยะ หรือภาวะที่ไร้โรค (ทางจิต หรือโรคทางวิญญาณ) ลักษณะของพระอรหันต์อีกอย่างหนึ่ง คือ ความเป็นสุข มีคำแสดงภาวะของนิพพานว่าเป็นสุข มากมาย เช่น นิพพานเป็นบรมสุข⁸⁹ นิพพานสุขจริงหนอ⁹⁰ สุขยิ่งกว่านิพพานไม่มี นี้คือที่ยอด เยี่ยม⁹¹ พระอรหันต์ทั้งหลายมีความสุขจริงหนอ ผู้ปรินิพพานแล้วเป็นสุขทุกเมื่อแล สุขจริงๆ

⁸⁶ ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๘/๑๙๑-๑๙๔.

⁸⁷ อารมณ์อันพึงปรารถนา เช่น สุข ลาภ ยศ สรรเสริญ

⁸⁸ อารมณ์อันไม่พึงปรารถนา เช่น ที่มีต่อ ทุกข์ เสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทา

⁸⁹ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๑๕/๑๙๐-๑๙๑.

⁹⁰ ชุ.ญ. (ไทย) ๒๕/๑๘/๑๑๒.

⁹¹ อ.จ.ญก. (ไทย) ๒๒/๔๕/๓๓๘-๓๔๑.

หนอ^{๑๒} ผู้บรรลุนิพพานเป็นสุข แต่ผู้บรรลุนิพพาน ก็ไม่ติดในความสุข ไม่ว่าจะชนิดใด ๆ รวมทั้งไม่ติดใจเพลิดเพลินในนิพพานด้วย เมื่อรับรู้อารมณ์ต่างๆ ภายนอก ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นต้น พระอรหันต์ยังเสวยเวทนาที่เนื่องจากอารมณ์เหล่านั้น ทั้งที่เป็นสุขเป็นทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์ เช่นเดียวกับคนทั่วไป แต่มีข้อพิเศษตรงที่ท่านเสวยเวทนาอย่างไม่มีกิเลสร้อยรัด ไม่ติดเพลินหรือขัดข้องอยู่กับเวทนานั้นๆ เวทนานั้นไม่ทำให้เกิดตัณหา เป็นการเสวยเวทนาชั้นเดียว เรียกว่า เสวยแต่เวทนาทางกาย ไม่เสวยเวทนาทางจิต

๔.๔.๔ ภาวะทางความประพฤติกหรือการดำเนินชีวิต

พระอรหันต์ คือ อริยบุคคลผู้บรรลุมรรคแห่งนิพพาน ย่อมประพฤติเยี่ยงผู้ทรงศีลที่สมบูรณ์แล้ว ตั้งแต่ชั้นโสดาบัน จึงถือว่าพระอรหันต์เป็นผู้ดับกรรมหรือสิ้นกรรม มีแต่การกระทำที่เรียกว่า กิริยา หมายถึงการที่ไม่กระทำสิ่งต่างๆ ด้วย อวิชชา ตัณหา และอุปาทานครอบงำชักจูงใจ แต่กระทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญารู้แจ้งด้วยเหตุผล เปลี่ยนการกระทำที่เป็นปฏิกุณมาเป็นอริยะชน กล่าวคือ ไม่ทำการด้วยความยึดมั่นในความดีความชั่วที่เกี่ยวกับตนเองและเพื่อผลประโยชน์ของตน ไม่มีความปรารถนาที่จะทำเพื่อตนเองแคลงแคลงแฝงอยู่ไม่ว่าในรูปหยาบหรือละเอียด ถือเป็นการกระทำที่ลอยพ้นอยู่เหนือกรรมดีขึ้นไป

อย่างไรก็ตาม อาจมีผู้มองไม่เห็นสังขธรรมข้อนี้ จึงตั้งข้อสงสัยว่า การกระทำของผู้บรรลุนิพพาน เมื่อละตัณหาเสียแล้วก็น่าจะหมดแรงจูงใจในการทำการต่างๆ ผู้บรรลุนิพพานจะมีเป็นผู้หนึ่งเฉยปล่อยวางไม่กระทำการใดๆ เลยหรืออย่างไร ท่านพระธรรมปิฎกให้ความกระจ่างในเรื่องนี้ว่า มิใช่แต่ความอยาก ความปรารถนาเท่านั้นที่เป็นแรงจูงใจในการกระทำ แม้แต่ความคำนึงในเหตุผลจิตสำนึกในการรู้จักรับผิดชอบชั่วดีก็เป็นแรงจูงใจได้เช่นเดียวกัน มนุษย์นั้นบางครั้งย่อมมีการต่อสู้กันภายในจิตระหว่างความปรารถนาในผลประโยชน์ส่วนตัวด้วยพลังตัณหา กับพลังของเหตุผลที่เหนียวรั้งไม่ให้กระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยอำนาจของจิตที่พ้นจากการครอบงำแฝงกระซิบของตัณหา ถือว่าเป็นการกระทำอิสระตามทางแห่งปัญญา ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นภาวะที่มีปัญญาและใช้ปัญญาเป็นแรงจูงใจแทนด้วยจิตที่เปิดกว้างแผ่รับความสุข ความทุกข์และรับปัญหาของผู้คนที่กำลังประสบได้อย่างเต็มที่โดยไม่มีความกังวลเกี่ยวกับตัวตนของตนคิดเผื่อแผ่ช่วยเหลือเกื้อกูลด้วยคุณธรรมที่เรียกว่ากรุณา อันเป็นผลสืบเนื่องจาก ๒ ข้อแรก คือ มีปัญญา (วิชา) และความมีจิตใจเป็นอิสระ (วิมุตติ) กรุณา วิชา และวิมุตติ จึงเป็นคุณสมบัติของผู้บรรลุนิพพาน ที่เป็น

^{๑๒} วินย. (ไทย) ๗/๓๓๒/๑๑๖.

คู่ปรับตรงข้ามกับอวิชา ตัณหา และอุปาทาน อันเป็นคุณสมบัติของปุถุชนผู้ยังเวียนว่ายในสังสารวัฏ พระอรหันต์ จึงเป็นผู้บรรลุมรรคแห่งนิพพานโดยไม่คำนึงถึงผลประโยชน์ตน ก็เพราะเป็นผู้ทำประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) เสร็จสิ้นแล้ว นับว่าเป็นผู้มีอัตตहितสมบัติ⁹³ จึงดำเนินชีวิตที่เหลือด้วยปรหิตปฏิบัติ ที่สามารถทำประโยชน์ให้แก่ผู้อื่น (ปรัตถะ) ได้สืบไป พระอรหันต์จึงมีคุณสมบัติเป็นมิตรกับทุกคน (สรรพมิตร) เป็นเพื่อนกับทุกคน (สรรพชะ) และหวังดีต่อสรรพสัตว์ (สัพพภูตานุกำปะ) ได้อย่างแท้จริง

ฟังสังเกตคำว่า อัตถะ หรือ อรรถ ในที่นี้มีได้หมายถึงผลประโยชน์ที่เป็นแก่นสารหรือเรื่องที่เป็นสาระของชีวิต หมายถึงสิ่งที่ทำให้ชีวิตงอกงามทางปัญญาดังกล่าวแล้ว การดำเนินชีวิตของพระอรหันต์จึงเป็นการทำเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน (พหุชนหิตายะ พหุชนสุขายะ) เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก (โลกานุกัมปายะ) เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย (อัตถายะ หิตายะ สุขายะ เทวมนุสสานัง) ภาวะทางปัญญา ภาวะทางจิต และภาวะความประพฤติก่อการดำเนินชีวิตของผู้บรรลุนิพพานดังกล่าวมาแล้วข้างต้นรวมอยู่ในหลัก ๓ ข้อ คือ วิชา วิมุตติ และกรุณา ปัญญาและกรุณาเป็นองค์ธรรมฝ่ายทำงาน วิมุตติเป็นผล เป็นเครื่องแสดงของการเข้าถึงนิพพาน อันหมายถึง สว่าง สงบ สะอาด อิศระ หรืออาจจะเรียกว่า วิมุตติ เกษม วิสุทธิ สันติ ปรมัตถ์ บรมสัจจ อันเป็นศัพท์ที่อยู่ในขอบเขตของคำว่า “นิพพาน” ทั้งสิ้น โลกุตตรธรรม ชื่อว่าเป็นธรรมอันผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสข้อปฏิบัติอันสมควรแก่นิพพาน และตรัสนิพพานอันสมควรแก่การปฏิบัติ สมดังที่ท้าวสักกเทวราชกล่าวไว้ว่า ก็แหละ ข้อปฏิบัติอันส่งให้ถึงนิพพานพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นได้ทรงบัญญัติไว้ดีแล้วแก่หมู่สาวกทั้งหลาย นิพพานกับข้อปฏิบัติย่อมเข้ากันได้ น้ำในแม่น้ำคงคาย่อมเข้ากันได้ ย่อมเสมอเหมือนกับน้ำในแม่น้ำยมนา แม้ฉันใด ข้อปฏิบัติอันส่งให้ถึงนิพพาน อันพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงบัญญัติไว้ดีแล้วแก่หมู่สาวกทั้งหลาย นิพพานกับข้อปฏิบัติย่อมเข้ากันได้⁹⁴

อนึ่ง อริยมรรคอันเป็นข้อปฏิบัติสายกลางไม่ไปใกล้ขอบทางทั้ง ๒ นั้นแล ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสว่า เป็นข้อปฏิบัติสายกลางสามัญผลทั้งหลาย ซึ่งมีกิเลสสงบแล้วนั้นแล ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสว่า เป็นธรรมมีกิเลสสงบแล้ว นิพพานอันมีภาวะเที่ยงไม่ตาย เป็นที่ต้าน

⁹³ พริ้งพริ้วสมนุรณด้วยประโยชน์ตน

⁹⁴ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๖/๒๓๐.

และเป็นทีหลบลีหนี่ทุกข์เป็นต้นนั้นแล ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ได้ตรัสไว้โดยความมีสภาวะอันเที่ยงแท้ เป็นต้น แม้โลกุตตรธรรม ก็ชื่อว่าเป็น สวากขาตธรรม⁹⁵ อริยมรรค อันพระอริยบุคคลผู้กำลังกระทำกิเลสทั้งหลายมี รากะ เป็นต้น ไม่ให้มีในสันดานของตน พึงเห็นเอง เพราะฉะนั้น อริยมรรคนั้น จึงชื่อว่าเป็นธรรมอัน พระอริยบุคคลพึงเห็นเอง สมดังที่พระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า พราหมณ์บุคคลผู้กำหนดแล้ว ถูก รากะครอบงำแล้ว มีจิตอันรากะครอบครองแล้ว ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง ย่อมคิดเพื่อ เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนและเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง เขา ย่อมไม่ได้เสวยทุกข์โทมนัสทางใจ แต่เมื่อรากะอันเขาละได้แล้ว เขาย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตน เลย ย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นเลย ย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่าย เขา ย่อมไม่ได้เสวยทุกข์โทมนัสทางใจ พราหมณ์ พระธรรมย่อมเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นได้เอง⁹⁶

อีกประการหนึ่ง โลกุตตรธรรมอันพระอริยบุคคลใด ๆ ได้บรรลุแล้ว พระอริยบุคคลนั้น ๆ จะพึงเห็นเองด้วยปัจจุเวกขณะญาณ โดยยกเลิกซึ่งภาวะที่จะพึงถึงด้วยการเชื่อผู้อื่นเสียได้ เพราะฉะนั้น โลกุตตรธรรมย่อมเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นได้เอง พระธรรม อันวิญญูชนทั้งหลายพึงรู้เฉพาะตน ความว่า โลกุตตรธรรมนั้น อันวิญญูชนทั้งหลายแม่มก ๆ อันดับมีชนชั้นอุคสมฤตัญญบุคคล เป็นต้น จะพึงรู้ได้ที่ตนเองว่า มรรคเราได้เจริญแล้ว ผลเรา ได้บรรลุแล้ว นิโรธเราได้ทำให้แจ้งแล้วจะนี่จริงอยู่ กิเลสทั้งหลายของสัททิวิหาริกจะละได้ด้วย มรรคที่ พระอุปัชฌายะเจริญแล้ว หาได้ไม่ สัททิวิหาริกนั้นจะอยู่เป็นผาสุกด้วยผลสมาบัติของ พระอุปัชฌายะนั้นก็หาไม่ สัททิวิหาริกจะกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานที่พระอุปัชฌายะนั้นทำ ให้แจ้งแล้ว ก็หาไม่ เพราะเหตุฉะนั้น โลกุตตรธรรมนี้ อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเห็นได้ที่จิต ของตนเท่านั้น หมายถึง อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเสวย แต่อย่างไรก็ตาม โลกุตตรธรรมนี้ เป็นสิ่งที่มีชีวิตของพวกพาลชนเลยอย่างแน่แท้ การดำเนินชีวิตของพระอรหันต์ทั้งด้านกิจการ งาน และความประพฤติส่วนตัว มุ่งประโยชน์ของพหุชน และคำนึงความเป็นแบบอย่างที่ดี สำหรับชนรุ่นหลัง ซึ่งเป็นการบำเพ็ญปรัตตะ หรือ ปรัตตปฏิบัติสอดคล้องกับคุณธรรม เพราะ ผู้ปฏิบัติจนบรรลุพระอรหันต์นั้น จะใช้วิปัสสนาล้วนๆ จนสำเร็จพระอรหันต์ผล หรือ เจริญ สมณะก่อนแล้วจึงหันมาทำวิปัสสนาก็ได้

⁹⁵ วิสุทติมรรค. ๑๔๗/๓๗๔.

⁹⁶ อจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๔/๒๑๖.

สรุปได้ว่า การปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลสได้นั้นขึ้นอยู่กับการปฏิบัติ ๒ ทาง คือ สมถะกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ล้วนแต่อาศัยพลังทางจิตที่แกร่งกล้าสามารถต้านทานกิเลสที่เข้ามากระทบทางอายตนะทั้งภายนอกและอายตนะภายในได้ รู้เท่าทันแห่งเหตุเกิดแห่งทุกข์และวิธีการดับทุกข์ได้แล้ว การปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลสก็มีใช่เรื่องที่ยากอีกต่อไป การบรรลุธรรมก็เป็นไปตามสติปัญญาเพราะอาจจะได้โสดาบัน เป็นต้น ก็ขึ้นอยู่กับผู้ปฏิบัติว่าจะสามารถละกิเลสค้นหาได้ทั้งปวงหรือไม่ เพราะเมื่อสามารถละได้แล้วนิพพานเป็นอันพึงหวังได้

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

ในบทนี้ ผู้วิจัยสรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะของการศึกษาเรื่องการศึกษาหลักธรรมที่นำไปปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยเสนอตามกรอบของวัตถุประสงค์การวิจัย คือ (๑) เพื่อศึกษากิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท (๒) เพื่อศึกษาหลักธรรมเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท (๓) เพื่อศึกษาวิธีการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

การศึกษาเรื่องการศึกษาหลักธรรมที่นำไปปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท สรุปผลการวิจัยได้ ดังนี้

๕.๑.๑ กิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาทพบว่า กิเลส แปลว่า สิ่งที่เราหมอง ทำให้เกิดความขุ่นมัวใจ มีความหมาย ๓ อย่าง คือให้เกิดความสกปรก หรือ เศร้าหมองอย่างหนึ่งให้เกิดความมืดมิดไม่สว่างไสวอย่างหนึ่งให้เกิดความกระวนกระวายไม่มีความสงบ และได้แบ่งชั้นกิเลสเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นหยาบหรือชั้นนอก, ชั้นกลางอย่างหนึ่งชั้นละเอียดหรือชั้นในอย่างหนึ่ง, ส่วนที่เป็นชั้นใน หมายถึง ชั้นที่นอนนิ่งอยู่ในสันดานอย่างเงียบๆ จนกว่าจะมีอารมณ์มากกระทบ จึงจะปรุงขึ้นเป็นกิเลสชั้นกลาง ที่เกิดขึ้นกลุ่มมรุมจิต หรือ เป็นกิเลสชั้นหยาบ ที่ทะลุออกมาปรากฏเป็นกิริยาต่างๆ ที่ชั่วร้ายภายนอก กิเลสชั้นละเอียดที่ปรากฏอยู่ภายใน มีชื่อเรียกว่า อกุศลมูล มี ๓ อย่าง คือ โภคะ (ความโลภ), โทสะ (ความโกรธ ประทุษร้าย), โมหะ (ความหลง) หรือ ที่มีชื่อเป็นอย่างอื่นอีกมาก แต่โดยใจความแล้ว ได้แก่ กิเลสที่ยังสงบอยู่ภายใน จนกว่าจะได้อารมณ์เข้ามาเกี่ยวข้อง จนเกิดความรู้สึกอยากได้รุนแรง ครอบงำอยู่ในใจ พลุ่่งพลา่่นอยู่ด้วยความอยาก หรือ พลุ่่งพลา่่นอยู่ด้วยความโกรธแค้น เกลียดชัง หรือ พลุ่่งพลา่่นอยู่ด้วยความโง่เง่า ครอบงำอยู่ในใจ กิเลสชั้นกลาง เรียกชื่อว่า นิรวณณ์ มี ๕ อย่าง คือ กามฉันทะ, พยาบาท, ถีนมิทธะ, อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา แต่ก็มีต้นเค้ามาจาก กิเลส ๓ สายเท่านั้น คือ สายโลภะ สายโทสะ และสายโมหะ อันเป็นตัวอกุศลมูล ต้นเค้าหรือรากเหง้าของการทำชั่วต่างๆ ประเภทของกิเลสมีอยู่ ๑๐ ประการ ได้แก่ ๑) ทิฏฐิภิเลส ๒) วิจิกิจฉาภิเลส ๓) โทสะภิเลส ๔) โภคะภิเลส ๕) โมหะภิเลส ๖) ถีนะภิเลส ๗) อุทธัจจะภิเลส ๘) อหิริกะภิเลส ๙) มานะภิเลส ๑๐) อนินตตัปปะภิเลส

คุณและโทษของกิเลส ในส่วนของคุณกิเลส คือ ความเจริญภายนอก หมายถึง ความเจริญทางวัตถุอันเป็นสิ่งสนับสนุนหรือเกื้อกูลการดำเนินชีวิตของมนุษย์ให้เป็นไปได้ด้วยดี ความเจริญดังกล่าวนี้มีมากมายและนับว่า เป็นความยิ่งใหญ่ในด้านต่าง ๆ ของมวลมนุษย์ แต่ความยิ่งใหญ่ที่แท้จริง คือความยิ่งใหญ่ทางวิชาการที่เป็นประโยชน์ต่อมนุษยชาติ และความเจริญภายใน หมายถึง ความเจริญทางจิตใจหรือพัฒนาการทางจิตขั้นสูงที่ทำให้มนุษย์ประสบกับความสุขที่แท้และยั่งยืน ส่วนโทษของกิเลสมีมากมายกว่า ได้แก่ ๑) กิเลสอย่างหยาบ โทษที่เกิดจากกิเลสอย่างหยาบนี้ถือได้ว่าเป็นกิเลสที่แสดงออกมาทางกายและวาจา เป็นกายทุจริตบ้าง วจีทุจริตบ้าง ก่อความเดือดร้อนให้แก่ตนและสังคมได้มาก ๒) กิเลสอย่างกลาง เป็นกิเลสที่กลุ่มมรุมจิตใจให้เดือดร้อน ไม่แสดงออกมาทางกายและวาจาเหมือนกิเลสอย่างหยาบ แต่กลุ่มมรุมอยู่ภายในจิต ทำจิตใจให้เดือดร้อนกระวนกระวาย ๓) กิเลสอย่างละเอียด เป็นกิเลสประเภทอนุสัยซึ่งนอนสงบนิ่งอยู่ในสันดาน คือจิตใจของแต่ละบุคคล กิเลสกลุ่มนี้ละเอียดมากที่ชื่อว่าเป็นกิเลสอย่างละเอียดก็เพราะสังเกตเห็นได้ยาก ระดับโทษของกิเลส ทั้ง ๓ ตระกูล ได้แก่ ราคะ มีโทษน้อย แต่คลายช้า โทสะมีโทษมาก แต่คลายเร็ว และโมหะคือ ความหลงยังคลายช้าอีกด้วยคนลงไม่รู้จักบุญจักบาปละก็กว่าจะแก้ได้ ก็ต้องเวียนว่ายตายเกิดไม่รู้ที่ภพที่ชาตินับไม่ถ้วน

๕.๑.๒ หลักธรรมที่นำไปปฏิบัติเพื่อหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า หลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นก็มีอยู่อย่างมากมายทีเดียว แต่ที่จัดว่าเป็นหลักธรรมที่นำไปสู่มรรคผลนั้น ได้แก่ โภธิปักขิยธรรม หมายถึง ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายของการตรัสรู้ คือ เกื้อกูลแก่การตรัสรู้, ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค ทำให้รู้แจ้งอริยสัจ ๔ บรรลุมรรคผล นิพพาน มีอยู่ ๓๗ ประการ คือ

(๑) สติปัฏฐาน การตั้งสติระลึกรู้ทันต่อรูปนามชั้น ๕ การเจริญสติ มีอยู่ ๔ แห่ง คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน, เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน, จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

(๒) สัมมัปปธาน ๔ คือ ความเพียรต่อกุศลธรรมอย่างแรงกล้า ๔ ประการ ได้แก่ เพียรพยายามในการละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว, เพียรพยายามป้องกันอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ไม่ให้เกิดขึ้น, เพียรพยายามให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพียรพยายามให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้เจริญยิ่งขึ้นไป

(๓) อิทธิบาท ๔ คือ คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำเร็จ ฌาน อภิญญา และมรรค ผล ประกอบด้วย ฉันทะ, วิริยะ, จิตตะ, วิมังสา

(๔) อินทรีย์ ๕ ประกอบด้วย สัทธินทรีย์ คือ ศรัทธาเป็นผู้ปกครองในความเลื่อมใสต่อสิ่งที่ควรเลื่อมใส, วิริยินทรีย์ คือ วิริยะเป็นผู้ปกครองในความพยายามต่ออบรมในการเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาอย่างแรงกล้า, สตินทรีย์ คือ สติเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการระลึกถึงอารมณ์กรรมฐาน, สมานินทรีย์ คือ สมานเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการกระทำจิตให้ตั้งมั่นในอารมณ์กรรมฐาน, ๕) ปัญญินทรีย์ คือ ปัญญาเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริงของอารมณ์กรรมฐาน

(๕) พละ ๕ ประกอบด้วย สัทธาพละ, วิริยะพละ, สติพละ, สมာธิพละ, ปัญญาพละ

(๖) โพชฌงค์ ๗ ประกอบด้วย สติสัมโพชฌงค์, รัทมวิจยสัมโพชฌงค์, วิริยสัมโพชฌงค์, ปีติสัมโพชฌงค์, ๕ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์, สมာธิสัมโพชฌงค์, และอุเบกขาสัมโพชฌงค์

(๗) มรรคมือองค์ ๘ ประกอบด้วย สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบ, สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ, สัมมาวาจา การกล่าววาจาชอบ, สัมมากรรมมัณฑะ คือ การทำการทำงานชอบ, สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ, สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ, สัมมาสติ ความระลึกชอบ, สัมมาสมาธิ ความตั้งมั่นชอบ

๕.๑.๓ วิธีการปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่าวิธีการปฏิบัติเพื่อหลุดพ้นจากกิเลสนั้นมี ๒ วิธี คือ การบำเพ็ญสมถกรรมฐาน หรือสมถภาวนา กับวิปัสสนากรรมฐาน ที่พระผู้มีภาคเจ้าทรงแสดงไว้ เริ่มแรกของการปฏิบัติ คือ ทำจิตใจให้สงบจากสิ่งที่ทำให้เป็นอุปสรรค คือ สามารถตัดปليโพธต่างๆ ได้ก่อน จากนั้นจึงเจริญสมถะ และนำไปสู่การบำเพ็ญแบบวิปัสสนากรรมฐาน หรือ วิปัสสนาภาวนาก็เพื่อให้เกิดปัญญาสามารถกำจัดอวิชชาอันเป็นต้นตอของกิเลสทั้งปวงลงได้ในที่สุด โดยวิธีการได้ปฏิบัติตามหลักธรรมโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมือองค์ ๘ เมื่อรู้เท่าทันกิเลสในทุกขณะจิตเกิดความหลุดพ้นจากอัสวกิเลส ไม่สุข ไม่ทุกข์นั่นเอง

๕.๒ ข้อเสนอแนะจากการศึกษาวิจัย

การศึกษาเรื่องหลักธรรมที่นำไปปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นกิเลสในพระพุทธศาสนา ทำให้ได้รับประโยชน์มากมาย อาทิ เช่น ได้เข้าใจถึงคุณและโทษของกิเลส หลักธรรมที่นำไปสู่การหลุดพ้นจากกิเลส รวมถึงข้อปฏิบัติในการหลุดพ้นจากกิเลส ทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถมาเรียนรู้และเอาไปใช้ประโยชน์ อันจะก่อให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง เป็นพื้นฐานสำคัญ ในการประพฤติปฏิบัติ และที่สำคัญควรจะมีการฝึกอบรมและปฏิบัติตามวิทยานิพนธ์เล่มนี้ รับรองจะบังเกิดผลแก่ผู้ปฏิบัติได้มากเลยทีเดียว

๕.๓ ข้อเสนอแนะการวิจัยครั้งต่อไป

(๑) ควรมีการศึกษาเรื่องกิเลสอย่างละเอียดในแต่ละตัว และในแต่ละหลักธรรมที่ใช้กำจัดกิเลส เพื่อให้ทราบถึงจิตของแต่ละบุคคล ในการปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง

(๒) ควรศึกษาเรื่องกิเลสที่มีผลต่อชีวิตประจำวัน และทำอย่างไรจึงจะสามารถเข้าใจรู้เท่าทันแห่งกิเลสและสามารถเอาชนะกิเลสเหล่านั้นได้ทันท่วงที และศึกษากิเลสกับกฎไตรลักษณ์มีความเกี่ยวเนื่องกันอย่างไรและสามารถกำจัดได้อย่างไรก็เป็นเรื่องที่น่าศึกษาต่อไป

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย - บาลี;

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยศิลปากรราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

_____ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

อภิธรรมตถสงคห. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๘.

วิสุทธิมคฺคสฺส นาม. ปกรณวิเสสส. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

๒๕๓๓.

อุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค. พระเมธีธรรมาภรณ์และคณะแปล. พิมพ์ครั้งที่ ๒,

กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม บริษัทเคแอลทีไทย จำกัด, ๒๕๓๘.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

กรมศิลปากร. ประชุมโคลงโลกนิติ. กรุงเทพมหานคร : อมรรการพิมพ์, ๒๕๑๑.

ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). คู่มือการศึกษา สมุจยสังคหวิภาค พระอภิธรรมมัตถ

สังคหะ ปริจเฉทที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

๒๕๓๘.

คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย. ปฐมสมันตปาสาทิกาแปลเล่ม ๑.

กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘

_____ อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกาฉบับแปลเป็นไทย.

กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

เจ้าจอม ม.ร.ว. สดับ สุภาสิตา. กรุงเทพมหานคร : ท่าพระจันทร์, ๒๕๑๘.

จํานงคฺ อติวัฒนสิทธิ. ศาสนา ชีวิต และสังคม. กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ ๒๕๔๗.

ฉันทนา อุตสาหลักษณ. พุทธปัญญา : คู่มือการสร้างปัญญา. กรุงเทพมหานคร : บริษัท

ธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๕.

- ชาญ สุวรรณวิทย์. **แปล. วิสุทธิมรรค**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.
- ชัยวัฒน์ และวศ. ทวี ผลสมภพ. **หลักพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๑.
- เดือน คำดี. **ศาสนศาสตร์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๕.
- ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา. **ปรัชญา 201 พุทธศาสน์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ โอ.เอส.พรินติ้งเฮ้าส์, ๒๕๓๘.
- ธนู จงเลิศจรรยา. **พระอภิธรรมมัตถสังคหะแก้ปริเฉท**. กรุงเทพมหานคร : อำนวยสาส์น, ๒๕๒๘.
- นี่นา วัน กอร์คคอม, **พระอภิธรรมในชีวิตประจำวัน**. แปลโดย ดวงเดือน บารมีธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร : ชวนพิมพ์, ๒๕๓๒.
- บรรจบ บรรณรุจิ. **อสังกัสมหาสาวก**, พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : กองทุนพุทธสถาน. ๒๕๓๗.
- บุญมี เมธากุล และวรรณสิทธิ์ ไวกยะเสวี. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริเฉทที่ ๑-๖** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๓๐.
- ปิ่น มุกข์นันท. **ประมวลศัพท์ศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : สารมวลงนจำกัด, ๒๕๓๔.
- _____. **พุทธศาสตร์ภาค ๒**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- ประเวศ วะสี. **ธรรมชาติของสรรพสิ่ง : การเข้าถึงความจริงทั้งหมด**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสดศรีสฤษดิ์วงศ์, ๒๕๔๕.
- ประสาน ต่างใจ. **บุพนิมิต กระบวนทัศน์ใหม่**. กรุงเทพมหานคร : สถาบันวิจัยทัศน์, ๒๕๔๕.
- พระสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), **แนวปฏิบัติในสติปัฏฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- _____. (สุวัชฌนมหาเถระ), **สัมมาทสิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

_____ . **ศิลาในพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา
มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

พระสมเด็จฯพระพุฒาจารย์ (อ.จ. อาสภมหาเถระ). **วิสุทธิมรรค. แปลและเรียบเรียง**.
กรุงเทพมหานคร : บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๓.

พระสมเด็จฯพระกรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **สารานุกรมพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

_____ . **นวโกวาท**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระธรรมธีรราชฆานามุนี, (โชดก ญาณสิทธิ์). **ทางไปนิพพาน**. กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์
พระนคร, ๒๕๓๔.

_____ . **โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ**. กรุงเทพมหานคร : มิตรสยาม, ๒๕๓๒.

_____ . **วิปัสสนาวงศ์**. กรุงเทพมหานคร : มิตรสยาม, ๒๕๓๒.

_____ . **วิปัสสนาที่ปณี**. กรุงเทพมหานคร : มิตรสยาม, ๒๕๓๒.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). **แก่นพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์
ช่างทอง, ๒๕๔๙.

_____ . **ตามรอยพระอรหันต์**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๙.

_____ . **อริยสัจจากพระโอษฐ์ภาคปลาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิ
ธรรมทานไชยา, ๒๕๔๖.

_____ . **อานาปานสติภาวนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๘.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตตโต), **พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๓๘.

_____ . **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____ . **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต. **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาศาสน
ศาสตร์ ชุด คำวัด**. วัดราชโอรสาราม กรุงเทพมหานคร, โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระเทพมุนี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ.๙) **ภาวนาที่ปณี**. กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์มิตรสยาม
๒๕๓๑.

พระราชวรมนี (ประยูร ธรรมจิตโต) และคณะรวบรวม. **พุทธศาสนสุภาษิตฉบับบันทึกธรรม
ประจำวัน**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๐.

พระราชวรมนี (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**.
กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

พระราชวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ). **การบริหารจิต**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาสมุทร
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

พระศรีวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ). **จิตวิทยาในพระอภิธรรม**. กรุงเทพมหานคร : มหาสมุทร
ราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

พระมหาจรรณ สมน้อย. **คู่มือเตรียมสอบนักธรรมโท (รวมทุกวิชา)**. กรุงเทพมหานคร :
มปป.

พระปราโมทย์ ปาโมทิตฺโต. **ประทีปส่องธรรม**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมดา,
๒๕๔๗.

_____. **เรียบเรียง. พจนานุกรมธาตุภาษาบาลี** กรุงเทพมหานคร : เอกพิมพ์ไท จำกัด,
๒๕๔๑.

พระประเดิม โกมโล. **วิธีการปฏิบัติกรรมฐานแบบสำนักต่างๆ**. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์เสียงเชียงใหม่, ๒๕๒๘.

พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ. **ธัมมาจริยา, วิปัสสนาธิปนิฎฎิกา**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร
: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

พระสัทธัมมโชติโก ธัมมาจริยะปรมัตถโชติโก. **ปริจเฉทที่ ๗**. หลักสูตรจุฬารักษิธรรมิกะโท
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

พิฑูร มะลิวัลย์. **คู่มือการศึกษาโพธิปักขิยธรรม**. กรุงเทพมหานคร : กรมการศาสนา
กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๘.

ฟื้น ดอกบัว. **ศาสนาเปรียบเทียบ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : ศิลปบรรณาการ,
๒๕๔๔.

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช. **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับการบริหาร**. นนทบุรี:
มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๔๑.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕** กรุงเทพมหานคร :

อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๙.

วศิน อินทสระ. **หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : บรรณาคาร,

๒๕๑๙.

วิทย์ วิศทเวทย์, เสถียรพงษ์ วรรณปก. **พระพุทธศาสนา ม.๑**. กรุงเทพมหานคร :

อักษรเจริญทัศน์ จำกัด, ๒๕๔๔.

วิทย์ เทียงบุญธรรม. **ตำรายาเสพติด**. กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส.พรีนติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๑.

สมภาร พรหมทา. **พุทธศาสนากับปัญหาจริยศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : สารมวลชน,

๒๕๓๕.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาภูมิบาลวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. **ประวัติศาสตร์ศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๕ กรุงเทพมหานคร : อมรรการพิมพ์, ๒๕๓๒.

สุนทร ณ รัชชี. **พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

, ๒๕๔๑.

สุวัฒน์ จันทรวงศ์. **ความเชื่อของมนุษย์เกี่ยวกับปรัชญาและศาสนา**. โรงพิมพ์พระนคร

กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๙.

เสถียรพงษ์ วรรณปก. **คำบรรยายพระไตรปิฎก**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร :

ธรรมสภา, ๒๕๔๓.

แสง จันทรวงศ์. **พุทธศาสนวิทยา**. กรุงเทพมหานคร : บรรณาคาร, ๒๕๑๒.

องค์การคำคุณศัพท์. **ไตรภูมิทิพย์หรือไตรภูมิพระร่วง**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร :

คุรุสภา, ๒๕๓๕.

อนุสรณ์. **แ่งคิด คำคม และคำอวยพร**. กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, ๒๕๔๐.

หลวงวิจิตรวาทการ. **กุศโลบายสร้างความยิ่งใหญ่ ๒**. พิมพ์ครั้งที่พิเศษ. กรุงเทพมหานคร :

สารมวลชน, ๒๕๓๕.

(๒) วิทยานิพนธ์

นัตติมา ชูดวงแก้ว วิทยานิพนธ์เรื่องการศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกธรรมปิฎกกับพระ

สุตตันตปิฎก วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, **บัณฑิตวิทยาลัย**

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

พระมหาสยาม ราชวัตร. วิทยานิพนธ์เรื่องการศึกษาเปรียบเทียบคำสอนเรื่องไตรสิกขาใน
คัมภีร์วิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติมรรค วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.

บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

พระมหานियม สีสลั้วโร (เสนารินทร์) วิทยานิพนธ์เรื่องการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่อง

อนัตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. **บัณฑิต**

วิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระมหาอำนาจ อานนุโท. วิทยานิพนธ์เรื่องการบรรลุมรรคในพระพุทธศาสนาเถรวาท.

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

(๓) w.w.w. (เว็บไซต์)

<http://www.dhammadjak.net/board/viewtopic.php?t=7072> อ้างในพระครูเกษมธรรมทัต
(สุรศักดิ์ เขมรวิสัย). บรรยายเกี่ยวกับวิปัสสนาภูมิ ตอนที่ ๑๑ เรื่องกิเลส, ๒๑/๐๘/
๒๕๔๙.

<http://www.buddhakhun.org/main//index.php?topic=3552.0>, ๒๑/๐๒/๒๕๕๐.

<http://www.bhodhiyalaya.com/index.php?topic=219.0>, ๐๕/๐๒/๒๐๐๙.

พระคันธสาราภิวังศ์ อ้างใน <http://kullawat.multiply.com/reviews/item/52>, ๒๔/๐๓/๒๕๕๒.

<http://www.palungjit.com/smati/books/index.php?cat=206//>, ๑๐/๐๖/๒๕๕๓.

<http://www.palungjit.com/smati/books/index.php?cat=206//>, ๒๑/๐๖/๒๕๕๓.

จิมจุ่ม อ้างใน <http://variety.teenee.com/saladharm/27041.html>, ๐๘/๐๖/๒๕๕๓.

<http://www.mahamakuta.inet.co.th/study/study64/mk6411.html>., ๒/๐๗/๒๕๕๓.

<http://guru.sanook.com/search/>> กิเลส, อ้างในพจนานุกรมไทย อ.เปลื้อง ณ นคร, ๐๕/๐๗/
๒๕๕๓.

พระราชพรหมยาน. <http://www.oknation.net/blog/plang/2011/03/26/entry>, ๐๑/๐๓/
๒๕๕๓.

ขวัญดี นรดี. อ้างในเว็บ <http://atcloud.com/stories/87358>, ๒๕/๐๘/๒๕๕๓.

<http://th.wikipedia.org/> อ้างโดย Gnirak. ๑๗/๑๒/๒๕๕๓.

<http://www.oknation.net/blog/print.php?id=699721>, ๐๕/๐๓/๒๕๕๔.

http://www.onoi.org/index.php?option=com_content&view=article&id=246:2009-07-29-01-00-11&catid=47:2009-06-23-19-00-26&Itemid=112, [আল/০৯/](#)
[আইইএম](#).

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	: เจ้าอธิการทองใบ อมโร (นามตะ)
เกิด	: วันอาทิตย์ ที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๐
สถานที่เกิด	: บ้านเลขที่ ๑๔ หมู่ที่ ๗ ตำบลบัวลาย อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา
การศึกษา	: ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ โรงเรียนวัดบ้านขามป้อม ตำบล บัวลาย อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา : มัธยมศึกษาสามัญศึกษาตอนปลาย โรงเรียนอินทรบารุง อำเภอพล จังหวัดขอนแก่น
อุปสมบท	: วันที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๓๗
สังกัดวัด	: วัดเขาน้อย ตำบลห้วยยายจิว อำเภอเทพสถิต จังหวัดชัยภูมิ
การศึกษา	: นักธรรมชั้นตรี พ.ศ. ๒๕๓๘ : นักธรรมชั้นโท พ.ศ. ๒๕๓๙ : นักธรรมชั้นเอก พ.ศ. ๒๕๔๐ : พุทธศาสตรบัณฑิต พ.ศ. ๒๕๕๒ รุ่นที่ ๕๔
หน้าที่การงาน	: เจ้าอาวาสวัดเขาน้อย ตำบลห้วยยายจิว อำเภอเทพ สถิต จังหวัดชัยภูมิ : เจ้าคณะตำบลห้วยยายจิว อำเภอเทพสถิต จังหวัดชัยภูมิ
เข้าศึกษาต่อ ที่อยู่ปัจจุบัน	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต ปีการศึกษา ๒๕๕๑ : วัดเขาน้อย ตำบลห้วยยายจิว อำเภอเทพสถิต จังหวัดชัยภูมิ ๓๖๒๓๐ โทร. ๐๘๕-๒๐๓๑๑๒๙, ๐๘๘ - ๐๗๒๔๐๗๘